

67.0
С 69

СОЦІОЛОГІЯ ПРАВА

Підручник

Національна юридична академія України
імені Ярослава Мудрого

СОЦІОЛОГІЯ ПРАВА

Підручник

За редакцією
доктора філософських наук, професора
Н. П. Осипової

Допущено
Міністерством освіти і науки України
як підручник для студентів
юридичних спеціальностей

Київ 2003

НБ ПНУС

779436

67.05.73

УДК 340.12
ББК 60.56я73
С69

Гриф надано Міністерством освіти і науки України
(лист № 124-0102-736 від 10 липня 2001 р.)

Рецензенти:

Гетьман П. А. доктор юридичних наук, професор,
член-кореспондент АПрН України
Подольська Є. А. доктор соціологічних наук, професор

Авторський колектив

Панов М. І. — керівник авт. кол., доктор юридичних наук, проф.,
академік АПрН України (підрозділ 6.3; розділ 10);
Осіпова Н. П. — доктор філос. наук, проф. (вступ, розділи 4, 5);
Герасіна Л. М. — доктор соціол. наук, проф. (підрозділи 3.2, 3.3,
3.5; розділ 10);
Клімова Г. П. — доктор філос. наук, проф. (підрозділи 6.1, 6.2);
Сердюк О. В. — канд. філос. наук, доц. (розділи 2, 7);
Воднік В. Д. — канд. філос. наук, доц. (розділ 1; підрозділи 8.1,
8.3, 8.4);
Золотарьова Ю. І. — канд. філос. наук, доц. (підрозділи 3.1, 3.4;
розділ 9);
Бринцев В. Д. — канд. юрид. наук, доц. (підрозділи 8.2, 8.4)
Науковий редактор — доктор філософських наук, професор Н. П. Осіпова

С69 Соціологія права: Підручник для студентів юрид. спец. вищих
навчальних закладів / М. І. Панов, Н. П. Осіпова, Л. М. Гера-
сіна та ін.; За ред. Н. П. Осіпової. — К.: Концерн «Видавничий
Дім «Ін Юре», 2003. — 276 с.

ISBN 966-313-063-6

У підручнику висвітлюються складні питання соціологічного знання в теоре-
тичному правознавстві, розкривають сутність та зміст правового буття, визна-
чається його вплив на юридичну практику та суспільні відносини, на функціону-
вання і розвиток соціальних явищ.

Для студентів юридичних спеціальностей вищих навчальних закладів.

НАУКОВА БІБЛІОТЕКА

77-5436

ББК 60.56я73

ISBN 966-313-063-6

© Колектив авторів. Керівник М. І. Панов, 2003

© Концерн «Видавничий Дім «Ін Юре», 2003

ВСТУП

Протягом останніх років в Україні широкого розповсюдження набули соціальні дослідження права. «Право в дії» вивчають різні наукові колективи (у тому числі Академія правових наук України, Національна юридична академія України імені Ярослава Мудрого), соціологія права викладається у вищих юридичних навчальних закладах. Тобто вітчизняну правову школу, як і західну, цікавить право як соціальне явище і його вплив на суспільні відносини, на функціонування і розвиток різних соціальних явищ. Кількість емпіричних досліджень правових інститутів — судів, законодавчих, виконавчих, адміністративних органів — значно збільшилась. Їх проводять як юристи-теоретики, так і вчені суспільствознавчих наукових дисциплін. Це означає, що зростаюча увага до фундаментальних теоретичних питань про природу права демонструє серйозний пошук точних наукових пояснень, а не просто практичних підказок щодо соціальних умов здійснення правової політики держави.

Що ж являють собою соціологічні теорія і метод у вивченні права? Це досить легко зрозуміти на прикладі правового життя сьогоденної України. Набувають чинності нові законопроекти, створені у відповідній формі відповідними законодавчими інститутами. Далі юристи засвоюють зміни, що відбулися у зв'язку з новими правилами — ймовірно, будуть нові правила, принципи і де в чому концепція права. Зміни фіксуються у довідниках із законодавства, правових енциклопедіях, у періодичних виданнях, на них зважають у правозастосовчій діяльності. Проте чи обмежується цим введення нових норм? Які наслідки цей процес викликає у суспільстві? Часто юристи знають на подив мало про потенційні чи реальні наслідки закону. І що найбільш дивно: вони не завжди мають наміри систематично виявляти це. Такі практичні питання, що стосуються наслідків дії законів, забезпечили головний стимул для соціологічного вивчення права. Головним аргументом тут є положення, що пра-

во занадто важливе соціальне явище, щоб його аналізувати за умов ізоляції від основних аспектів суспільства й неможливості розуміння складності його відносин з іншими соціальними явищами, його реальності як частини життя, а не тільки техніки професійної юридичної практики. Право пронизує усі сфери соціальної поведінки, його соціальна значущість відчувається у всіх проявах життя. Більше того, право в будь-якій соціальній системі є фактично фундаментальною основою природи усіх форм асоціацій та інститутів. Якщо ми знайомі з правом певного суспільства, то ми маємо уявлення про соціальну систему в цілому. Достеменно відомо, якщо ми розуміємо право як соціальне явище, ми краще знаємо суспільство, в якому воно діє.

Характер сучасного права (численна постійно змінна система законодавчих правил, судових прецедентів, урегулювань, можливостей і розсудів-міркувань) такий, що всі ці необхідні раціоналізації часткові й обмежені. Вони слугують практичним цілям, вони — частина техніки організованого застосування права, практичні інструменти у побудові певного образу дій. Теорія, що розвивається просто через раціоналізацію й осмислення правил, принципів, концепцій і цінностей, які безпосередньо або опосередковано присутні у правовій доктрині, може бути названа нормативною теорією права. Вона є серцевиною минулої й нинішньої правової філософії. Проте розуміння природи права потребує систематичного емпіричного аналізу не тільки правової доктрини й інститутів, але й соціального оточення, у якому існують правові інститути.

Отже, право слід аналізувати як соціальний феномен. Проте яким чином це здійснити? Що являє собою соціологічна перспектива права?

Певною мірою право і соціологія тотожні за своїми можливостями як форми професійної практики, хоча протилежні за методами і цілями. Право як професійна практика займається розробкою практичного мистецтва управління через правила. Його призначення — розпоряджуче й технічне. Соціологія займається науковим вивченням соціальних явищ. Її призначення — пояснююче й описове. Юрист — це людина, що веде справи, ввірені їй певними органами регуляції суспільних відносин. Соціолог же залишається неупередженим спостерігачем. Хоча ці стереотипи не завжди мають підтвердження на практиці, однак вони вказують на відмінності у поглядах, які є типовими, коли відповідні дисциплінарні статуси пра-

ва й соціології визначені нечітко. Хоча і право, і соціологія мають справу з повним спектром значущих форм соціальних відносин і мають один і той самий базовий предмет дослідження, право — це практичне пристосування («пристрій», «прилад») систематичного контролю соціальних відносин та інститутів. Соціологія ж подібна до наукового виробництва, якому постійно потрібні систематичні знання про це. І в цьому сенсі в перспективі право і як механізм соціального регулювання, і як професія чи специфічна сфера знань і практики стають об'єктами дослідження, які потребують пояснення в соціологічних термінах.

Усе вищезазначене доводить, що прогрес у розумінні складності соціального життя потребує усунення кордонів між існуючими науковими дисциплінами або систематичного заперечення автономності дисциплін. Міждисциплінарність уже довгий час є однією з найпродуктивніших форм інтелектуальної узгодженості. Водночас, соціологічна перспектива не вимагає від права, щоб воно було віднесене до частини академічної соціологічної теорії, але щоб воно розглядалося з соціологічним уявленням. Таке уявлення постійно вимагає інтерпретації детальних знань з права у більш широкому соціальному контексті, послідовно шукає стосунки між правовим розвитком і більш широкими соціальними змінами, намагається зрозуміти право як взаємодію у комплексі підходів разом з соціальним оточенням, яке воно має за мету регулювати.

Розділ 1

СОЦІОЛОГІЯ ПРАВА
ЯК НАУКОВИЙ НАПРЯМ

1.1. Предмет, структура і метод соціології права

Аналіз проблем будь-якої науки має починатися з визначення предмета даної галузі знань і відповідно з установлення її місця в системі наук. Предмет пізнання науки — це зафіксовані досвідом та включені до процесу практичної діяльності людини сторони, властивості та відношення об'єктів, які досліджуються з певною метою у конкретних історичних умовах. З даного визначення виходить, по-перше, що декілька наук можуть мати загальний об'єкт пізнання, в якому кожна з них виділяє свій власний предмет; по-друге, визнання історичної рухомості між різними галузями знання. Зазначені положення притаманні і предмету соціології права, бо право в тій чи іншій мірі служить об'єктом вивчення цілого комплексу наук. Будучи складним, багатогранним і різнорівневим суспільним явищем, право вивчається в межах соціальної філософії, соціології, політології, правознавства, соціальної психології, етнології, антропології й багатьох інших наук. Чи означає це, що зазначені науки з одних і тих же позицій досліджують право? Звичайно, ні. Кожна з них підходить до нього по-своєму, виходячи з власної, специфічної природи і характеру, що знаходить відбиття у визначенні її особливого предмета.

Соціологія права — молода наукова дисципліна. Її поява і розвиток не є випадковим. Це результат історичного розвитку знань людства, їх диференціації, відокремлювання.

У 1962 р. на V Міжнародному соціологічному конгресі група юристів і соціологів поставила на обговорювання конгресу проблему «Зміст і метод соціології права». У результаті дискусії був сформульований висновок, що сучасний інтелектуальний клімат, розвиток соціологічної теорії, а також методології суспільних наук визначили необхідність інституціоналізації соціології права як науки. Цю пропозицію конгрес прийняв, і був створений Дослідний комітет соціології права, що діє у межах Міжнародної соціологічної асоціації.

Розвиток соціології права за останні роки обумовлений прагненням підвищити ефективність впливу права на суспільні відносини, що регулюються ним, поставити на наукову основу діяльність правових установ. Для сучасного розвитку нашої країни необхідним є, можливо, більш повне виявлення всіх взаємозв'язків держави і права у соціальній структурі, виявлення системи «спільників» і «супротивників» держави і права у соціальній дійсності, їх взаємодії і протидії, розроблення загальної теорії прийняття оптимальних юридичних рішень, основ методики вивчення престижу права, ефективності правових норм.

Формування таких суміжних галузей знання, як соціологія права, філософія права тощо завжди супроводжується дискусіями щодо їх наукової належності та дисциплінарного статусу. Подібні суперечки сприяють уточненню позицій суміжних наук, конкретизації їх уявлень про предмет і метод нової дисципліни, більш осмисленому і цілеспрямованому розвитку співробітництва між різними науками, поглибленню процесу наукового пізнання в цілому. За останні роки серед фахівців, які працюють у цій галузі знань, окреслилося декілька різних підходів до трактування місця соціології права у системі суспільствознавства.

Питання про природу соціології права та її місце в системі суспільствознавчого знання не набуло однозначної відповіді.

Так, серед соціологів домінує думка про те, що соціологія права — це соціологічна дисципліна. Деякі юристи трактують соціологію права як спеціальну юридичну дисципліну, яка нерозривно пов'язана з теорією права. Інші, поділяючи теоретичну та емпіричну соціологію права, відносять першу до загальної теорії права, а другу розглядають як самостійний напрям досліджень у межах правознавства в цілому. Розібратися в дискусії з цього питання допоможе література¹.

¹ Варчук В. В. Социология права — отрасль социологии // Социс. — 1996. — № 10; Зимин А. И. Философия и социология права (к вопросу об истоках русского социально-правового сознания и методологии социального познания // Социс. — 2000. — № 5; Керимов Д. А. Социология и правоведение // Государство и право — 1999. — № 8; Лапаева В. В. Социология права: в поисках новой парадигмы // Государство и право — 1992. — № 7; Она же. Социология права в системе обществоведения // Государство и право — 2000. — № 4; Она же. Социология права как юридическая дисциплина? // Социс. — 1999. — № 7; Тадевосян Э. В. К вопросу о социологии права // Социс. — 1997. — № 11; Он же. Социология права и ее место в системе наук о праве // Государство и право — 1998. — № 1.

Основним у всій цій проблематиці є вчення про ефективність правових приписів і діяльності державних установ, бо саме тут у найвищому ступені виступає на перший план практично-політичне значення соціології права.

Соціологія права є однією зі спеціальних соціологічних теорій. Її метою є дослідження феномена права з позиції соціології.

Об'єктивною підставою для виокремлення такої особливої галузі знань соціології служить те, що право — це важливий не тільки політичний і юридичний, але й соціальний інститут, якому належить найважливіша роль у соціальному контролі та соціальному регулюванні.

Правові явища і процеси не можуть бути глибоко і всебічно вивчені поза їх зв'язком із суспільством як соціальною системою, тобто поза соціальними зв'язками.

Соціологію права можна визначити як науку про загальні та специфічні соціальні властивості, закономірності і механізми взаємодії суспільства як соціальної системи і права як його підсистеми, як за собу соціального регулювання.

Для соціології права можливе виділення принаймні трьох рівнів аналізу суспільних явищ, а саме:

1) співвідношення індивідуума, особистості з її безпосереднім соціальним середовищем, коли цінності, настанови, характеристики особистості зіставляються з соціальними нормами, цінностями, втіленими в окремі, конкретні соціальні інститути — насамперед у систему правових норм суспільства;

2) співвідношення зазначених правових норм (системи права) з іншими, більш широкими за своїм обсягом соціальними категоріями — суспільною правосвідомістю, мораллю тощо;

3) нарешті, співвідношення з метою аналізу всієї сукупності пануючих у даному суспільстві політичних, правових, морально-етичних та інших норм і цінностей з провідними соціально-економічними характеристиками суспільства, його соціальною структурою.

При розгляді першого із зазначених рівнів може бути показано, як зміни, що відбуваються у соціальному середовищі, у змісті правових норм, спричиняють відповідні зміни у поведінці особистості (що розуміється як сукупність соціально обумовлених властивостей і характеристик), що призводять до коригування цієї поведінки відповідно до вимог норм права.

За своєю сутністю зв'язок між явищами і процесами має характер взаємодії, коли ці явища і процеси складаються у певні системи, взаємно впливаючи й обумовлюючи один одного. Виділивши й описавши конкретні риси подібної взаємодії, установивши її структуру, ми зможемо проникнути углиб конкретного явища, заглянути далі «явної очевидності» конкретних фактів, виявляючи їх внутрішній зв'язок і взаємозалежність, проаналізувати характер, тип цього зв'язку.

Відомо, що як об'єкт дослідження, специфічний для соціології, обираються соціальні дії. До них належать як групові дії (тобто дії суспільних груп, верств, класів тощо), так й індивідуальні дії — дії окремих осіб, що мають суспільне значення.

Це положення важливе і для соціології права, для визначення її предмета. Так, якщо для правової науки головну роль відіграє вивчення відповідної галузі права, яка втілена у систему законодавства, то для соціології права головне полягає у вивченні закономірностей у діяльності осіб: а) які приймають закони; б) які застосовують закони; в) на поведінку яких впливають норми права.

Поведінка зазначених осіб визначається (як і взагалі поведінка індивідуумів у суспільстві) на двох рівнях — матеріальному (відносно сфери виробництва, економіки) і похідному від нього — ідеальному рівні (приписані правила і норми, цілі, форми і способи діяльності).

Для соціології права, що вивчає соціальне функціонування правових норм, ближчим є саме другий аспект регулювання соціальної діяльності.

Для соціологічних досліджень в праві суттєво, що соціальна дія, тобто діяльність, яка відбувається у суспільстві, являє собою взаємодію.

Соціологія права виходить з примату суспільних відносин над правовідносинами та юридичною нормою. Характер суспільних відносин визначає і систему правових норм, і ступінь їх порушення (додержання), і «форму» реагування суспільства на правопорушення.

На відміну від юридичного підходу (правові норми — судова практика), соціологічний прагне розкрити більш глибокі зв'язки, які відбивають суть правових явищ: *суспільні відносини — право — функціонування правових норм у суспільстві — їх соціальна ефективність*.

Право — відносно самостійне суспільне явище, і в цьому розумінні воно є предметом юридичної науки. Право — сторона суспільства, і в цьому розумінні воно є предметом соціології права.

Оскільки право породжене суспільством, то усі юридичні явища тією чи іншою мірою є соціальними. Однак зворотне було б невірним: не усякий соціальний феномен є правовим. Існує неправове соціальне, наприклад, те, що називається звичаями. Коли, обідаючи у ресторані, людина починає з супу, закінчує десертом, а потім вимагає рахунок — це приклад феномена звичаїв, а не феномена права (коли людина почуває себе пов'язаною договором)¹.

До предмета дослідження соціології права відноситься взаємодія юридичних і неюридичних чинників, взаємозв'язок правових і не правових явищ.

Отже, правові явища (правові чинники) мають інтерес для соціології права (на відміну від традиційної юриспруденції) не самі по собі, а в їх зв'язках з неюридичними чинниками, а неюридичні чинники значущі для соціології права (на відміну від загальної соціології) лише у зв'язках, впливах, взаємодії з правовими явищами.

Соціальні чинники, які взаємодіють з правовими явищами, а також механізм і закономірності такої взаємодії і є предметом соціології права.

Такий підхід орієнтує конкретні дослідження на пошуки нових неюридичних чинників, що впливають на право або зазнають його впливу, на з'ясування нових механізмів і напрямів взаємозв'язку юридичних і неюридичних чинників, виявлення нових тенденцій і в остаточному підсумку закономірностей у відповідній сфері суспільного життя.

Соціологічний підхід до дослідження права передбачає вивчення юридичних явищ у трьох основних напрямках.

Перший напрям дослідження охоплює вивчення тих особливостей соціально-економічних умов життя, що потребують юридичного врегулювання суспільних відносин в кримінально-, цивільно-, адміністративно-правових та інших формах. Тут набувають свого матеріального обґрунтування всі юридичні інститути та норми. Іншими словами, в ході дослідження, яке проводиться в цьому напрямі, виявляються потреби суспільства в певному виді правового регулювання і дається пояснення вибору юридичних засобів їх задоволення.

¹ Карбоньє Ж. Юридическая социология. — М., 1986. — С. 30—31.

Другий напрям охоплює дослідження соціального, соціально-психологічного і юридичного механізмів дії правової норми. Вивчення соціального і соціально-психологічного механізмів передбачає визначення відповідних чинників, які впливають на виконання юридичних норм і побудову ряду моделей поведінки, які дозволяють досліджувати сукупну дію усіх цих соціально і юридично значущих чинників, які зведені до єдиної системи. Його результати стають теоретичною базою для науково обґрунтованих рекомендацій органам, що застосовують право, та для удосконалення законодавства шляхом збагачення його соціального змісту за рахунок відбиття у правових нормах економічних, політичних, соціально-психологічних та інших моментів. У свою чергу, дослідження юридичного механізму приводить до створення теоретичного фундаменту для поліпшення структури власне правових норм, більш чіткого відбиття їх юридичного змісту шляхом уточнення прав і обов'язків учасників правовідносин і для раціоналізації законодавчої техніки.

Третій основний напрям включає вивчення ефективності правових норм, в процесі якого виявляється достатність або недостатність юридичних засобів, обраних для досягнення поставлених цілей.

Соціологія права як науковий напрям має основні, саме їй притаманні проблеми.

Структурно соціологія права складається з таких *головних розділів*:

- загальні теоретичні та методологічні питання;
- спеціальні проблеми та конкретні соціально-правові дослідження;
- методика та техніка соціально-правових досліджень.

У ряді *загальних проблем* важливе місце посідають такі, як соціальні джерела права, соціальна система і соціальний механізм функціонування правових інститутів, система соціальних функцій права, правові проблеми соціального планування, взаємодія права і громадської думки, престиж права й юридичних професій у суспільстві.

Що стосується *спеціальних проблем*, то можна визначити такі, як соціогендерний аспект у соціології права, соціологічні проблеми нормотворчості та діяльності щодо застосування права, соціологічний підхід щодо дослідження судової діяльності, інститутів і норм

кримінального права тощо (про спеціальні проблеми соціології права йдеться у відповідних розділах підручника).

Соціологія права досліджує юридичні явища у межах загальної соціологічної теорії, зосереджуючи свою увагу на праві як соціальному інституті, його зв'язках з іншими соціальними інститутами (економікою, політикою, моральністю тощо).

Соціологія права прагне пізнати фактичну соціальну дійсність у тому обсязі, в якому вона пов'язана з правовим чинником.

Вона намагається з'ясувати, за допомогою якого способу право змінює соціальну дійсність або за допомогою якого способу соціальна дійсність формує право.

Соціологія права прагне пізнати право в його дії — виявити галузь, в якій швидкі або повільні правові зміни є ефективними; вона намагається визначити, якого роду правовий інструментарій приводить до відповідних змін у політичній свідомості, сфері господарських відносин або в стосунках між людьми, намагається виявити посередні або побічні негативні наслідки, які право може створити.

Соціологія права прагне визначити, в якій галузі функціонують необґрунтовані уявлення у зв'язку із застосуванням права, якою мірою вони погоджуються з дійсністю, які причини таких необґрунтованих уявлень.

Соціологія права вивчає дію права насамперед для того, щоб дати рекомендації, які сприятимуть раціональному та ефективному формуванню соціальної дійсності.

Співвідношення, взаємозв'язок і взаємодія права, його інститутів і норм із соціальною дійсністю є центральною проблемою соціології права. Вона вивчає не все в праві й не право, взяте само по собі, а соціальне у праві, взаємодію соціального і правового, тобто соціальну обумовленість права, соціальні умови й основи його дії та соціальну роль права.

Іншими словами, в задачу соціології права входить дослідження права як важливого елемента соціальної системи, його взаємодії з іншими соціальними структурами, тобто з'ясування, зокрема, того, як, з одного боку, у суспільстві виникає і визріває соціальна потреба у правовому регулюванні тих чи інших суспільних відносин і як у процесі такого регулювання відбиваються особистісні, групові й суспільні інтереси, а з іншого — як здійснюються соціальні функції права, яким чином і наскільки ефективно під впливом права у суспільстві відбуваються ті чи інші соціальні зміни.

Соціологія права прагне додати своїм висновкам такої форми, щоб вони були придатні для впровадження у соціальну практику.

Так, наприклад, висновки, пов'язані з проблемами злочинності, мають бути сформульовані таким чином, щоб вони змогли надати можливість дослідникам-практикам перевести теоретичні концепції на мову їх професійної діяльності. І хоча така практика перебуває тільки на початковому етапі, проте вона вже позитивно відбивається на збагаченні тими чи іншими способами теоретичних знань практичним досвідом і, навпаки, практики — теорією.

Соціологія права аналізує дійсність, прагне емпірично її розкрити та дати найбільш повну та виразну картину цієї дійсності.

Соціологія права має не тільки власне теоретичну частину, набір спеціальних проблем, які складають її теоретичну основу, але й складний комплекс питань, які стосуються методології та процедури дослідження.

Структуру соціології права на емпіричному рівні складають факти та емпіричні закони, а також методика і техніка конкретних досліджень.

Емпірична соціологія права накопичує той фактологічний матеріал, на базі якого розвивається при відповідному теоретичному узагальненні уся соціологія права.

Одним з найважливіших завдань, яке вирішується соціологією права, є пояснення емпіричних даних.

Предметом емпіричної соціології права є фактична поведінка людей у сфері дії права. Це пояснюється тим, що соціально-правові факти виявляються як реальні дії людей.

Предмет дослідження тієї чи іншої науки нерозривно пов'язаний з її методом. Метод науки — це шлях наукового пізнання соціальної дійсності. Соціологія права використовує різні *загальнонаукові методи*:

— *діалектичний метод* — виходить з принципів єдності і боротьби протилежностей як джерела розвитку, єдності логічного й історичного у пізнанні, включаючи сходження від абстрактного до конкретного, поєднання аналізу і синтезу;

— *метод системного аналізу* — спрямований на дослідження об'єкта як частини цілого і як цілого, яке складається з частин, як системної цілісності, робить акцент на виявленні механізмів забезпе-

чення цілісності об'єкта, на аналізі зв'язків між різними елементами системи;

— метод структурно-функціонального аналізу — один із напрямів системного підходу, який розглядає об'єкт дослідження як структурно розчленовану цілісність, в якій кожний елемент структури має своє функціональне призначення;

— статистичні методи — математичні методи досліджень масових явищ випадкового характеру;

— методи соціально-психологічних досліджень — насамперед різні способи тестування тощо.

Особливе місце посідають соціологічні методи емпіричних досліджень — методи збирання емпіричної інформації (спостереження, опитування, аналіз документів, експеримент).

Конкретні соціологічні дослідження у праві націлені на вивчення як соціальної обумовленості, так і соціальної дії, ефективності дії права та його інститутів, розкриття впливу права на суспільні відносини, на практику і зворотної дії соціальних чинників на право.

Отже, у межах зазначеної спільності (у найширшому розумінні) об'єкта пізнання різних наук про право не можна не бачити своєрідності підходу соціології, насамперед соціології права, до його вивчення. Соціологія, соціологія права досліджують соціологічне у праві, тобто розглядають право як одну із соціальних підсистем, як соціальний інститут. Це означає, що право вивчається з погляду виявлення у ньому насамперед інтересів, цінностей і норм, дії і взаємодії особистостей, соціальних груп і суспільства в цілому. Тому в більш вузькому, конкретному розумінні безпосереднім об'єктом соціології права є не власне право, а його взаємозв'язок і взаємодія з соціумом, що знаходить своє відбиття як у соціальній обумовленості права, так і у впливі права на соціальну реальність. І тут питання про об'єкт соціології права немов зливається з питанням про його предмет.

Отже, соціологія права є певним чином структурованою системою соціальних знань про право як особливий соціально-юридичний феномен в його генезисі, а також дії, тобто як соціальне діюче (соціально спрямоване) явище, процес. Соціологію права можна визначити як міждисциплінарну галузь наукового знання, що об'єднує в собі пізнавальні ресурси юриспруденції як системи наук про

право та державу і загальної соціології як науки про закономірності формування, розвитку й функціонування суспільства.

Саме така формула предмета соціології права є оптимальною і відбиває те загальне, що зближує позиції вчених як юристів, так і соціологів, незважаючи на нюанси, які є в їх міркуваннях.

1.2. Функції соціології права 5

З особливою увагою необхідно ставитися до питання: для чого потрібна соціологія права?

Найважливішими функціями соціології права, як і кожної наукової дисципліни, є теоретична (методологічна) та практична. Відповідно до цих двох основних функцій можна було б виділити дві моделі, два види соціології права: суто соціологію права і прикладну соціологію права.

Однак і тут, як і в багатьох інших випадках, краще не роздвоювати науку, а говорити про єдину науку.

Для юридичної науки, яка звернена насамперед до окремої нормативної форми відбиття соціального буття, тобто до права як сукупності норм, використання соціологічних методів особливо важливе, бо воно допомагає виявити, якою мірою ці норми реалізуються у реальному житті, чи немає розриву між належним і суцим, як оцінює дані норми громадська думка тощо.

Внесок юридичної науки до комплексних досліджень проблем суспільного життя багато в чому залежить від того, якою мірою вивчена соціальна обумовленість і ефективність права, розкритий соціальний механізм правового регулювання.

Тільки за цієї умови є можливим обґрунтований вибір тих соціальних інтересів, фактів, норм і відносин, які можна санкціонувати юридичним законом, лише тоді і з'являється основа для визначення найбільш ефективних засобів впливу.

Однак галузеві юридичні науки все ще переживають труднощі при такій оцінці, а загальна теорія права може дати тільки принципові орієнтири, які необхідні, але не достатні для юридичного розв'язання конкретних соціальних проблем. Заповнити цей вакуум — завдання соціології права.

Наприклад, організація на науковій основі правотворчої діяльності держави, яка відповідала б інтересам широких мас. А для цього слід мати у своєму розпорядженні теоретичні знання, які дозволяли б передбачити наслідки.

Підстави для такого передбачення і дає соціологія права.

Вивчаючи громадську думку про право, ставлення до нього різних верств населення, причини недостатньої ефективності деяких правових норм, соціологія права прагне насамперед скласти уявлення про фактичні мотиви, які управляють поведінкою населення в цілому, а також про мотиви поведінки різних соціальних верств.

Знання цих мотивів надасть можливість виявити той внутрішній рушій, на який може розраховувати законодавець або особа, яка впливає на суспільство.

Для того, щоб скласти цілісне й об'єктивне уявлення про правову систему, що вивчається, досягти певної практичної мети, використовуються як загальні методи процесу мислення, так і соціологічні методи: опитування, аналіз документів, спостереження, експеримент.

Теоретична (методологічна) функція соціології права забезпечує приріст теоретичних знань, уявлень про право, його функціонування та розвиток, а також про методологічні засади соціологічного дослідження.

Розкриваючи конкретні закономірності взаємодії суспільства та права, соціологічна теорія виконує функцію безпосередньої методології емпіричних досліджень права. Методологічна функція соціології права не тільки в тому, що вона теоретично орієнтує дослідника при роботі з емпіричним матеріалом (постановка проблем, висування гіпотез, пояснення фактів тощо). Не менш важливе й те, що вона формулює вимоги до емпіричного аналізу права.

Призначення соціології права — виявити ті властивості самого права, які заважають його пізнанню, показати надзвичайну різноманітність практичних ситуацій, звертаючи особливу увагу на його повсякденну реалізацію, яка не призводить до судових спорів.

Інформаційна функція забезпечує одержання інформації про реальні юридичні явища, процеси, систематизацію такої інформації та формування уявлень про проблеми, що потребують вирішення.

Цю функцію збору відомостей, отримання даних соціологія права спонтанно виконувала з перших днів свого існування, що допомогло по-новому глянути на багато інститутів.

Не слід переоцінювати можливості цієї функції збору відомостей з конкретних проблем. Їй треба віддати належне в тому сенсі, що вона спонукає до подальших досліджень, але було б помилково вважа-

ти, що з її допомогою можна відразу ж вирішити усі проблеми. Було б надто небезпечно поспішно надавати такій інформації загальне значення, не враховуючи інші можливі та невивчені аспекти.

Виявити та пасивно запровадити юридичні явища — цього ще мало. Ми бажаємо знати, чому або принаймні як виникли ці явища. Ми бажаємо знати причини речей.

Людський розум буває повністю задоволений лише тоді, коли пояснення здатне прийняти форму причинно-наслідкової закономірності, наукового закону, який не тільки розкриває, чому сталася дана подія, але й дозволяє передбачити її повторюваність у майбутньому. Соціологія права повинна займатися розробкою причинно-наслідкових законів.

Почнемо із законів розвитку, які називають також генетичними або історичними, оскільки вони визначають, як одне юридичне явище за необхідності замінює інше, один правовий інститут — інший; як змінюються форми та аспекти одного й того самого явища чи інституту.

Структурні закони — це закони статичні, закони рівноваги. Вони відрізняються від законів розвитку тим, що беруть свій об'єкт у певний момент його існування, абстрагуючись від процесу його історичного становлення.

Структурні закони визначають взаємозв'язок елементів у межах одного й того самого інституту. Деякі такі взаємозв'язки та пропорції залишаються постійними в усіх правових системах, де зустрічається даний інститут. Така постійність — основа для появи структурного закону. У зв'язку з цим можна назвати закон відповідності або схожості форм. Цей закон говорить, що будь-який юридичний зв'язок припиняється у формі, зворотній тій, за допомогою якої цей зв'язок виник.

Будь-яка наука ризикує опинитися в полоні того різновиду інтелектуального самомилювання, яке справедливо називають догматизмом. Правова наука надзвичайно наражається на ризик, бо, оперуючи обов'язковими для усіх правовими формулами і рішеннями, вона схильна ідентифікувати себе з владою.

Звичайно, право має свій внутрішній механізм критики, прикладом дії якого є оскарження судами рішень органів виконавчої влади. Проте це обмежена критика, яка не може прийнятих правил гри. І коли названі вище органи виконавчої влади виявля-

ються вичерпаними, — вступає в дію правило — зафіксоване визнається істинним і безперечним.

Аби перервати цю спокійну течію речей — смертельну, якщо вона триває досить довго, для усякої науки (на недовгий час такий спокій необхідний), потрібна критика, яка не пов'язана ніякими упередженими настановами; критика, яка не інтегрована у межах даної системи. Юридична соціологія може з успіхом для права виконувати це завдання саме тому, що вона незалежна від нього. Це і є критична функція соціології права¹.

Критична функція соціології права повинна відповідати ряду вимог. Насамперед, критика повинна бути вільною від зневаги до свого об'єкта. Щодо права в цілому та його найважливіших інститутів діє презумпція її значущості та важливості для життєдіяльності суспільства.

Далі, потрібно суворо розпізнавати критику, яка заснована на вже отриманих результатах, і критику в стадії дослідження проблеми.

І нарешті, потрібно суворо додержуватися права, яке критикують, доки воно не буде офіційно змінено під впливом критики.

Соціологія права йде поруч з традиційною юридичною наукою, яка повністю спрямована на практичну діяльність. Найбільш явні сфери практичного застосування соціології права — мистецтво судити та законодавче мистецтво, юрисдикція та законотворчість.

¹ Однак існує ще одна сфера, а власне — мистецтво договору (частково охоплене і тим, що цивілісти називають позасудовою практикою, наприклад, нотаріальною). Соціологія права і тут може виступати як практично-прикладна наука.

Втручання соціології права до сфери судової діяльності може відбуватися у двох основних формах. У першому випадку вона виступає лише як допоміжний засіб, який використовує суд; мова йде про соціологічну експертизу. У другому випадку мова йде про соціологічне тлумачення. Зазначимо, що суддя — не єдиний інтерпретатор закону: в цій ролі можуть виступати і юрисконсульти, але лише суддя може надати тлумаченню обов'язкової сили.

Можна виокремити два види прикладної соціології законодавства. Перший вид — це прикладні дослідження, які вивчають лише механізм законодавчої діяльності, взятий сам по собі, незалежно від змісту цієї діяльності (зовнішня соціологія законодавства).

¹ Карбоньє Ж. Юридическая социология. — М., 1986. — С. 299.

Другий вид — прикладні дослідження, об'єктом яких є сам зміст законів. Це внутрішня соціологія законодавства, власне, вона і є законодавчою соціологією у власному розумінні.

Так, соціологія права утворює систему знань, які відбивають правові явища як моменти життя суспільства. Вона виходить з того, що не тільки про право слід судити по суспільству, яке його створило, але й про суспільство можна судити по праву, яке ним створене.

Отже, соціологія права розглядає генезис, функціонування і розвиток права як соціально обумовленого феномена.

Питання про соціальну обумовленість права, про соціальні функції права, про соціальну природу права, про умови його суспільної дії і є змістом соціології права як наукового напрямку.

Досліджуючи зазначене коло проблем, соціологія права не тільки виконує важливі загальнонаукові функції у межах юриспруденції, але і робить свій внесок у вирішення кардинальних завдань сучасної соціально-правової практики, які пов'язані з науковим забезпеченням реформ, що проводяться у країні, досягненням громадської згоди, попередженням і своєчасним розв'язанням соціальних конфліктів, створенням умов для стійкого правопорядку, реалізацією прав і свобод особистості, затвердженням у країні громадянського суспільства і правової держави.

Запитання для самоконтролю

1. Як співвідносяться загальна соціологія та соціологія права?
2. Що розуміється під предметом соціології права?
3. У чому полягає соціологічний підхід до дослідження права?
4. Визначте структуру соціології права.
5. Назвіть функції соціології права.

Рекомендована література

1. Боботов С. В. Буржуазная социология права. — М., 1978.
2. Варчук В. В. Социология права — отрасль социологии // Социс. — 1996. — № 10.
3. Карбоньє Ж. Юридическая социология. — М., 1986.
4. Козлов В. А., Суслов Ю. А. Конкретно-социологические исследования в области права. — Л., 1981.
5. Кудрявцев В. Н., Казимирчук В. П. Современная социология права. — М., 1995.

6. *Кульчар К.* Основы социологии права . — М., 1981.

7. *Лапаева В. В.* Социология права в системе обществоведения // Государство и право. — 2000. — № 4.

8. *Марітчак Т.* Причини помилок у класифікації злочинів: результати соціологічного дослідження // Право України. — 2001. — № 7; судова реформа в Україні: проблеми і перспективи: Матеріали науково-практичної конференції, 18—19 квітня, 2002, м. Харків. — К., 2002.

9. *Суслов Ю. А.* Конкретные исследования и развитие социологии права. — Л., 1983.

10. *Тадевосян Э. В.* Социология права и ее место в системе наук о праве // Государство и право. — 1998. — № 1.

ІСТОРІЯ СОЦІОЛОГІЇ ПРАВА

2.1. Становлення соціології права: «відкриття соціології юристами, права — соціологами»

Навіть наприкінці ХХ ст. соціологія права досить часто сприймалась як «сором'язливий новачок» (Еванс) у системі соціальних та гуманітарних наук. Понад століття історія соціології права (а дехто її лічить тисячоліттями, починаючи з античності) обтяжена гострими дискусіями щодо її наукового статусу — можливостей у правопізнанні.

Процес подолання гносеологічних та соціальних перешкод на шляху становлення соціології права проходив досить складно, досить часто виникали сумніви щодо її доцільності.

Констатація відсутності соціології права та заклики до її створення виявляються в юридичній та соціологічній літературі починаючи з кінця ХІХ ст. і майже до 80-х років ХХ ст. Наприкінці ХІХ ст. програмні заяви про створення соціології права («юридичної соціології») були проголошені Л. Дюгі, С. Муромцевим та іншими європейськими науковцями. У 1907 р. Р. Паунд наголошує на «необхідності соціологічної юриспруденції»¹. Трохи згодом, в 1937 р., М. Тімашев констатує наявність не лише потреби, але й «місця для соціології права в системі наук»². У 1947 р. Ж. Гурвіч зазначає, що «соціологія права перебуває на етапі дисциплінарного вираження»³. Проте тональність оцінок мало змінюється в другій половині ХХ ст. У 1965 р. Е. Шварц веде мову про «народження нової субдисципліни в американській соціології», а Д. Девіс називає свою спільну працю «першою американською спробою дати виклад соціології

¹ *Pound R.* The need of a sociological jurisprudence // The green bag. — Vol. 19. — 1907. — P. 607—608.

² *Timasheff N. S.* What is «sociology of law» // American journal of Sociology. — 1937. — N. 43. — P. 234—235.

³ *Gurvitch G.* Sociology of law. — L., 1998. — P. 9—10.

права»¹. Такі ж заяви знаходимо і в європейській літературі тих часів (Р. Тревез, А. Подгурецький та інші).

У зв'язку з цим виникає питання про можливість говорити про соціологію права як сталу наукову дисципліну (чи субдисципліну), що дійсно має свою історію, а не тільки численні спроби становлення («проголошення»). Згідно з поширеним у сучасному наукознавстві підходом до класифікації наук основними критеріями існування нової наукової дисципліни чи субдисципліни є такі характеристики: а) визначеність об'єкта та предмета досліджень, наявність базових теоретичних концепцій, підходів, дослідницьких процедур; б) існування сукупності дослідників, що чітко визначають свою належність до цієї наукової дисципліни; в) функціонування інституційної бази (наукові установи, професійні асоціації, учбові курси у вузах, захист дисертацій, наукові публікації тощо); г) академічна спільнота визначає нову наукову дисципліну як нову галузь науки.

Ведучи розмову про історію соціології права, важливо визначити певні її змістовні ознаки, що мають бути вихідними точками аналізу. Серед них найважливішими, на наш погляд, є такі. По-перше, соціологія права — це галузь наукових знань, що з погляду об'єкта досліджень має міждисциплінарний характер, тобто вона сформувалась і розвивається на межі соціології та правових наук.

По-друге, з погляду традиційної класифікації наук (по суті позитивістської, але загальноновизнаної і такої, що визначає як соціальну організацію науки, так і предметну структуру освіти) вона дає приклад «подвійної дисциплінарної інституціалізації». Тобто її можна розглядати і як спеціальну соціологічну науку («Теорія середнього рівня» за Мертоном), і як спеціальну юридичну науку, що існує поруч з теорією права, філософією права тощо, а не складає «аспект», «зріз» «теорії держави і права»².

По-третє, предметом соціології права є закономірності взаємодії соціального і правового в суспільстві, що становлять ядро механізму правоформування. Вивчаючи за допомогою специфічних теоретико-методичних засобів специфічний зріз соціальної реальності, соціологія права тісно взаємодіє з іншими соціальними та гуманітарними науками, і, що особливо важливо в контексті нашої теми, її

¹ Society and the Law. New meaning for old profession. — N.Y., 1962. — P. 3; Cirane C., Wilkinson P. Sociological inquiry and legal Phenomene. — N.Y. 1976. — P. 4—5.

² Саме такий підхід був домінуючим у радянській літературі.

методологія є «відкритою» для включення до різних контекстів правопізнання (нормативістський, природноправовий тощо).

З урахуванням цих формальних та змістовних критеріїв (ознак) початковим станом розвитку соціології права як наукової дисципліни визначають кінець XIX ст. І тут варто погодитися з Ж. Карбоньє, що «соціологія права надто сучасна за своїми теоретичними настановами, щоб від ідей минулого отримати таку саму користь, як це має місце, наприклад, у філософії права»¹.

Хоча, починаючи з часів античності, виникали теоретичні узагальнення та гіпотези, що «майже з соціологічних позицій» пояснювали взаємодію суспільства та права².

Для відтворення внутрішньої логіки розвитку соціології права західні дослідники досить часто намагаються виділити певні періоди (фази) цього процесу.

Р. Томашич виділяє три етапи в розвитку соціології права. Перший, «європейський етап», відзначений діяльністю «батьків-засновників»: М. Вебера, Е. Дюркгейма, Е. Ерліха, Л. Петражицького, Е. Пашуканіса, О. Жені, Г. Гурвіча, М. Тімашева. Їхні дослідження були сфокусовані на аналізі взаємозв'язку між правом та соціальним розвитком, і, маючи макросоціологічний характер повинні були визначити загальнотеоретичні рамки соціології права. Цей період закінчився в 20—30-х роках.

Другий, «американський етап», відзначається звуженням проблематики до переважно емпіричних досліджень, що розглядаються як підґрунтя «соціальної інженерії за допомогою права». Хоча ознаки такої орієнтації з'являються ще на початку XX ст. в працях не тільки американських, але й європейських дослідників, у повній мірі вона проявилася в «правовому реалізмі» та «соціологічній юриспруденції» Р. Паунда. Цей підхід досяг свого піку на початку 60-х років.

Третій, «інтернаціональний етап», починається як реакція на обмеженість емпіричних підходів та проблемність, що загострюється у західному праві. Його найсуттєвішими ознаками були:

а) «ренесанс» класичних соціологічних чи соціально-філософських теорій права (Вебера, Маркса, Дюркгейма);

б) спроби створення нових узагальнюючих теорій;

¹ Карбоньє Ж. Юридическая социология. — С. 75.

² Детальніше див.: Gurvitch G. Sociology of law. — P. 71—186.

в) поєднання теоретичних досліджень з емпіричними соціальними та історичними дослідженнями¹.

Логіка (та структура) нашого історичного огляду буде враховувати наведені вище періодизації, але за основу ми візьмемо дещо інший підхід. На наш погляд, для розуміння логіки історичного розвитку соціології права і, особливо, сучасного стану необхідно виділяти три ключові фази, що в певному відношенні можуть не зовсім чітко розмежовуватися у часі, але які фіксують зміну якісних станів цієї галузі знань. Такими фазами є:

а) становлення соціологічного підходу в правопізнанні та виділення його теоретичного ядра — соціології права («відкриття соціології — юристами, відкриття права — соціологами» за визначенням М. Тімашева);

б) оформлення основних великих («класичних») теорій в соціології права (М. Вебер, К. Маркс, Е. Дюркгейм, Т. Парсонс);

в) методологічні трансформації 60—90-х рр. ХХ ст., завершення інституалізації соціології права як наукової дисципліни (субдисципліни).

Становлення соціології права починалося в межах більш широкої трансформації теоретико-методологічних засад правознавства, який досить часто визначається як «соціологічний рух у праві» і пов'язується з кризовими явищами в розвитку правових наук і взагалі правового життя в другій половині ХІХ століття. Будучи реакцією на неадекватність правового формалізму, «правового традиціоналізму» цей рух характеризувався внутрішньою орієнтацією на соціологію, як основу методологічних змін в правових науках. Ця нова орієнтація обумовлювалась, за свідченням А. Ханта, необхідністю «знайти адекватні правові механізми «артикуляції» нового ідеологічного базису існування суспільного ладу за умов масової парламентарної демократії, оскільки традиційна методологія правопізнання все більше виявляла свою невідповідність новим потребам².

Як зазначав Д. Блек, «правовий формалізм, тобто методологія та практика, засновані на нормативістській інтерпретації права, стає домінуючим за певних соціальних умов, коли суспільство характеризується соціальною нерівністю, і соціальні дистанції між основними групами стають соціальною прірвою». Проте він втрачає своє значення в міру «демократизації та диверсифікації суспільства».

¹ *Tomas R. Sociology of law. Trend Report.* — L., 1985. — P. 6—7.

² *Hunt A. Sociological Movement in Law.* — L., 1972. — P. 3—7.

Варто звернути увагу ще на одну важливу передумову появи соціологічного підходу в правопізнанні, яку зазначає Д. Блек: «На початку ХХ ст. певні зрушення відбулися в соціальній структурі юридичної професії». Формування юристів як соціально-професійної групи відбувалось на більш широкій соціальній основі, вихідці з інших класів привносили нові ідеї, погляди, цінності, слабшав традиційний формалізм та консерватизм¹.

Важливим чинником формування соціологічної парадигми у правопізнанні стали теоретичні зрушення в суспільствознавстві, що стосувалися не лише оформлення дисциплінарного статусу соціології.

Суттєвою ознакою «соціологічного руху в правопізнанні» була тісна взаємодія між суто юридичним та соціологічним підходами. Відповідно, процес становлення соціології права М. Тімашев визначає як два взаємодіючі процеси: «відкриття права — соціологами «і» відкриття соціології — юристами»².

Поява соціологічного підходу в правових науках значною мірою була ініційована методологічними інтенціями, які мала історична школа в правознавстві. На це вказував ще наприкінці ХІХ ст. С. О. Муромцев³, а на початку ХХ ст. Р. Паунд, аналізуючи теоретичні витоки вчення Є. Ерліха, зазначав, що «Ерліх будує своє вчення на вершині історичної школи».

Досить неоднозначним був вплив початкової (позитивістської) версії соціологічної парадигми, запропонованої її номінальними засновниками — О. Контом, Г. Спенсером. Для О. Конта соціологія — це тотальна наука, наука наук, яка виключає будь-яку можливість існування внутрішньої диференціації самої соціології і більше того — іншого способу (методу) пізнання соціальної реальності. Так, при своєму виникненні соціологія мала ознаки універсального, тотального методу пізнання, який пізніше був визначений як соціологічний «імперіалізм». Ця риса була характерною і для Е. Дюркгейма, який у своїх поглядах також виходив з тотальності соціологічного методу і вбачав завдання соціального пізнання в тому, щоб поширити цей метод на інші галузі знань (політику, право, історію, релігію тощо).

¹ *Black D. Boundaries of Legal Sociology// B.L.R., 1972.* — V. 16. — P. 95.

² *Timashev N. Ibid.* — P. 7.

³ *Муромцев С. А. Рецепция римского права на Западе.* — С. 101.

Таким само було ставлення до права і правової науки і у Г. Спенсера, який був основоположником органічної школи в соціології. Він включав правові науки до етики, яка будувалася ним на суто біологічних засадах¹. Однак його еволюційне вчення мало значний вплив на становлення соціологічного підходу в правопізнанні. Основою будь-якого розвитку в суспільстві, стверджував Спенсер, є закон органічної еволюції. Поступовий перехід від однорідного до неоднорідного, від простого до складного становить зміст тих процесів, у яких відбувається розвиток суспільства і всіх його інститутів. При цьому суспільство (і його підсистеми) він розглядав за аналогією з біологічними організмами, що дозволяло врахувати такі його ознаки, як цілісність, диференціація, функціональний розподіл тощо.

Саме під впливом ідей органіцизму в 80—90 рр. XIX ст. починаються спроби визначити співвідношення соціології та правових наук. Очевидно, вперше це питання було розглянуто російським правознавцем С. А. Муромцевим, який спираючись на позитивістську соціологію, стверджував, що закони, які досліджує правознавство, є аналогом законів, досліджуваних соціологами, саме тому юридичні науки у певному відношенні входять до складу соціології².

За чотири роки, у 1889 р., французький юрист Л. Дюгі у праці «Конституційне право та соціологія» робить висновок, що конституційне право — це розділ соціології, що вивчає закони формування, розвитку та функціонування держави, яка виконує в суспільстві функції, що є аналогічними функціям центральної нервової системи в живому організмі³.

За свідченням М. Тімашева, в ці роки з'являється і сам термін «юридична соціологія». Вперше його в 1892 р. використав італійський юрист Д. Анцілотті у праці «Філософія права і соціологія», а в 1894 р. Л. Дюгі видав статтю під назвою «Нарис юридичної соціології»⁴.

Проте в цілому в другій половині XIX ст. орієнтація правознавців на соціологічний підхід була вираженою досить слабо, не створюючи значних теоретичних засад нової галузі знань. Переважали спроби доповнити та розширити домінуючий методологічний підхід

¹ Спенсер Г. Основание этики. — Т. 2. — СПб., 1896. — С. 36—39.

² Муромцев С. А. Что такое догма права? // Ж. М. Ю., 1884. — № 4. — С. 38.

³ Луковская Д. И. Социологическое направление во французской правовой мысли. — Л., 1972. — С. 32.

⁴ Timashev N. Ibid. — P. 102.

за рахунок включення нових аспектів бачення правової реальності. Тому в європейській науці найбільш суттєві кроки в становленні теоретичних засад соціології права були здійснені соціологами. Створення «класичних соціологічних парадигм» М. Вебера, Е. Дюркгейма, В. Парето та інших ініціювали відповідні зрушення в соціологічних пошуках юристів¹. Цим на десятиліття було визначено переважаючий теоретичний характер європейської соціології права, що відрізняло її від американської традиції.

У другій половині XIX ст. динамічні політико-правові процеси в США, де службова роль держави та права щодо громадянського суспільства ставала все більш відчутною, посилили відчуття обмеженості правового формалізму. Перші кроки до становлення соціології права були зроблені юристами.

Як зазначає Г. Гурвіч, «підготовча фаза» цього процесу пов'язана з іменем О. В. Холмса, який, перебуваючи під впливом свого близького друга, видатного філософа У. Джеймса, вже у своїй праці «Загальне право» (Common Law) у 1881 р. закликав до «соціологічного перевороту в юриспруденції»².

О. Холмс, який за свідченням Ф. Д. Девіса, уособлює американську юриспруденцію двадцятого століття, своїми теоретичними працями ініціював появу двох нових параметрів у розвитку правової думки. Його досить відоме визначення — «дійсне життя права це не логіка, а досвід» знаменувало «соціологічний переворот» в методології юриспруденції. Зосереджуючи увагу на процесуальних характеристиках правового буття, він стверджував, що, будучи логічним за формою, право соціальне за суттю, а судові рішення, базуючись на певних соціальних уявленнях про те, що є за даних умов суспільним благом, стають основою нормативних приписів. Саме соціальні приписи норм (а не правовий прецедент сам по собі) формують «неартикульовані настанови» у свідомості суддів, які виявляються таким чином, що вони не можуть залишитись осторонь актуальних суспільних проблем. Холмс наполягав на залученні юристів до дослідження соціальної реальності на базі методів соціальних наук³.

Ідеї Холмса не тільки ініціювали появу «соціологічної юриспруденції» (Р. Паунд, Б. Кардозо та ін.), а й вплинули на погляди засновників «правового реалізму».

¹ Про «класичні теорії» в соціології права див. наступний підрозділ.

² Gurwitsch G. Ibid.— P. 136.

³ Cotterrell R. Sociology of law. — L., 1997. — P. 41.

Р. Паунд — одна з ключових фігур американської соціологічної юриспруденції. Його прийняття соціологічної парадигми було обумовлене розчаруванням у традиційних методах правових досліджень. Він розпочинав свої теоретичні пошуки на основі методології аналітичної юриспруденції, яку згодом поєднав з історико-порівняльним методом, все частіше намагаючись досягти соціально-філософських узагальнень. Під впливом Е. Росса та А. Смолла він прийняв соціологічний підхід, що став основою його методології. Як і його попередники (насамперед Е. Росс), він розглядав право як фазу (елемент) соціального контролю, що має досліджуватись у взаємодії з загальним соціальним контекстом його буття. Р. Паунд поділяв погляди Л. Уорда на взаємозалежність соціальних наук і стверджував, що кризові явища в теоретичному правознавстві, що визначилися напередодні Першої світової війни, значною мірою були обумовлені методологічними бар'єрами, що відокремили юриспруденцію від інших соціальних наук. Він неодноразово заявляв, що юристи зробили у соціологів так багато концептуальних запозичень, як ні у кого іншого. При всій широті поглядів та глибині теоретичних узагальнень Паунд надихався, перш за все, практичними потребами. Він вважав, що саме поєднання юриспруденції як «соціальної інженерії» з соціологією буде сприяти досягненню соціальних цілей права¹.

Одним з вузлових елементів його теоретичних досліджень був аналіз ролі «правил, принципів, концепцій та стандартів у бутті права». Правила — це визначення, що зводять певні визначені наслідки до фактів, що їх спричиняють. Паунд правила пов'язував з примітивним правом, вважаючи їх найбільш раннім типом правових понять. Принципи — це вихідні моменти юридичного доказування, що присутні як в судочинстві, так і в законотворчості. Саме завдяки принципам юристи мають змогу диференційовано розглядати справи. Концепції утворюються певними юридичними категоріями (наприклад, власність, шкода тощо) і являють собою «авторитетні категорії, згідно з якими до окремих типів справ застосовуються певні правила та принципи. Паунд зазначав, що повсякденне соціальне буття стає об'єктом правового регулювання саме завдяки тому, що норми (правила) базуються на принципах та концепціях.

Ключовим у його аналізі права, як основи соціального контролю, було поняття «стандартів», яким він визначав «міру визначеної пра-

¹ *Pound R. Courts and Legislation // American Political Review. — 1913. — V. 7. — P. 361.*

вом поведінки». Саме стандарт дозволяє застосувати право і як внутрішній механізм оцінки та мотивації особистості, і як інструмент соціального контролю. Паунд зазначав, що на формування правового стандарту не мають впливу такі критерії, як справедливість та розумність, оскільки вони є «джерелом труднощів». Стандарти спрямовані на те, щоб підтримувати вже існуючі «пануючі ідеали», що уособлюють «ідеальні відносини людей» і тому — справедливі¹.

Аналіз юридичних понять, норм, принципів базується на принципі соціологічного релятивізму, тобто вони виводяться з типологічних особливостей суспільства та культури².

Генетичні аспекти в аналізі права доповнюються дослідженням структурних характеристик соціального буття права.

Найважливішими зрізами соціальної реальності права Паунд вважає: а) юридичний процес, що будується як адміністративна діяльність; б) право; в) правова система; г) ідеальні (ціннісні) основи правового буття. Власне право як основу соціальної реальності права Паунд поділяє на: а) норми («жорстке, застигле право»); б) принципи, поняття, стандарти («гнучке право»); в) дискретне право на основі правової інтуїції³.

Така концепція права має суто соціологічний характер, оскільки за основу береться соціальне буття права і його реальність не «редукується» до абстрактних моделей поведінки (як в традиційній юриспруденції), утверджується необхідність вивчати право як цінність, не обмежуючись «символами», а знаходити те, що вони символізують⁴.

Разом з тим Паунд ототожнює соціологію права з юриспруденцією, юридичним мистецтвом чи технікою, створюючи соціологічно орієнтовану юриспруденцію, або «соціологічну юриспруденцію»⁵.

Б. Кардозо, подібно до Р. Паунда, намагався на основі соціологічного підходу осмислити все більш очевидну та різку відмінність між «абстрактною юридичною технікою» та «живою реальністю» сучасного права⁶.

¹ *Pound R. Social Control Through Law. — New Haven, 1942. — P. 49—52.*

² *Pound R. Introduction to the Philosophy of Law. — P. 68—69, 16—49, 283.*

³ *Pound R. Introduction... — P. 114—141.*

⁴ *Pound R. Introduction... — P. 169.*

⁵ *Gurwitch G. Ibid. — P. 163.*

⁶ *Gurwitch G. Ibid. — P. 171.*

В центрі його досліджень була діяльність суду. Вже в першій значній праці «Природа юридичного процесу» (1921 р.) Кардозо намагається показати, що «зростаюча невизначеність юридичних рішень» є проявом специфічної природи юридичного процесу, який є «не стільки відкриття, скільки творення», що обумовлене реальною ситуацією реального права («життя права»). У своїй реальності юридичний (судовий) процес пронизують антиномії, викликані не стільки власне юридичними чинниками (наприклад, конфлікт норм, прогалини в законі чи праві тощо), скільки «спонтанним конфліктом регуляції в самому суспільстві». Зворотний бік прецеденту створюють правові поняття та концепції як основа юридичної аргументації. Але, в свою чергу, вони є похідними від «життєвого ладу, інститутів суспільства», народжуючись у процесі соціальної взаємодії. Тому саме соціологія права, робить висновок Кардозо, досліджуючи дійсні витoki та форми прояву «живого права», надає суддям можливість знайти пояснення тим «труднощам та протиріччям, якими насичений судовий процес»¹.

Слід погодитися з Г. Гурвічем, який зазначив, що Кардозо долав існуюче в рамках «соціологічної юриспруденції» уявлення про соціологію права як додатковий метод в діяльності суду, що дозволяє давати більш точну (в порівнянні з традиційними методами) інтерпретацію соціальних цілей в оціночних судженнях. Однак Кардозо ніколи чітко не відділяв соціологію права від «соціологічної юриспруденції», уникаючи при цьому включення «суспільного ладу (звичаїв суспільства)», який він вважав фундаментальним рівнем соціального буття права, до самого права, що було характерно для Дюгі, Ерліха. Він стверджував, що «звичаї, лад суспільства» стають правом лише тоді, коли вони санкціоновані чи можуть бути санкціоновані судом².

Соціальну реальність права він визначав як мінливу, нестабільну, в якій «все тече, все змінюється». Пізнання такої реальності має бути вільним від «тиранії понять», які намагаються підкорити своїй внутрішній логіці все різноманіття соціальних проявів права³.

Інституалізація соціології права відбувалась і під впливом розвитку та поширення традиційної соціологічної теорії та проблематики на правову реальність. Перш за все, це стосується концепції соці-

¹ *Cardozo B. The Nature of the judicial Process.* — P. 73, 112, 115, 130.

² *Gurwitsch G. Ibid.* — P. 167.

³ *Cardozo B. Paradoxes of Legal Science.* — N.Y., 1928.

льного контролю, що значною мірою ініціювала появу соціологічної юриспруденції в США.

Проблематика соціального контролю була досить поширеною в першій половині ХХ ст., але піонером дослідження права в контексті дії механізмів соціального контролю вважають Е. А. Росса, який не тільки визначив місце права в проблематиці соціологічної науки, але й надихнув Р. Паунда та інших юристів на дослідження права як «найбільш спеціалізованого та завершеного типу контролю, що використовується суспільством». На початку ХХ ст. ставлення соціологів до права було досить обережним, не завжди адекватно оцінювались його соціальні функції. Так, Л. Уорд вважав, що право — лише механізм волюнтаристського втручання в соціальні відносини.

Проте поступово ця проблематика стала мало не центральною в дослідженні соціального контролю. Формувалися передумови для інституційного оформлення соціології права як спеціальної соціологічної теорії, що почалося наприкінці 30 — на початку 40-х рр. значною мірою під впливом європейської соціології права. Бурхливі події цього періоду сприяли поновленню інтелектуального обміну між Європою та Америкою. Багато видатних юристів та соціологів знайшли в США порятунком від «нового порядку», що встановлювався в Європі фашистськими диктаторами.

У 1936 році вперше в США була видана монографія під назвою «Соціологія права». Нею став переклад класичної праці Є. Ерліха. У своїй передмові Р. Паунд зазначав, що «Ерліх буде свій функціональний аналіз на вершині історичної школи в юриспруденції і що ця праця є виключно корисною для американських дослідників права». Теорія Ерліха була співзвучна найбільш суттєвим методологічним інтенціям американської правової думки. Зокрема, представники соціологічної юриспруденції та «правового реалізму» часто повторювали тезу Ерліха про «вільне виявлення» права суддями, які скоріше його створюють, ніж просто декларують¹.

У ці ж роки були перекладені фундаментальні праці М. Вебера, Е. Дюркгейма та інших європейських авторів. Однак найважливішим стала поява перших систематизованих викладів соціології права М. Тімашева та Г. Гурвіча.

У загальних рисах бачення соціологія права сформувалась у М. Тімашева ще у 1916—1920 рр., коли він у Петрограді займався викла-

¹ Цит. за *Timachev N. Ibid.* — P. 179.

данням та проводив дослідницьку роботу. На формування його поглядів не могло не вплинути те середовище, в якому він працював у ці роки і яке дало не одного дослідника зі світовим ім'ям (досить згадати П. Сорокіна чи Г. Гурвіча). Проте коли в 1921 р. під тиском більшовиків, що в запалі класової боротьби звільнялися від «безнадійно» буржуазної професури, він був змушений покинути Росію, рукопис його програмної праці був втрачений. Потрібні були роки напруженої праці спочатку в Берліні, а потім у Гарварді, щоб відновити втрачене та подати систематизований виклад соціології права, що підсумовував дослідження попередників, спираючись на оригінальну авторську концепцію.

Вихідним положенням його аналізу права є визначення права як однієї з форм «соціальної координації», що в більшій мірі виражає правові процедури та структури, ніж зміст правових приписів. Координація може ґрунтуватись на засадах моралі, або навіть на таких речах, як страх, зручність, користь тощо. Координація набуває різновидів залежно від того, чим керуються малі групи (як основні актори — дійові особи). Якщо їх поведінка визначається зовнішніми владними інститутами, то це імперативна координація, а коли вона спирається на звичаї, ввічливість, релігійні стандарти — неімперативна. Правові корені мають моральний характер, оскільки вони завжди можуть бути визначені як твердження про «належне». Тому Тімашев називає право «етико-імперативною координацією поведінки».

Методологію свого дослідження правової реальності сам Тімашев визначає як метод «причинно-функціонального аналізу», що базується на використанні таких соціологічних методів як спостереження, експеримент. Оскільки в центрі уваги соціології права перебувають каузальні зв'язки, вона є номографічною наукою, на відміну від юриспруденції, що є дескриптивною та ідеографічною наукою, що описує правові норми в конкретних умовах.

Г. Гурвіч був професором права перед тим, як він, подібно до Тімашева, в 1921 р. був змушений покинути Росію, щоб через кілька років стати видатним французьким соціологом.

Друга світова війна спричинила його переїзд до США, де в 1942 р. він видав «Соціологію права». Спираючись на веберівський метод типологічного аналізу, Г. Гурвіч аналізує різноманітний історичний матеріал. Проблематику соціології права він зводить до трьох основних проблем: а) відносини права до інших форм та рівнів соціально-

сті; б) типи правових систем в окремих соціальних групах та типах суспільств; в) обумовленість розвитку та змін права в окремих типах суспільств.

Гурвіч не визнає державу джерелом права, використовуючи визначення права, що є досить широким, за змістом наближаючись до соціальних норм у цілому. Він розділяє «право суспільства» та «право держави», що дозволяє створювати обмеження держави суспільством. Первинними матеріальними джерелами «суспільного права» він вважав нормативні факти, тобто «спільноти, що створюють себе, породжуючи право, яке є основою їх існування» (як соціального інституту). Поняття «юридична регуляція охоплює всі основні форми соціального контролю, хоча особливим предметом аналізу стає так зване «організоване право», що відповідає офіційному «державному» праву.

Аналізуючи відношення права до соціальної солідарності, він пропонує таксономічну схему, що суттєво відрізняється від позиції Дюркгейма. Він стверджував, що організоване право — це лише оболонка, за якою знаходиться «спонтанне право».

Ж. Гурвіч дає таке визначення: «Соціологія права — це та частина соціології людської духовності, яка вивчає цілісну соціальну реальність права, починаючи з його видимих зовнішніх проявів в ефективній колективній поведінці (що кристалізується в організаціях, звичаєвій практиці, традиціях), у матеріальних основах (структури юридичних інститутів)»¹.

Соціологія права, як зазначає Ж. Гурвіч, не може мати на меті визначення сутності права чи опрацювання системи юридичних категорій чи принципів, цінностей, тобто заміщення теорії права.

У другій половині XIX ст. одним з епіцентрів «соціологічного руху» в правознавстві була Росія. Теоретичні здобутки таких юристів, як С. А. Муромцев, М. М. Ковалевський, Л. І. Петражицький, М. М. Коркунов та інших не тільки відповідали загальноєвропейському рівню «соціологізації юридичної науки», але й багато в чому його випереджали.

М. М. Коркунов вважав, що правова наука має звернутися до «вивчення права в його житті, в його русі»². А змістом суспільного життя є постійна взаємодія різнонаправлених інтересів. Стабільність та цілісність суспільства за таких умов підтримується правом.

¹ Gurvitch G. *Sociology of Law*. — L., 1998. — P. 61.

² Коркунов Н. М. *Сборник статей 1877—1897*. — М., 1901. — С. 15.

Що є механізмом «розмежування протидіючих інтересів», завдяки чому встановлюється «належний порядок суспільних відносин»?¹. «Перетворення інтересу в право здійснюється саме через обмеження іншого, протилежного інтересу, встановлення відповідного обов'язку. Право... не є охорона інтересу взагалі..., а тільки охорона одного інтересу у відношенні до іншого»². Право має дуалістичну природу: його складають як юридичні норми (об'єктивний елемент), так і юридичні відносини (суб'єктивний елемент). «Юридичні відносини — життєві, побутові відносини, але врегульовані юридичною нормою»³.

Витоки права Коркунов пов'язує не з державою чи політичною системою, а з «громадянським суспільством». «Державна влада є силою, що заснована на усвідомленні людьми своєї залежності від держави», а остання є «суспільним союзом, наділеним самостійною силою примусу», який виникає і функціонує як засіб втілення права в життя⁴. Оскільки носіями державної влади стають не лише органи держави, а й громадянське суспільство, воно отримує можливість обмеження держави, а право постає не як «право держави», а «право суспільства».

Отже, у працях М. М. Коркунова були запропоновані принципово нові підходи в аналізі права та держави, що були соціологічними за своїми методологічними основами, хоча проблема можливості виділення спеціалізованої дисципліни (соціології права) ним не ставилася⁵.

М. М. Ковалевський розглядає проблеми використання соціологічного підходу в зв'язку з розглядом генетичних та історико-порівняльних аспектів права та держави. Російська компоративістика була насичена «соціологізмом» і «значно більшою мірою заслуговувала назви соціологічної, ніж численні течії, що афішували свій соціологізм»⁶. Він не зводить право до держави, вважаючи його відносно самостійним утворенням, що має плюралістичний характер,

оскільки визначається не тільки волею держави, але й створюється як продукт взаємодії соціальних спільнот. Держава не створює право, а визнає його як факти соціального життя. Ковалевський відзначає обмеженість тогочасної юридичної науки, «яка втратила усвідомлення того зв'язку, в якому право поєднується з ростом культури та громадянства»¹. В правознавстві мають існувати як взаємодоповнюючі три підходи до аналізу правових явищ: догматичний, історичний, соціальний (соціологічний).

С. А. Муромцев створив найбільш завершену та послідовну соціологічну концепцію права в російській юридичній науці, яка не просто базувалася на використанні соціологічних підходів, а мала замінити традиційний («юридичний») підхід². «Правознавство має стати розділом соціології», зосереджуючись на дослідженні не правил формально-логічної обробки діючого права, а на відкритті соціологічних законів розвитку... права як певної сукупності соціальних явищ»³. «Догматику права» (власне юриспруденцію) він вважав не «наукою, а мистецтвом», тобто прикладною, технічно-допоміжною дисципліною, що дає практичні орієнтири для професійно зайнятих у сфері правозастосування⁴.

Фундаментом «дійсно наукового пізнання права», стверджував Муромцев, має бути функціональний підхід, тобто необхідно отримати «точне уявлення про функцію, для виконання якої створена норма». Але «пізнання цієї функції вимагає історико-культурного дослідження норми»⁵. Звідси процес правотворення розгортається як механізм соціальної обумовленості, де «на виході» — норми діючого права, а «на вході» — взаємодіючі суспільні чинники: економіка, політика, культура, соціальна структура тощо. Тому визначення права слід починати не з норми, а з тих соціальних відносин, що її обумовлюють. «Замість сукупності правових норм під правом слід розуміти сукупність юридичних відносин (правовий порядок).

¹ Ковалевский М. М. Социология. — Т. 1. — С. 82.

² Gurvitch G. — P. 60.

³ Муромцев С. А. Что такое догма права? — М., 1885. — С. 6—10. При цьому слід враховувати, що в його розумінні соціологія — це наука про суспільство взагалі, яке включає в себе не лише власне соціологію, але й деякі інші гуманітарні науки, наприклад, психологію, етику.

⁴ Муромцев С. А. Определение и основное разделение права. — М., 1879. — С. 38—40.

⁵ Там само. — С. 41.

¹ Коркунов Н. М. Лекции по общей теории права. — СПб., 1907. — С. 39, 57, 227.

² Коркунов Н. М. Указ и закон. — СПб., 1894. — С. 237.

³ Коркунов Н. М. Лекции по общей теории права. — С. 120.

⁴ Там само. — С. 246.

⁵ Gurvitch G. Ibid. — P. 45.

⁶ Туманов В. А. Буржуазная правовая идеология: К критике учений о праве. — М., 1971. — С. 248.

А норми є лише новим атрибутом порядку»¹. У зв'язку з цим він аналізує зміст, структуру та форму суспільних відносин та робить висновок про існування двох рівнів цих відносин: а) «фактичні» (або «правові»); б) відносини захисту (або «юридичні»). У своїй єдності вони складають «право в реальності». Однак при цьому «юридичний захист складає основну відмінність права, обумовлюючи всі інші його ознаки», що дозволяє дещо розширити визначення права: право — порядок відносин, що захищені юридичними засобами². Юридичні норми є одним з факторів цього порядку, що діють поряд з такими факторами як «юридичні настрої юридичного апарату», середовище реалізації норм, «доступність» об'єктів правового регулювання та ін. Наявність цих факторів активно впливає на зміст та структуру діючих нормативних систем, створюючи певні міри відповідності юридичних норм реальним потребам суспільства. Тому необхідно розрізняти норми «мертві» та «живі»³.

Визнаючи вторинність юридичних норм щодо фактичних суспільних відносин, С. А. Муромцев обґрунтовує необхідність судової правотворчості за умови прискорення суспільних змін, «відставання» та «інфляційності» законодавства. Суд має виконувати функцію «постійного та поступового проведення в життя справедливості» по мірі виникнення невідповідності закону та життя»⁴.

У цілому теоретична позиція Муромцева була надто радикальною та передчасною для російських умов кінця ХІХ — початку ХХ ст., щоб стати визначальною в офіційній юридичній науці та освіті, але її вплив на новаторські теоретичні підходи початку ХХ ст. був безсумнівним.

Характеризуючи процеси поширення соціологічного підходу в російській правовій науці, слід зазначити, що в них були включені і українські університетські центри (Київ, Харків, Одеса). Зокрема, значний вплив на початку ХХ ст. мали праці М. А. Гредескула, який намагався досліджувати право на базі «соціологічного методу», «не як мертвий текст певного логічного змісту», що існує, а потім змінюється іншим, а як живе суспільне явище». Природу права

¹ Муромцев С. А. Определение и основное разделение права. — С. 47—48.

² Там само.—С. 164.

³ Там само.—С. 153.

⁴ Муромцев С. А. Право и справедливость // Северный вестник. — 1892. — № 2.— С. 251.

як суспільного явища він намагався розкрити як «порядок відносин між людьми»¹.

Особливе місце в процесах «соціологізації» російської юридичної науки займають праці Л. Петражицького. У вітчизняній літературі його традиційно відносять до представників так званого «психологічного напрямку» в теорії права. Проте така оцінка в світлі сучасних уявлень виявляється не зовсім точною. Хоча він не використовував термін «соціологія права», його концепція знаходиться в проблемному колі цієї галузі знань, а методологія співзвучна мікросоціологічним теоріям другої половини ХХ ст.² За свідченням А. Подгурецького, саме створення «соціології права» мало вінчати теоретичні пошуки Л. Петражицького. Західні дослідники називають Л. Петражицького одним із засновників сучасної соціології права³.

Л. Петражицький відкидає тлумачення права як «команди, наказу» «волі верховної політичної влади», визначаючи його через аналіз правовідносин. «Правовідносини не є чимось відмінним від правових обов'язків», оскільки «наші права закріплені за нами, належать нам, як наш актив, борги інших людей...». «Те, що з погляду обтяження, пасиву однієї сторони є її правовим обов'язком, з точки зору нейтральної точки зору називається правовідносинами»⁴. Проте це лише перший крок до розкриття сутності права, яке стає реальністю лише через відтворення в правових емоціях — особливих соціально-психологічних настроях, що виникають в результаті усвідомлення певних фактів буття. Реальний зв'язок людей відбувається через правові емоції. При цьому з правовим обов'язком пов'язані правові емоції імперативного типу, а з домаганням — атрибутивного типу. «Право, як особливий тип реальних феноменів утворюють етичні переживання, емоції яких мають атрибутивний характер»⁵. Л. Петражицький доводив, що офіційне право має відповідати економічним потребам суспільства та рівню його мора-

¹ Гредескул Н. А. Современные вопросы права. — Харьков, 1906. — С. 10 — 16. Он же. К учению об осуществлении права. — Харьков, 1900. — С. 234—235.

² Kojder A., Kwasnewski J. The development of the Sociology of Law in Poland // International Journal of the Sociology of Law. — 1985. — Vol. 13. — P. 262.

³ Tomasic R. Ibid. — P. 3.

⁴ Петражицкий Л. И. Теория права в государстве в связи с теорией нравственности. — Т. 1.— СПб., 1909. — С. 51.

⁵ Петражицкий Л. И. Там само. — С. 85.

льного розвитку, а позитивне право складає лише частину права, що реально функціонує. Він заперечував позитивістський підхід, згідно з яким лише держава творить право, встановлюючи його принципи, норми. В центрі його праць — дослідження впливу різних форм соціального буття на право, а також вплив права на реальні феномени людської поведінки, суспільні інститути. Його висновки щодо обумовленості генезису права та його стадій розвитку, мотиваційних та освітніх функцій права, концепція правової політики мали значний вплив на становлення та розвиток соціології права. Не випадково, що серед тих, хто слухав його лекції на юридичному факультеті Петербурзького університету були П. Сорокін, М. Тімашев, Г. Гурвіч, М. Лазарсон; троє останніх внесли значний вклад у становлення соціології права. За оцінкою А. Подгурецького, польська школа соціології права сформувалася під безпосереднім впливом Л. Петражицького¹.

Проблематика соціології права і взагалі соціологічного підходу в правопізнанні особливо актуалізувалася наприкінці XIX — початку XX ст. у зв'язку з обговоренням вчення «вільного права», яке представляли такі дослідники, як Є. Ерліх, Г. Канторович (Австрія); Е. Юнг, Е. Фукс (Німеччина); Ф. Жені, Р. Салейль, Е. Ланбер (Франція) та ін. Головна проблема, що тут обговорювалася, була пов'язана з ситуацією, що за умов стрімких економічних та соціальних змін ставала все більш типовою для правового життя європейських країн. Як має суддя вирішувати справу, коли закон «мовчить», або він неповний, має протиріччя тощо? Теоретики нової школи виходили з того, що суддя не може відмовити в правосудді, але його рішення повинне спиратися на аналіз чинників, що мають позаправовий характер і складають так зване «вільне право». За таких умов судова процедура орієнтована на «вільний науковий пошук права». Є. Ерліх вказував, що прогалини в законі заповнюються правозастосуванням не з самої системи права за допомогою формально-логічних процедур (наприклад, аналогія), а за рахунок джерел (норм) позаправового характеру — соціальних, релігійних, етичних тощо, які складали «живе право», що могло за допомогою соціологічних методів виявлятися, описуватися, систематизуватися і використовуватися в правозастосуванні. Тому правова наука розглядалася ним як частина соціології.

¹ Podgorecki A. Ibid. — P. 71.

Але існував і інший підхід. Наприклад, Ф. Жені вважав, що інформація про «чисті факти», отримана за допомогою соціологічних методів, ще не дає уявлення про норми, оскільки їх джерелом можуть бути тільки певні апріорні моральні принципи, що складають «природу речей» і лише проявляються в емпіричних фактах соціального буття. Фактично мова йшла про природно-правові принципи. Тобто соціологічний підхід був більш послідовним у Є. Ерліха, а його вчення про «живе право» є одним з перших типологічних різновидів парадигм у соціології права.

Важливо, що Є. Ерліх заперечував базовий принцип сучасної йому правової теорії про те, що держава є джерелом права, обґрунтовуючи це гнучким історичним аналізом еволюції правових систем.

Його визначення права було настільки широким, щоб поглинути всі форми соціального контролю, оскільки він відрізняв його від моралі, звичаїв тощо, але водночас ширше, ніж «державне» право. Він зазначав, що «живе право» домінує у всіх сферах життя і в цілому визначає правовий порядок, незалежно від того чи визначено воно офіційно державою, чи ні. Нідє чітко та однозначно не визначені «правові норми», які поглинають всі типи групових норм, включаючи навіть ті «норми рішень», якими керуються офіційні суди при розгляді справ. У пошуках «живого права» Є. Ерліх аналізував основні соціальні інститути в їх реальному бутті. При цьому в методичному аспекті він підкреслював, що основними джерелами знань про «живе право» є: а) пряме спостереження життя; б) аналіз правових документів. Ці методи взаємодоповнюються оскільки «життя значною мірою обминає суди, але правові документи його віддзеркалюють».

У Ф. Жені, що належав до школи «вільного права», саме з інтересу починається «науковий пошук права». Першим етапом процедури правотворення є відтворення інтересу в ідеях, коли визначаються потреби, що мають бути врегульовані правом, та відповідні їм юридичні механізми рівноваги інтересів. Відповідно законодавча техніка буде ефективною лише за умови урахування інтересів учасників суспільних відносин¹.

¹ Жені Ф. Законодательная техника в современных гражданско-правовых кодификациях // Журнал министерства юстиции. — 1906. — № 8—9. — С. 136, 138.

Проте поява соціологічного підходу як прояву урізноманітнення методологічних орієнтацій в правопізнанні не викликало у сучасників захвату. Більш поширеним був настрій занепокоєння. Активно обговорювалася тема кризи правопізнання.

Одне з найбільш ґрунтовних заперечень щодо не тільки методологічних претензій, але й самого існування соціології права в системі юридичних наук було запропоноване Г. Кельзенем у його «чистому вченні» про право. Він виходив з необхідності чіткості «розподілу праці» між «наукою права» (юриспруденцією), «філософією справедливості» та соціологією. В його інтерпретації соціологія — це наука, що досліджує людську поведінку в будь-яких проявах, в тому числі і у зв'язку з дією права. Проте соціологія не може досліджувати правові норми, оскільки це сфера «належного» і будь-які спроби пов'язати світ належного, нормативного (Sollen) і сущого (Sein) виходять за межі її предмета і не дають об'єктивного знання. Тому соціологія права ставала неможливою. Слід зазначити, що й сам Кельзен, а особливо його послідовники, відзначали необхідність розгляду правових норм в їх соціальному контексті, але вже за межами правової науки¹.

У російському правознавстві позицію домінуючої формально-догматичної юриспруденції відносно можливості існування соціології права («соціологічного правознавства») висловив Г. Ф. Шершеневич, який заперечував як «заміну догми права — соціологією права, так синтетичну загальну теорію права, яка б поєднувала догматичний та соціологічний підходи». «Соціологічне дослідження правових явищ можливе лише для загальної соціології. Дослідження будь-якого аспекту (наприклад, права) в зв'язку з іншими сторонами суспільного буття не може становити предмет спеціальних наук, наприклад, правознавства, оскільки це є саме соціологія»².

2.2. Класичні теорії в соціології права: М. Вебер, Е. Дюркгейм, К. Маркс, Т. Парсонс

Виходячи з сучасних уявлень про предмет, проблематику та пізнавальні структури соціології права в розмаїтті теорій як минулого століття, так і більш сучасних, чітко вирізняються певні «видні моменти», теоретичні конструкції, що стали вирішальними

¹ *Devis E. Ibid.* — P. 32.

² *Шершеневич Г. Ф. Общая теория права.* — Вып. 1. — М., 1911. — С. 54.

для інституалізації соціології права та її розвитку. Такі теорії звичайно називають «класичними», відносячи до них найчастіше вчення М. Вебера, Е. Дюркгейма, К. Маркса, Т. Парсонса. Неважко помітити, що «класичні теорії в соціології права» спиралися на певні загальносоціологічні і навіть соціально-філософські парадигми, що стали віхами розвитку гуманітарного знання в цілому. Тому спеціальною темою нашого огляду буде аналіз змісту цих теорій та визначення шляхів їх впливу на розвиток соціології права, особливо в контексті пошуків базової концептуальної моделі побудови цієї наукової дисципліни.

З ім'ям видатного французького соціолога Е. Дюркгейма пов'язана класична парадигма в соціології права, що залишається одним з теоретичних підвалин сучасної соціології права.

За свідченням Р. Томашича, ідеї Е. Дюркгейма мали значно більший вплив на сучасну соціологію права, ніж теоретична спадщина М. Вебера. Це стосується, зокрема, дослідження ролі соціальних конфліктів у суспільних відносинах, вчення про покарання, про зв'язок права і форм соціальних відносин, концепції аномії тощо¹. Але значення вчення Е. Дюркгейма полягає не тільки в формулюванні основних положень власне соціології права, але і в тому, що він зробив для формування соціології як науки. «Соціологія Дюркгейма і соціологія як наука взагалі, — зазначав П. Лакомб, — майже синоніми»².

Наприкінці XIX ст. в соціологічній науці стала очевидною безперспективність класичної позитивістської парадигми та необхідність виявлення альтернативних шляхів побудови соціологічної теорії, що була б здатна відтворити специфіку суспільства, його відмінність від об'єктів дослідження в природничих науках. Тому соціологічна теорія Е. Дюркгейма базується на певній моделі «соціологічного методу», що дає уявлення не тільки про специфіку пізнавальних засобів, але й про предмет соціологічної науки³.

Визначаючи основи «соціологічного методу», Дюркгейм відстоював необхідність його поширення на інші соціальні науки, які поступово, по мірі того, як основою синтезу їх висновків стає соціоло-

¹ *Tomasic R. Ibid.* — P. 10.

² *Lacombe P. La methode sociologique de Durkheim.* — Paris, 1916. — P. 1.

³ У даному випадку ми уникаємо детального огляду загальної соціологічної теорії, відсилаючи читача до спеціальних праць, наприклад: *Осипова Е. В. Социология Э. Дюркгейма.* — М.: Наука, 1978.

гічний метод, перетворюються на різновид соціологічної науки¹. Такий підхід був типовим у соціології кінця XIX — початку XX ст., отримавши назву «соціологічного імперіалізму». Він свідчив про поширеність уявлень про соціологію як «науку наук», тобто універсальну теоретичну дисципліну, що, вивчаючи суспільство як тотальність, має бути базисом всіх соціальних та гуманітарних наук. Проте з цим пов'язана й відсутність спроб визначити статус соціології права, можливість існування якої Дюркгейм ніколи не обговорював, виходячи з оцінки соціології як «тотальної соціології науки», що поглинає теоретичну проблематику правових наук.

Визначаючи специфіку соціального і, відповідно, сутність предмета соціології, він спирається на теорію «колективних уявлень», що стає для нього базовою для побудови як гносеології, так і онтології соціології².

Соціологія має досліджувати «соціальні факти», які є «продуктом колективних уявлень» і суттєво відрізняються від біологічних чи індивідуально-психологічних явищ, оскільки вони мають ознаку «примусовості колективних уявлень» щодо індивідуальної свідомості.

Важливе значення мав висновок Дюркгейма про необхідність дослідження соціальних груп, що є «основним субстратом суспільного життя, а також функціональної взаємодії індивіда та груп, в яких реалізуються каузальні зв'язки соціальної реальності»³. «Основним соціальним фактом» Е. Дюркгейм визнає «солідарність», яка набуває різної природи в його еволюційній моделі. У примітивних суспільствах існує «механічна солідарність», як солідарність «спільності соціальних ознак», у розвинених суспільствах — солідарність органічна, що базується на суспільному поділі праці. Саме так соціальність («солідарність») визначає зміст інших соціальних фактів⁴.

У праці «Суспільний поділ праці» (1893 р.) Е. Дюркгейм розглядає відповідність між формами соціальності та типами права. «Зов-

нішнім, видимим проявом соціальної солідарності (тобто форми соціальності) є право, що дозволяє виявляти варіативність соціальної солідарності в її відображенні в праві»¹. Відповідно витоки варіативності права слід шукати у його зв'язках з формами солідарності. Перш за все, Е. Дюркгейм вирізняє право, що відноситься до «механічної солідарності», або солідарності через тотожність, відсутність різноманіття, та право, що відноситься до «органічної солідарності», або солідарності через розмаїття. Перший тип представляє «каральне право», другий — сімейне, процесуальне, договірне, конституційне право. Фактично так виявляються два різних типи юридичної регуляції, що базуються на різних формах соціальності (солідарності) і мають якісно відмінні типи санкцій (хоча при цьому зберігається їх спільна риса — «організованість», що в цілому відрізняє право від моралі, як «правил з розмитими, дифузними санкціями»). Право, що відповідає «механічній солідарності», має репресивний характер санкцій (тобто вони пов'язані з позбавленням волі, власності, є обтяжливими для особи тощо), а право «органічної солідарності» має реститутивні санкції (тобто вони забезпечують відновлення прав, майна, повернення відносин до їх «нормальної форми»)»².

Розвиток суспільства відбувається як перехід від механічної солідарності до органічної, що супроводжується співіснуванням репресивного та реститутивного права. Їх боротьба обумовлює суттєві риси конкретно-історичного розвитку правових систем. Зокрема, Дюркгейм досліджує трансформацію функцій держави, яка із зростанням органічної солідарності «все менше править» і «все більше адмініструє», реститутивне право витісняє право каральне. Цей процес має важливе соціальне значення: члени суспільства перестають бути «об'єктом втручання» держави, перетворюючись на рівних партнерів, наділених широкими правами щодо контролю держави у здійсненні її обов'язків щодо громадян³.

Наступна класична парадигма соціології права пов'язана з ім'ям М. Вебера, для якого соціологічний аналіз права був не просто можливістю застосування розробленої ним загальної теорії, а важливим елементом її конструювання.

¹ Cottevel R. *Sociology of Law*. — P. 249.

² Детальніше див.: Дюркгейм Э. Социология и теория познания // Новые идеи в социологии. Вып. 2. — СПб., 1914. — С. 33—64; Дюркгейм Э. Метод социологии. — К.; Харьков, 1899; а також: Осипова Е. В. Социология Э. Дюркгейма. — М.: Наука, 1978.

³ Дюркгейм Э. Метод социологии. — С. 104—139.

⁴ Дюркгейм Э. О разделении общественного труда. — Одесса, 1900. — С. 60—89.

¹ Дюркгейм Э. О разделении общественного труда. — С. 112—114.

² Там само. — С. 121—129.

³ Луковская Д. И. Указ.соч. — С. 74.

Т. Парсонс зазначав, що «серцевиною соціологічного вчення Вебера є його соціологія права»¹. Водночас А. Хант стверджував, що соціологія права Вебера є найбільш значним вкладом у становлення соціологічного руху в правопізнанні².

Найважливішими елементами веберівської соціології права є такі:

а) концепція панування через використання державного апарату, раціональні правила або закони є важливою формою легітимного панування;

б) вчення про взаємодію політичних структур та права;

в) вчення про взаємодію права та економічної системи;

г) концепція соціальної ролі професійних юристів.

Власне принцип «розуміння» є для М. Вебера вирішальним критерієм для визначення сфери, релевантної для соціології, і відокремлення тих сфер, що принципово недоступні соціологічному аналізу. «Для соціології об'єктом пізнання є саме смисловий зв'язок поведінки». Тому «дія існує як поведінка, орієнтована на певний понятійний сенс, і є дією однієї чи багатьох окремих осіб». Цим визначається предметна область соціологічного аналізу правового життя. «Оскільки» право стає об'єктом дослідження соціології, остання має справу не з логічно вивіреном «об'єктивним» змістом правових принципів, а з діями (поведінкою) індивідів, серед детермінант та результатів яких значне місце посідають уявлення людей про «смысл» та «значення» певних юридичних принципів». Проголошуючи необхідність вивчення права у такій формі, у якій воно стає «значим» для окремих людей, що реально орієнтовані на нього в своїй діяльності, Вебер протиставляє свій підхід тим вченням про право, що за основу беруть саме його «позитивний зміст». Однак важливо пам'ятати, що принцип «розуміння» обумовлює шляхи пізнання права, а не характеристики його як реальності. Реальність гнучка, вона може вивчатись іншими пізнавальними засобами, тобто Вебер не поділяв «пансоціологізм» деяких своїх сучасників і визнавав юриспруденцію наукою про право, що дає принципово інше значення правової дійсності.

Виділяючи «соціальну дію» як елементарний соціальний факт, вихідну клітину соціального буття, Вебер проводить суттєво важливу диференціацію типів соціальної дії. Він вказує на існування чотирьох таких типів; а) цілераціонального; б) ціннісно-раціональ-

ного; в) афективного; г) традиційного¹. Ці типи розташовуються залежно від зростання міри раціональності, що відбиває роль раціоналізації, як найбільш узагальненої ознаки суспільного прогресу в цілому (точніше кажучи — західного типу розвитку). Вищим проявом раціоналізації він називає «формальну раціональність», яка є найсуттєвішою відмінністю сучасного суспільства від традиційного («архаїчного»).

Веберівська концепція панування фактично витікає з його тлумачення «орієнтації на іншого» як суттєвої ознаки соціальної дії. «Панування, — пише він, — це шанс зустріти підкорення певному наказу»². Тобто панування — взаємне чекання: того, хто наказує, що його наказ буде виконано, і того, хто має підкорятися, що наказ буде мати бажаний характер. Залежно від «мотивів» (суб'єктивного смислу) підкорення панування може мати різний характер: а) обумовлюватись інтересами, тобто цілераціональними висновками щодо діяльності; б) обумовлюватись звичкою; в) мати афективну основу, тобто спиратись лише на особисті схильності підданих»³.

Ця загальна методологічна, тобто абстрактна, модель типології панування дає змогу визначити зв'язок типів панування і права.

Вебер визначав існування кількох типів права, яке може бути раціональним або ірраціональним, а за спрямованістю — формальним або субстанційним. Раціональним право стає за умов, що його дія керується загальними правилами, а не суб'єктивними реакціями на окремі випадки або ірраціональними формальними засобами на зразок «пророцтв» тощо. Інший різновид становить субстанційно раціональне право, яке утворюється за загальними правилами, що обумовлені ідеологічними системами, які відрізняються від власне правових, наприклад, системами моралі, релігійних цінностей, політичної ідеології. Формально раціональне право визначається загальними правилами таким чином, що і в матеріальному і в процесуальному аспектах до уваги беруться лише загальні чітко встановлені

¹ Детальніше див.: *История буржуазной социологии XIX — начала XX в.* — С. 276—278; *Давыдов Ю. Н.* Вебер Макс. — С. 42—121.

² *Weber M.* Staatssoziologie. — Berlin, 1966. — s. 99.

³ *Ibid.* Типи панування, що звідси витікають, звичайно визначають як легальне, традиційне, харизматичне. Детальніше див.: *Давыдов Ю. Н.* Вказ. праця. — С. 74—121.

¹ Цит.: *Tomasic R.* *Ibid.* — P. 9.

² *Hunt A.* *Sociological Movement.* — P. 130.

обставини справи. Найвищим різновидом формально раціонального права є логіко-формальне право.

Одним з вузлових моментів вчення М. Вебера була теза про «раціональну природу» правових інститутів сучасного західного суспільства. Він стверджував, що в розвитку права та відповідних політико-правових процедур слід виділяти кілька стадій, від «харизматичного правовиявлення при посередництві «правових профілів» до найбільш розвиненої стадії, де відбувається «систематична розробка права та професійне здійснення судочинства особами, що для цього проходять спеціальну підготовку і володіють методами формально-логічного мислення»¹.

Основою панування на цій стадії є цілераціональна дія, тобто її мотивація інтересами робить панування «легальним». Загальною рисою розвитку суспільства (держави) на такій стадії є те, що суб'єкти підкоряються не особистостям, а встановленим «законам». Такий тип підкорення є універсальним, поширюючись не лише на керованих, але й на керуючих, які мають діяти за жорстко визначеними формальними та раціональними правилами. Саме принцип «формально-правової визначеності обумовлює сутність легального панування», як однієї з основ сучасного суспільства як системи формальної раціональності.

Класичним або «найбільш чистим типом» легального панування Вебер визнає бюрократію, яка ніколи не існує як соціальна тотальність, а завжди комбінується з іншими політико-правовими феноменами: монархією, представницькою демократією тощо. Однак саме бюрократія адекватна тим формально-раціональним формам економічного життя, що визначають західний тип суспільства, починаючи з кінця XIX ст. «Бюрократія — це панування за допомогою знання, в цьому полягає його специфічний раціональний характер»². За своїм змістом бюрократія — це діяльність «машини управління», що складається з чиновників, які: «1) особисто вільні і підкоряються лише діловому службовому обов'язку; 2) мають стійку службу ієрархію; 3) мають чітко визначену службу компетенцію; 4) працюють на конкретних засадах, тобто принципово на основі вільного вибору у відповідності до спеціальної кваліфікації; 5) отримують систематичну грошову винагороду; 6) розглядають

¹ *Timasheff N.* What is «sociology of Law» // *American Journal of Sociology.* — 1937. — Vol. 43. — P. 225—235.

² *Ibid.* — P. 165.

свою службу як єдину чи головну професію; 7) прогнозують свою кар'єру — «підвищення» або відповідно до старшинства по службі, або відповідно до здібностей, незалежно від позиції (оцінки) керівництва; 8) працюють в повному «відокремленні від засобів управління» і без присвоєння службових місць; 9) підкоряються єдиним дисциплінарним нормам та є підконтрольними»¹.

Однак діяльність «машини управління» залежить не тільки від раціональних правил — «права», але й від політичних цінностей, які визначають загальну спрямованість функціонування та розвитку бюрократії. Привнесення політичних цінностей в процедури управління (панування) здійснюється політичними лідерами (лідером)². Тобто він визнавав можливість (а в певному відношенні важливість) доповнення легального панування — традиційним або навіть харизматичним. Його політичний ідеал утворювала така держава, що органічно поєднувала «бюрократію» як раціональний механізм здійснення влади, політичного лідера, який має «харизму» та здатний виразити близькі та зрозумілі народу політичні цінності, та інститути представницької влади (парламент) «критично-контрольні» щодо бюрократії.

«Ренесанс» марксизму в 70-ті р. XX ст. спричинив дискусії щодо значення марксистської парадигми в розвитку соціології права.

Окремі висновки та оцінки правових явищ займали досить незначне місце в роботах Маркса та Енгельса, що давало змогу окремим західним авторам взагалі заперечувати наявність марксистської парадигми. Так, П. Хьорст вважав, що «марксистська соціологія права не можлива»³.

Сучасні західні марксистки також відзначають відсутність у Маркса завершеної концепції права і навіть більше того — «відсутність будь-якої політико-правової теорії», яка могла б бути використана для дослідження прямих проблем розвитку держави і права»⁴.

На принципово інших оцінках базувалися дослідження теоретичної спадщини Маркса та Енгельса, що проводили в радянській час, особливо активно в 60—80-ті роки. Домінуючим було намагання знайти у «класиків» пряму відповідь на сучасні теоретичні запити,

¹ *Цит.: Timasheff N.* — P. 34—38.

² Детальніше див.: *Давыдов Ю. Н.* Вказ. праця. — С. 180—210.

³ *Hirst P.* On Law and Ideology. — London, 1979. — P. 32.

⁴ *Андерсон Перри.* Размышление о западном марксизме. На путях исторического материализма. — М., 1991. — С. 125.

що в цілому відповідало ідеологічним та методологічним орієнтаціям офіційної суспільної науки на догматизацію та схематизацію марксизму.

У зв'язку з цим корисно пам'ятати ті теоретичні дискусії щодо застосування марксистської теорії для тлумачення правових питань, що розгорнулися в перші роки Радянської влади і були ініційовані практичними потребами політико-правового розвитку нової держави. Так, Д. Могеровський вказував, що класики не створили завершеної, цілісної соціологічної концепції права, але має бути використаний той «метод», який вони застосували для аналізу суспільного життя («діалектичний, соціально-класовий, прагматично-політичний, історико-матеріалістичний»)¹.

На це вказує й інший автор тих часів — І. Ільїнський: «Питання права цікавили основоположників марксизму лише як практичні питання, і взагалі — права і законність віддають старовиною в епоху диктатури пролетаріату»².

Тому, очевидно, варто прислухатися до оцінки сучасного дослідника, який ніколи не заявляв про свою належність до «марксистів». Ж. Карбон'є вважає, що «марксизм створив соціологію права, яку рішуче протипоставив буржуазній соціології права. Можливість розглядати марксистську соціологію права як реальний феномен він пов'язує з трьома фундаментальними положеннями: а) методологія історичного матеріалізму; б) вчення про класову боротьбу; в) вчення про відмирання держави»³.

Сутність «історико-методологічного» розуміння права полягає в його інтерпретації як надбудови щодо економічної структури суспільства, яка є «базисом» і визначає основну лінію причинно-наслідкових зв'язків правової надбудови. Перетворення економічної структури у внутрішній момент політико-правових інститутів є становленням сутності права. Тому «кінцевою причиною всіх суспільних змін ... є зміна способу виробництва та обміну»⁴. В марксових політекономічних дослідженнях право найчастіше фігурує як спосіб вираження та реалізації відносин виробництва та обміну товарів. У марксистській моделі «базиса — надбудови» ідея детермініз-

¹ Могеровский Д. Советское право и методы его изучения // Революция права. — 1922. — № 1. — С. 85.

² Ильинский И. Право и быт. — Л.; М., 1925. — С. 16.

³ Карбонье Ж. Юридическая социология. — С. 98.

⁴ Маркс К., Энгельс Ф. Соч. — 2-е изд., — Т. 19. — С. 210.

му, як основа їх взаємодії, доповнюється ідеєю «зовнішньої самостійності» надбудови, що пояснює можливість впливу на право інших соціальних факторів і зворотного впливу права на базис¹.

Наступним базовим положенням є теза про класовий характер права та роль класової боротьби у правовому розвитку. Поділ суспільства на класи породжує ситуацію, коли «економічно пануючий клас» на службу своєму «інтересу» ставить всі елементи надбудови і, перш за все, — право та державу. Тобто правом стає система норм, нав'язаних суспільству панівним класом через примус держави, яка є нічим іншим, як апаратом насильства одного класу над іншим. Право є зведеною в закон «волею класу, ... зміст якої визначається матеріальними умовами» буття цього класу. Однак, робить висновок К. Маркс, «класова боротьба неминуче призводить до диктатури пролетаріату»². Саме вчення про диктатуру пролетаріату стає, за словами В. І. Леніна, серцевиною політико-правової теорії марксизму³. Це мала бути публічна влада пролетаріату, що спирається на насильство і не обмежується ні правом, ні законом, але в своєму розвитку втілює магістральну лінію політико-правового розвитку — заміну держави «управлінням народу самим народом»⁴. «Суспільство, — писав Енгельс, — ... яке організує виробництво на основі вільної та рівної асоціації виробників, відправить державну машину на її справжнє місце в музей, поряд з прялкою та бронзовою сокирою»⁵. Тим самим «відмирає» право як соціальний інститут.

Таким є загальний контур марксистської концепції права, яка її творцями не була використана для створення власне соціології права, оскільки мета їх наукових пошуків була не академічною, а практично-політичною — «обґрунтування всесвітньо-історичної ролі пролетаріату». Проте ця концептуальна схема використовувалась вже Марксом та Енгельсом для аналізу окремих проблем, що в світлі сучасних уявлень перебувають у предметній сфері соціології права. Наприклад, це дослідження проблем правосвідомості, особливостей «юридичного світогляду», ролі права як чинника економічних процесів тощо. Згодом марксистська соціологічна концепція розвива-

¹ Маркс К., Энгельс Ф. Соч. — 2-е изд., — Т. 25, ч. 1. — С. 334.

² Там само. — Т. 28. — С. 427.

³ Ленин В. И. Полн. собр. соч. — Т. 33. — С. 25.

⁴ Маркс К., Энгельс Ф. Соч. — Т. 17. — С. 350.

⁵ Там само. — Т. 21. — С. 173—174.

лася та доповнювалася, ставши одним з теоретичних джерел сучасної соціології права.

З середини ХХ ст., за висловом К. Девіса, «синонімом соціологічної теорії» стало поняття «структурний функціоналізм»¹. Відповідно саме структурно-функціональний підхід став панівною теоретичною парадигмою в соціології права, створивши її категорійне ядро та стиль пізнання й інтерпретації правової реальності². Створення цієї парадигми пов'язується з ім'ям Т. Парсонса та його послідовників (насамперед Р. Мертона). Уявлення Т. Парсонса про значення теорії спираються на тлумачення соціології реальності як найбільш складного та заплутаного об'єкта, пізнання якого неможливе без введення абстрактних категорій, що в своїй логіці відтворюють суттєві зв'язки реальності і дозволяють «організувати» наші уявлення про неї. Його аналіз системних зв'язків соціального буття став своєрідним підсумком розвитку соціологічної теорії до середини ХХ ст., досить чітко визначив шляхи її подальшого розвитку. Авторитет структурного функціоналізму багато в чому пояснюється тим, що його базові положення відповідали тим уявленням про суспільство, що склалися вже на стадії визначення предметної специфіки соціологічного знання. У межах цієї парадигми суспільство розглядається як об'єктивна реальність, що складається з взаємопов'язаних та взаємозалежних частин, розвиток та функціонування яких можуть бути розкриті тільки «зсередини», тобто стійкі зв'язки між соціальними фактами утворюють соціальні структури, що детермінують «соціальні дії». Проблеми методології дослідження правової реальності для Т. Парсонса та його послідовників органічно входили до загальної методології аналізу, але були виключно важливими в силу значимості нормативних структур для суспільства.

Нормативна структура є важливою характеристикою суспільства. Аналізуючи цю структуру, Т. Парсонс виділяє в ній чотири субординованих елементи: цінності, норми, колективи (спільноти), ролі. Цінності — це уявлення про бажане суспільство, які є загальновищезначимими. Соціетальні норми (а право в позитивному розумінні є їх найважливішою частиною) виникають як застосування фундаментальних цінностей до особливих умов функціонально диференційованих спільнот чи підсистем суспільства. Спільноти (колективи) утво-

¹ *Davis K. The Myth of Functional Analysis as a Special Method in Sociology // American Sociological Review. — 1959. — № 24. — P. 758.*

² *Cotterell P. Ibid. — P. 171.*

рюють зразки поведінки в специфічних ситуаціях (наприклад, серед бюрократії, військових тощо), а ролі є нормативними очікуваннями відповідної поведінки окремих індивідів як членів суспільства¹.

Хоча нормативні структури утворюють статику суспільства, Т. Парсонс саме з ними пов'язує соціальні процеси. Через зміст норм вони є підконтрольними цінностями, норми контролюють колективи, а останні детермінують соціальні ролі. Саме контрольні функції вносять в нормативну структуру впорядкованість і внутрішню організацію, завдяки яким ця структура визначає масштаби та форми соціальних змін у суспільстві.

2.3. Сучасний стан соціології права

У 60-ті рр. почали вирізнятися контури нової теоретико-пізнавальної ситуації в соціології права. Структурний функціоналізм, що був визначальним способом теоретизування в цій сфері протягом всього післявоєнного часу, все частіше ставав об'єктом критики за неадекватність у розкритті еволюційних моментів правової дійсності. Наростало розчарування в можливостях емпіричного підходу, що набув поширення претендуючи на лідерство в соціології права. Формувалися нові тенденції в політико-правовому світові, що стосувалися як Заходу, так і Сходу, і вимагали нових теоретико-пізнавальних засобів. Тобто можна вести мову про те, що в 70—90-х рр. розвиток соціології права визначався двома групами чинників. По-перше, урізноманітнення політико-правового життя, поява нових правових та «інфраправових» інститутів, зміцнення інститутів громадянського суспільства і загострення проблеми їх взаємодії з державою та інші обставини свідчили про появу нового соціального середовища дії права. По-друге, криза «соціологічного мислення», тобто неадекватність домінуючої парадигми новим потребам пізнання та практики ініціювала моралізацію теоретичних засад соціальних наук, розквіт мікросоціологічного підходу в його різних проявах, переосмислення класичних парадигм у соціальних науках.

На початку 60-х рр., за свідченням В. Евана, існувало кілька течій в соціології права, що поступово інституалізувались як дослідницькі парадигми: рольовий аналіз, організаційний аналіз, нормативний аналіз, інституційний аналіз та методологічний аналіз².

¹ *Parsons T. Sociological Theory and Modern Society. — 1967. — № 4. — P. 8.*

² *Evan W. M. Some Approaches to the sociology of Law // Law and sociology. Essays. — N.Y., 1962. — P. 2.*

Рольовий аналіз значною мірою спирався на традиції досліджень професійних спільнот, маючи чітко виражений емпіричний характер. Предметом дослідження був «юридичний персонал», тобто професійні групи, що виконували ключові функції в правовій системі. Якщо в методичному аспекті такі дослідження, як правило, відповідали стандартам соціологічних досліджень професій, то в теоретико-методологічному — існували різні концептуальні засади (наприклад, для Т. Парсонса юридична професія існувала як елемент механізму соціального контролю; Р. Дарендорф досліджував шляхи формування юридичного класу через призму конфлікту тощо)¹.

Організаційний аналіз базувався на твердженні, що будь-яка правова система для реалізації своїх функцій має певні організаційні структури (судова система, законодавчі органи, адміністративна система тощо). Існує певна відповідність між природою цих організаційних структур, системою позитивного права та поведінкою всіх суб'єктів правовідносин. Не важко помітити, що основою такого підходу є проблематика та методологія соціології організацій².

Нормативний аналіз при зовнішній схожості з «доктринальним» аналізом в юриспруденції мав дещо інші об'єкт та предмет дослідження, спирався на використання іншої методології. В центрі таких досліджень була взаємодія правових норм з ціннісною структурою суспільства, а також з соціальною диференціацією суспільства. При цьому виокремлювалися два рівні аналізу: по-перше — на рівні культури суспільства в цілому, по-друге — на рівні соціальної організації суспільства. Саме у межах нормативного аналізу досліджувалася проблема впливу соціальних змін на правовий процес, тобто соціальний механізм правотворчості (нормотворчості).

Інституційний аналіз розкриває роль права як одного з регуляторів соціальної взаємодії. Його появі передувала певна традиція інституціональної методології в соціальних науках (наприклад, М. Оріу та інші), але безпосереднім теоретичним чинником появи такого напрямку досліджень стало оформлення парадигми структурно-функціонального аналізу. Т. Парсонс зазначав, що для того, щоб право виконувало таку функцію, мають бути вирішені чотири завдання: легітимація правил, їх інтерпретація, застосування санкцій, визначення юрисдикції. При цьому з'являється потреба вза-

¹ *Parsons T. Law and Social Control.* — N.Y., 1962; *Carlin J. E. Lawyers on Their Own.* — N.J., 1962; *Lawyers and Matrimonial Cases.* — C. 1961.

² Наприклад, *Delay in Court.* — Boston, 1959.

ємодії права та інших соціальних інститутів. Так виникає проблемне поле інституційного аналізу в соціології права¹.

Методологічний аналіз мав на меті дослідження шляхів та процедур використання спеціальних соціологічних методів та технік при дослідженні правових явищ. Важливим «зрізом» такого аналізу було визначення парадигмальної спрямованості соціально-правових досліджень, тобто — типів праворозуміння, що є їх теоретико-світоглядною основою.

Структуризація в соціології права в цей період відбувалася не лише за теоретичними та ціннісними орієнтаціями, й у регіональному аспекті, під впливом специфічних потреб, що ініціювали теоретичні та емпіричні дослідження соціологів права в різних регіонах світу.

У 60—70 рр., за свідченням А. Подгурецького, сформувалися кілька шкіл соціології права: скандинавська, італійська, американська, радянська, польська².

Скандинавська школа, маючи таких фундаторів, як А. Хегерстрьом, В. Лундстод, К. Оліверкрон, Т. Гейгер, А. Росс, перебувала на досить високому рівні як теоретичних, так і емпіричних досліджень. Основні проблеми — соціальний зміст правосуддя, особливості реалізації правових норм у різних соціальних умовах, проблеми соціально-психологічного сприйняття закону тощо.

Італійська школа (Р. Тревез, А. Пачені, Ж. Мартіноті, Е. Моґіондо) характеризувалася орієнтацією досліджень на практичні потреби розвитку правової системи, перш за все — судочинства.

Американська школа (Д. Сколник, Е. Шур, Д. Ріскан та ін.), посідаючи лідируючі позиції, відзначалася значним розмахом таких досліджень і їх впливом на діяльність правових інститутів. За свідченням Р. Коттерела, саме американська школа була найбільш розвиненою як за проблематикою, так і за рівнем теоретичних узагальнень³.

Польська школа багато в чому має унікальний характер. Її інституалізація припадає на післявоєнний період, коли в суспільних науках панувала «єдина наукова методологія» — марксизм, і підтримання такого становища політична влада вважала важливою умо-

¹ *Parsons T. Law and Social Control.* — P. 7—11.

² *Podgorecki A. Ibid.* — P. 15.

³ R.B.M Cotterrell. *Direction and Development in Anglo-American Jurisprudence and Sociology of Law // Anglo-American Law Review.* — 1975. — Vol. 4. — P. 386—989.

вою суспільної стабільності. Саме в ці роки польські дослідники (А. Подгурецький, Я. Горецькі, М. Боруцька-Арктова, З. Зембінський та ін.) проводили емпіричні дослідження, що відзначались інновативною проблематикою та методичною глибиною. Узагальнюючи емпіричні матеріали, польські дослідники дійшли важливих висновків щодо теоретико-методологічних характеристик соціології права. Вони визначали право як багатомірне соціальне явище, а завдання соціології права — його пізнання як цілісності, використовуючи для цього різні теоретичні та методологічні підходи¹. На наш погляд, саме ці ідеї ініціювали появу в радянській правовій науці так званого «багатосистемного бачення права», що дозволяло дещо розширити предметну область правових досліджень та подолати спрощені та ідейно-політично заангажовані визначення права².

Радянську школу соціології права А. Подгурецький називає молодістю та динамічною, наділеною давніми традиціями та міцним методологічним підґрунтям³. Хоча така оцінка містилася у виданні, орієнтованому на західного читача, міра її точності та ефективності може бути предметом обговорення. З початку 60-х рр. в СРСР реанімується соціологія, починається поширення її методів (головним чином, прикладних, емпіричних) на різні сфери практики та теорії. Правова наука також була втягнута в ці процеси «соціологізації», що спричинило появу нових напрямів наукових розробок юристів, що в кінцевому підсумку мало привести до формування соціології права як наукової дисципліни (субдисципліни). Однак цей процес залишився незавершеним — інституалізація соціології права обмежилася використанням соціологічних методів емпіричного дослідження для потреб правової науки та практики. Слід зазначити, що такі дослідження були різноплановими, стосувалися різних сфер правового життя і досить часто супроводжувалися суттєвими науковими результатами. Разом з тим, марксистські теоретичні підвалини радянської соціології права несли на собі ознаки спрощення та перебільшень, властивих офіційним доктринам, що пропонуються як катехізис людям різного рівня, оскільки будь-яка теорія, що стає офіційною доктриною держави, має спрощуватися — для прос-

¹ Multidimensional Sociology. Ed. A. Podgoracki, R. Los. — L., 1979. Sociological Approaches to Law. Ed. A. Podgorecki.

² Найбільш повно цей підхід виражено в працях О. Л. Лукашевої, В. М. Кудрявцева та ін.

³ Podgorecki A. Ibid. — P. 33.

тачків і ускладнюватися — для снобів¹. Існування соціології права як наукової дисципліни унеможлиблювалось визнанням історичного матеріалізму або ж побудованою на його засадах теорії права соціологією права, тобто соціологія права могла існувати лише як напрям емпіричних (прикладних) досліджень правових процесів з застосуванням соціологічного інструментарію.

Проте «витіснення» соціології права (і соціологічного підходу взагалі) пояснюється не лише політичними та ідеологічними чинниками, але й особливостями системи правових наук у цілому, на які вказували в різні часи А. Петражицький та А. Подгурецький. Згідно з пануючим підходом ядро юридичної науки становлять так звані доктринальні науки (наприклад, наука цивільного права, фінансового права тощо). Саме вони складають основу підготовки юристів і відповідно основу їх професійних знань та вмінь. Оскільки найпершим завданням юриста є вміння адекватно читати та інтерпретувати юридичні тексти, то доктринальні науки будувалися на основі методів аналітико-лінгвістичного дослідження. Перебуваючи під значним тиском професійних потреб юристів у розумінні та інтерпретації текстів, доктринальні науки уникали теоретичних узагальнень. Відповідно теорію права, що такі узагальнення мала робити, цікавило не стільки місце права в соціальній реальності, скільки феномен права як об'єкт дослідження доктринальних наук, а це, перш за все, сукупність норм.

Феномен «подвійної інституалізації соціології права» на перехресті соціології та правознавства в другій половині ХХ ст. залишався важливим чинником розвитку цього напрямку досліджень. У 60-ті роки відбулось інституційне оформлення «соціально-правових досліджень», як специфічного напрямку вивчення правових явищ. Як зазначає Д. Харріс, його поява була обумовлена об'єктивною потребою доповнити та збагатити методичний інструментарій традиційної юриспруденції за рахунок запозичення класичних методів соціальних наук (опитування, спостереження, експеримент тощо) для дослідження соціальних умов існування права в його традиційному розумінні — як сукупності норм і орієнтації на конкретні потреби функціонування правової системи. Тобто методологія правопізнання була в основі нормативістською, а методи — соціологічними. Такий підхід дозволяв отримувати цінну інформацію для проведення правових реформ². Проте таку «прагматичну» орієнта-

¹ Арон Р. Этапы развития социологической мысли. — С. 149—152.

² Harris J. W. Legal Philosophies. — London, 1998. — P. 141.

цію деякі дослідники вважають проявом теоретико-методологічної слабкості «соціально-правових досліджень», які сприймають існуючі правові норми як належне, маючи на меті поліпшення умов їх реалізації¹. Характерно, що соціологія права в СРСР практично не вийшла за межі методології «соціально-правових досліджень», зосереджуючись на емпіричних дослідженнях, теоретичні узагальнення запозичуючи з історичного матеріалізму². Так, Р. Кембел та Т. Вайлс відзначали наявність двох базових підходів у дослідженні проблеми взаємодії суспільства і права: прагматично орієнтованих «соціально-правових досліджень» та «більш теоретичної соціології права»³. Про це свідчив і Ж. Карбон'є, аналізуючи можливість використання двох термінів — «юридична соціологія» і «соціологія права»⁴. А. Тревес стверджував, що фактично існують дві соціології права, з якісно відмінними концепціями соціально-правових досліджень: «Юристи розглядають такі дослідження як орієнтовані на суто практичні потреби юридичної діяльності, і в такому випадку слід вести мову про «соціологію в праві»; соціологи ж розглядають соціологію права як одну зі специфічних соціологічних теорій, орієнтованих на опис та пояснення правових явищ, не маючи на меті безпосередніх практичних потреб»⁵.

Х. Бредмейер зазначав, що важливо виокремити два типи досліджень на стику соціології та правознавства: один він визначав поняттям «соціологія права», інший — «соціологія в праві (правознавстві)»⁶. У першому випадку право є об'єктом соціологічного дослідження нарівні з будь-яким іншим об'єктом (наприклад, «мала група», «місто», «професія» тощо). Що саме досліджується в праві (іншими словами, що є «право») залежить від обраної парадигми.

Іншу мету має другий тип. Тут соціологічне знання має належати до пізнання правових явищ, яке має чи теоретичну, чи прикладну спрямованість. Проте, очевидно, корисною може бути тільки така соціологія, що систематизована та теоретично визначена. Тобто

¹ *Campbell C. M., Wiles P. The Study of Law in Society // Law and Society Review. — 1996. Summer. — № 10. — P. 547—549.*

² Див.: *Право и социология. — М., 1973.*

³ *Campbell C., Wiles T. — P. 86.*

⁴ *Карбонье Ж. Юридическая социология. — С. 31—32.*

⁵ *Treves P. — P. 121—122.*

⁶ *Bredemeier H. C. Law as an Integrative Mechanism // Law and sociology Ed. W. Evan. — N.Y., 1962. — P. 73.*

виявляється, що без вирішення першого завдання (створення «соціології права») неможливо використати соціологію «в праві».

Така дихотомія підтверджувалася численними чинниками, що лежали як у сфері методології обох наук, так і в сфері професійної діяльності юристів. Серед них, на наш погляд, найбільш суттєвими можна вважати такі:

1) традиції правового формалізму в теоретичному правопізнанні, орієнтація на логіко-аналітичні методи пізнання, обмеження обсягу досліджень змістом правових норм системи позитивного права;

2) залежність правових наук від потреб юридичної практики, що обумовлює пріоритетність таких напрямів досліджень, як розробка правової термінології, техніки тлумачення юридичних текстів, логічних процедур доказування тощо;

3) слабка обізнаність професійних соціологів з проблематикою правових наук;

4) збереження «соціологічного імперіалізму», тобто певна абсолютизація загальнонаукового характеру соціологічного підходу, його протиставлення традиційній методології пізнання права;

5) недостатня поширеність інституційних форм взаємодії соціології і правових наук у сфері правових досліджень, правової освіти, юридичної практики.

Очевидно, ситуація почала змінюватись під впливом поширення постмодернізму. Однак у цілому, в середині ХХ ст. можливості методологічного синтезу в правопізнанні залишалися досить обмеженими. Н. Боббіо зазначав, що «спір між нормативістами та представниками соціологічної школи буде продовжуватися нескінченно, оскільки вони мислять різними категоріями. Наприклад, якщо соціологи, як і всі ненормативісти, під «джерелом права» розуміють «джерело формування», «систему факторів» тощо, то для нормативіста — це виключно «джерело кваліфікації» норм поведінки як юридичних норм»¹.

Методологічна криза 70—80-х років, що підірвала безмежну віру в можливість соціологічного мислення мала суттєвий вплив на соціологію права. Насамперед, це виявилось у спробах створити універсальні соціологічні теорії, що долали б і надмірний емпіризм соціально-правових досліджень, і абстрактний схематизм і стабільність «методологічного лідера» 50—60-х років — структурного функ-

¹ *Bobbio N. Über Den Begriff der Natur der Sache // Die ontologische Begründung des Rechts. — B., 1961. — S. 96—97.*

ціоналізму. Такі теорії спиралися на вже існуючі теоретико-методологічні традиції і значною мірою були їх розвитком. Розглянемо деякі з них, що мали найбільший вплив на розвиток соціології права.

Н. Луман, констатуєчи безсумнівний прогрес у поширенні емпіричного знання про різні суспільні процеси, висловив стурбованість щодо відсутності єдиної соціологічної теорії, здатної відтворити складність реального світу. Він запропонував нову парадигму соціологічного знання, яка замість поняття «соціальна дія» спирається на поняття «система»¹.

Аналізуючи суспільство як систему, Н. Луман дає інше в порівнянні зі структурним функціоналізмом визначення природи системності суспільства та її елементів. Суспільство — це самовідтворювана (аутопоетична)² система, що здатна відрізнити себе від зовнішнього середовища і постійно відтворювати цю межу. Важливо, що її елементами є не люди чи їх поведінка (дії), а комунікації, які є не просто інформаційним обміном, а смисловим, самореферативним процесом, де головне — відмінність інформації, змісту, розуміння. Звідси — важливий онтологічний висновок: предметом аналізу є не спеціальна об'єктивна сфера систем, а притаманна світу відмінність системи та зовнішнього середовища³. Тому суспільство Н. Луман аналізує, не ототожнюючи його з тими об'єктами, що є традиційними в науковому аналізі — політикою, економікою, правом тощо, а виключно як можливість взаємодії численних соціальних систем⁴.

Право Луман вважає однією з таких самодостатніх (аутопоетичних) систем. Його самодостатність полягає в тому, що ця система функціонально специфічна і її основні функції не можуть бути передані іншим системам.

Досить довго Луман уникав застосування своєї загальносоціологічної теорії до правової проблематики, обмежуючись розглядом окремих тем. Лише в другій половині 80-х років його теорія отримала закінчений вигляд, що засвідчила публікація праці «Соціологічна теорія права». Поява цієї теорії стала одним із найпомітніших

¹ Луман Н. Понятие общества / Проблемы теоретической социологии. — СПб., 1994. — С. 31.

² Луман Н. Там само. — С. 31.

³ Луман Н. Почему необходима «системная теория» / Проблемы теоретической социологии. — СПб., 1994. — С. 48.

⁴ Luhman N. Unity of Legal System // Autopoietic Law: a new Approach. — В., 1988. — Р. 21.

явищ в сучасній історії не лише соціології права, але й соціальних наук в цілому.

Хоча теорія мала абстрактний характер, що стало приводом до її визначення (за аналогією з «чистим вченням» Кельзена) як «чистої соціології права», вона мала значний вплив не тільки на розвиток соціології права, але й на спеціальні юридичні праці¹.

Базовим поняттям при створенні теоретичної моделі права Луман вважає «очікування». Оточення суб'єктів соціальних дій є не лише складним, але й «контингентним», тобто існує кілька варіантів його розвитку, що відображається як вибір найбільш бажаного, реального, вигідного. Це стосується не лише природних об'єктів, але й поведінки інших суб'єктів. Саме на цій підставі виникає явище, яке Т. Парсонс назвав «подвійною випадковістю» — в процес взаємодії включені «очікування», які також «очікуються», оскільки інші учасники свою поведінку також формують на базі «очікувань».

Наступним кроком стає визначення відмінності «когнітивних та нормативних чекань», яке Луман характеризує як відмінність між «навчанням» та «ненавчанням». У ситуації непередбаченості (тобто в ситуації вибору) суб'єкт може або змінити «очікування» («навчитись»), або продовжувати їх додержуватися («ненавчитися»). За Луманом нормативність означає прив'язку до очікувань, незважаючи на непередбачуваність, а норми — це фактично встановлені поведінкові очікування, хоча не всі норми стають правовими².

Далі відбувається генералізація (узагальнення) нормативних очікувань, що проходить у трьох площинах:

а) у часі — очікування обмежуються певними термінами;

б) за змістом — вони співвідносяться з певними суб'єктами, видами поведінки тощо;

в) соціально — відбувається їх «інституалізація», тобто в будь-яку взаємодію завжди включена «третья сторона», «очікування» якої жорстко визначені і саме вони стають основою такої взаємодії.

Звідси Луман визначає право як узагальнені поведінкові очікування, які характеризуються визначеністю у часі, певністю змісту і мають інституалізований характер³. На базі цього визначення він

¹ Наприклад, див.: Лукашук И. И. Международное право. — М., 1995. — С. 7.

² Luhman N. Sociological Theory of Law. — London, 1990. — Р. 29.

³ Luhman N. Sociological Theory of Law. — London, 1990. — Р. 91.

розглядає широкий спектр теоретичних питань сучасної юриспруденції, розвиток правових інститутів, основи правового регулювання, правова культура, юридична практика та професійна культура юристів тощо.

На принципово інших засадах була побудована теорія американського дослідника Д. Блека, який фактично запропонував одну з найсучасніших неопозитивістських парадигм в соціології права, яка протягом останніх двадцяти років ставала все більш впливовою не тільки в США, але й у Європі.

Сам Д. Блек вважав, що основні засади його підходу були визначені вже в «маніфесті» «Межі правової соціології» (1972 р.), в якому були визначені шляхи реконструкції соціології права з метою перетворення її на «чисту науку», тобто вільну від оціночних процедур, ідеологічних контекстів і орієнтовану лише на дослідження фактів. Саме така соціологія права може вплинути на правову практику, змінити методологічні орієнтації юристів. Право вступить в епоху соціології¹. Побудована на таких засадах теорія, згідно з амбіційною заявою Д. Блека, являє собою не нову версію соціології права, а нову (соціологічну) концепцію права, що має замінити традиційну концепцію права як сукупності норм та принципів їх організації. Основні принципові відмінності двох концепцій Д. Блек зводить до такого:

1) якщо традиційна модель права при оцінці будь-якої юридичної ситуації акцентує увагу на співвідношенні норм, їх порівнянні з встановленою поведінкою особи, то соціологічна концепція за основу бере соціальну структуру правової ситуації, тобто який соціальний статус мають її учасники, характер їх відносин тощо;

2) у традиційній моделі право визначається як логічний процес, у соціологічній — це виключно фактична поведінка людей та груп;

3) соціологічна модель розглядає право не як константу, що в незмінному вигляді діє в різних соціальних ситуаціях, а як перемінну величину, залежно від суттєвих соціальних ознак ситуації (середовища в цілому);

4) соціологічна модель має «чистий характер», тобто наукову спрямованість, вона вільна від практичної (професійної, політичної, ідеологічної) заангажованості, а тому — об'єктивна. Саме таке знання здатне впливати на правову політику.

¹ *Black D. The Behavior of Law.* — N.Y., 1976. — P. 4.

Однією з важливих передумов своєї теорії Д. Блек визначає дотримання методологічно значимої відмінності між цінностями та емпіричними фактами, що й визначає належність його теорії до позитивізму в його сучасних формах. Ця відмінність дозволяє Блеку показати різницю в підході до права у межах правознавства та соціології права. Якщо правові науки зосереджені на проблемах цінностей, то соціологія права має справу з емпіричними фактами. Тому предметна область соціології права охоплює сферу взаємодії права з іншими сферами суспільного життя — системною стратифікацією, культурою, соціальною морфологією тощо¹.

Загальна теорія права, що пропонується Блеку, має два базових положення. По-перше, він визначає право як кількісну перемінну в системі соціальної взаємодії. Тобто, якщо в одному контексті його може бути менше, то в іншому — більше². По-друге, право як система соціального контролю існує, втілюючись в один з чотирьох можливих типів здійснення такої функції — каральний, терапевтичний, компенсаторський, примирюючий³.

Поширеність права («кількісна» ознака права) залежить від розвитку інших форм соціального контролю. Там, де існують розвинуті системи неформального контролю, необхідність у праві зведена до мінімуму. Однак модернізація та послаблення контролю в малих соціальних групах (насамперед, в сім'ї) приводить до зміцнення права. Для аргументації цієї тези Блек залучає різноманітний історико-етнографічний матеріал.

Теоретичні пошуки Д. Блека досить часто сприймаються критично. Так, А. Хант зазначає, що якщо відкинути «орієнтири» Блека, то залишаються досить тривіальні твердження, чий претензії на універсалізм нічим не обґрунтовані. «Його теорія — ніщо інше, як систематизований здоровий глузд, а ніяка систематизація здорового глузду не створює теорії»⁴. Соціологія права, побудована на концептуальних засадах марксизму, існувала не лише в межах радянської школи соціології права. 60—70 рр. XX ст. відзначені «пожвавленням інтелектуального марксизму», що знаходив прояв і в західній

¹ *Black D. The Behavior of Law.* — N.Y., 1976. — P. 3—9.

² Фактично кількісна характеристика права («кількість права») являє собою обсяг адміністративної влади, що може бути застосована до особи чи групи.

³ *Black D. Sociological Justice.* — N.Y., 1988. — P. 48.

⁴ *Hunt A. Exploration in Law and Society.* — L., 1992. — P. 171.

соціології права. Хоча немає підстав для відокремлення «єдиної, завершенної марксистської соціології права», і мова може йти лише про констатацію наявності теоретичних пошуків західних дослідників (як юристів так і соціологів) на основі використання окремих базових положень марксистського різновиду соціологічного підходу. Більше того, стверджувалося, що марксизм повинен розглядатися не як «завершений ряд категорій та понять», а як відкрита система, що має вбирати різні підходи, творчо розвиваючи концептуальні положення класиків марксизму (не тільки Маркса, Енгельса, Леніна, але й інших, наприклад, А. Грамші).

Однак марксистське праворозуміння було «соціологічним» лише за формою, оскільки навіть у найсучасніших його варіантах воно залишалось обмеженим ідеологічними стереотипами та спиралося на абсолютизацію ідей детермінізму «класово-вольового чинника» в суспільних процесах.

Спроби створення узагальнюючої теорії мають місце і на методологічних засадах західної марксистської традиції в соціології права. З початку 80-х рр. західні дослідники (здебільшого, це представники «критичних правових досліджень») намагаються обґрунтувати так звану «конститутивну теорію права»¹. Її поява свідчить про відмову радикально настроєних теоретиків-неомарксистів, а також тих, хто не настільки однозначно зв'язав себе з марксистською теоретичною традицією, від детермінізму, як вихідного гносеологічного принципу конструювання теорії права. За Д. Кейрі, право не слід розглядати як об'єкт впливу певних зовнішніх сил, що формують його зміст з цінностей, ідей, права тощо, що привносять зовні; право — це частина складної соціальної тотальності, в якій воно формується і формує, наповнюється і наповнює, організується і організує². У своїх ранніх варіантах «конститутивна теорія права» ставила проблему відносності (релятивізму) природи та змісту права, відмовляючись від будь-яких проявів прямолінійного економічного детермінізму. Показовими в цьому відношенні були праці Е. Томпсона. Досліджуючи правове життя Англії XVIII ст., він робить висновок, що наскільки б глибоко право не корінилось в економічних відносинах та інститутах, вони ніколи не зможуть бути «операбель-

¹ Там само. — P. 141—200; *Kraze R. The Public / Private distinction in Labor Law // Penns. Law Review.* — 1982. — V. 130. — P. 57.

² *Kairys D. Freedom of Speech // Politics of Law: progressive critique.* — N.Y., 1992. — P. 5.

ними» без права. В свою чергу, право, перебуваючи під впливом суспільства в цілому, унеможливило просту екстраполяцію економічних відносин в контексті правових норм. За Томпсоном, суспільні виробничі відносини не слід розглядати як логічно відокремлені та незалежні від правової надбудови... Скоріше, мова має йти про те, що економічна активність встановлюється правовими відносинами¹. Такий підхід різко протистоїть тим поглядам у західній марксистській теоретичній традиції, що найбільш чітко були висловлені Д. Коеном в його аналізі так званої «проблеми права в історичному матеріалізмі» і зводилися до затвердження необхідності жорстокого відділення права і економіки та аналізу їх взаємодії як одномірного каузального зв'язку².

Вихідні положення «конститутивістської теорії» на перший погляд нагадують висновки радянських дослідників 70—80-х рр. Про «відносну автономність права» і можливість пояснення його зв'язків з економічним базисом за марксовою формулою «внутрішня залежність та зовнішня самостійність»³. Однак, об'єктивно оцінюючи цю літературу, слід відзначити наявність надмірних спрощень та ідеалізацій, що були обумовлені суто ідеологічними чинниками та догматичними стандартами теоретизувань у цій сфері. Тому в західній марксистській літературі цей підхід був реалізований більш повно, особливо у 90-х рр.

Запитання для самоконтролю

1. Визначте соціальні та теоретичні передумови виникнення соціології права.
2. У чому полягає спільність та відмінність формування соціології права в Європі та США?
3. Назвіть особливості становлення основних класичних теорій в соціології права.
4. Визначте вплив розвитку загально-соціологічної теорії на еволюцію теоретичних засад соціології права.
5. Дайте характеристику сучасного стану соціології права.

¹ *Thompson E. Whigs and Hunters.* — N.Y., 1990. — P. 261.

² *Cohen G. Karl Marx. Theory of History: A defense* Oxford. — 1978. — P. 128.

³ Див.: *Ланаєва В. В. Вопросы права в «Капитале» К. Маркса.* — М., 1982; *Карл Маркс о государстве и праве.* — М., 1968 и др.

Рекомендована література:

1. Американская социология: Перспективы, проблемы, методы. — М., 1972.
2. Карбонье Ж. Юридическая социология. — М., 1987.
3. Кистяковский Б. А. Социальные науки и право. — М., 1916.
4. Кудрявцев В. С., Казимирчук В. П. Современная социология права. — М., 1996.
5. Кульчар К. Основы социологии права. — М., 1997.
6. Лапаева В. В. Социология права. — М., 2000.
7. Луковекал Д. И. Социологическое направление во французской правовой мысли. — Л., 1972.
8. Нерсесянц В. С. Философия права. — М., 1997.
9. Петражицкий Л. И. Теория права и государство в связи с теорией нравственности. — С.-П., 1910—1911.
10. Подгурецкий А. Очерк социологии права. — М., 1971.
11. Посконин В. М. Правопонимание Т. Парсона. — Ижевск, 1995.
12. Социология права / Под. ред. Д. М. Сырых. — М., 2001.
13. Cotterell R. The Sociology of Law. — L., 1993.
14. Gurvitch G. Sociology of Law. — L., 1947 (1998).
15. Hunt A. Law and Society. — L., 1997.
16. Hunt A. Sociological Movement in Law. — L., 1972.
17. Sociological Theory of Law. — 2 ed. N.U., 2002.
18. Timasheff N. S. An introduction to the Sociology of Law. — W., 1974.

ПРАВО ЯК СОЦІАЛЬНЕ ЯВИЩЕ

3.1. Соціальна обумовленість та цінність права

Правовим відносинам у будь-якій галузі права відповідають фактичні відносини людей, суспільні відносини. Правові відносини нерозривно пов'язані з економічними, політичними, соціальними, у тому числі організаційними, управлінськими, а також родинними та іншими суспільними відносинами. Цей взаємозв'язок суспільних відносин, правових норм та правових відносин вельми різноманітний, але в ньому можна виділити два основні напрями.

Перший стосується походження правових норм. Правові норми виникають на основі існуючих суспільних відносин, насамперед — соціальних. Вони відбивають їх у певній формі, перевтіленій згідно з волею законодавця з урахуванням тенденцій суспільного розвитку, потреб та завдань суспільства та держави. Наскільки правильно правові норми відбивають потреби життя, чи відповідають вони реальному стану речей, чи сприяють подальшому розвитку фактичних відносин, чи закріплюють саме ті відносини, що повинні бути закріплені, ці питання являють собою питання соціальної обумовленості правових норм і породжених ними правовідносин.

Соціальна обумовленість права має ще й інший аспект: сам механізм цієї обумовленості, тобто ті відносини, які виникають в процесі вироблення нових законодавчих норм, включаючи не тільки відносини у відповідних державних установах, але й різноманітні неформальні відносини, зокрема громадську думку з питань права. Говорячи про соціальну зумовленість права, слід розглянути соціальні фактори правотворчої діяльності, оскільки вони являють собою змістовний момент усіх суспільних відносин, та відбивають структуру, цілі й функції різних органів-учасників правотворчого процесу і впливають на зміст правового нормативного акта.

Соціальна взаємодія, тобто взаємодія різних соціальних груп, які відрізняються соціальним статусом та соціальними ролями,

функціями, що їх вони виконують у суспільстві, а тому й соціальними потребами та інтересами, являє собою суть механізму дії економічних, політичних, ідеологічних, культурних і національних факторів, і врешті саме вона виступає об'єктом правового впливу.

Серед факторів, що відбивають явища суспільного буття важливе місце посідає *економічний фактор*, який віддзеркалює потреби та можливості розвитку економіки країни, окремих адміністративно-територіальних одиниць та галузей господарчого та соціального життя, як у матеріально-виробничому, так і в фінансовому аспекті.

Слід також враховувати екологічний, географічний та демографічний фактори.

Всі ці фактори впливають на правотворчу діяльність і на зміст нормативних актів не безпосередньо, а через ряд інших, що відбивають явища суспільної свідомості: політико-правові, соціо-культурні, ідеолого-психологічні та ін.

Найважливішим фактором правотворчої діяльності, який відбиває процеси духовного життя суспільства, є *політико-правовий*, що реалізується у формі політичних директив, правових установок та орієнтацій щодо головних аспектів розвитку законодавства, його окремих сфер, галузей та інститутів.

Суттєвий вплив на правотворчу діяльність та зміст правових актів має *ідеолого-психологічний фактор*, у якому виявляються особливості ідеології та психології суб'єктів — учасників процесу створення правових актів.

Не менш помітний вплив має культурний та освітній рівень населення та посадових осіб, їх права освіченість, розвинутість та ефективність діяльності засобів масової інформації, тобто *соціокультурний фактор*.

Як основоположну передумову існування правової держави слід виділити певний рівень розвитку культури, за якого індивіди, формуючи свої життєві стратегії, діють за принципом: «Будь особистістю і поважай інших осіб».

Розглядаючи культуру як інтегративний зріз суспільного життя, що становить певний засіб універсалізації людської діяльності і відповідно розвитку людини як суб'єкта суспільно-історичного процесу, необхідно з'ясувати, яка соціокультурна ситуація склалася в нинішньому суспільстві.

Насамперед слід визначити тенденцію відбудови традицій в культурі, висхідних чи до пластів фольклору, чи до християнства, до буд-

дизму та ін. Водночас, не вагаючись щодо необхідності наступності в культурі, але враховуючи специфіку сучасного життя, що характеризується інформаційною революцією і застосуванням принципів нових інформаційних технологій, слід ставити питання про необхідність, джерела і якості новацій в культурі. Це тим більше актуально тому, що в нашій свідомості зміцнилося таке протиставлення: традиційна культура несе з собою тільки добро, вищі людські цінності, сучасна ж масова культура виключно повертає людину до фізіологічного рівня і примітивних інстинктів. Звідси можна зробити висновок про десоціалізуючий вплив сучасної культури на людину. Проте це надто спрощений підхід до проблеми, оскільки при всій значущості і масштабах впливу так званої масової культури і особливо її американських взірців на сучасну людину, все ж таки культуру не можна обмежити лише цими проявами, інакше мова про волю особистості, правову державу в сучасних умовах була б безглуздою.

Враховуючи всю важливість економічного, техніко-технологічного, інформаційного, політичного й інших зрізів культури, хотілося б насамперед зупинитися на її соціально-психологічному аспекті. Людина, будучи суб'єктом культури, одночасно виступає і як її об'єкт, що перебуває на сьогодні в стані підвищеної емоційно-політичної перенапруги, і це значною мірою визначає характеристики нинішньої соціокультурної ситуації. Не враховуючи ці характеристики, не можна будувати культурну політику, а отже, неможливо впливати на правосвідомість населення та провадити фундаменталізацію правової освіти.

1. Настанови і ціннісні орієнтації людини на сьогодні формуються під впливом двох груп чинників — орієнтації на європейську цивілізацію, її цінності і соціальні норми та психосоціальної напруги, що характеризує нашу реальність. Внаслідок цього з'являється тип особистості (умовно його можна назвати культурно-агресивним типом), що розглядає культуру як вираження свого агресивного начала, крайнього індивідуалізму і соціальної безвідповідальності, як реакцію на ті обставини, в яких він живе.

2. Культура поступово починає перетворюватися на інструмент політики. Активно опрацьовуються соціальні технології театралізації політики. Культура інтенсивно перетворюється на засіб завоювання довіри населення, одержання голосів електорату. Взяти хоча б той факт, що партії вважають за необхідне включати до своїх списків популярних акторів, відомих діячів культури тощо.

Суб'єктивно психологічний арсенал культури все активніше використовується політичними партіями для досягнення своїх цілей. До того ж різні політичні партії і рухи намагаються підпорядкувати розвиток певних інститутів культури розв'язанню своїх політичних завдань.

3. Спостерігається деформація системи культури, її функціонування в суспільстві. Культура нібито сконцентрувалася в трьох основних сферах — політичного життя, інтимно-еротичній і самореалізації шляхом насильства.

4. Розвивається специфічне ставлення до культури як до засобу своєрідної наркотизації, тобто втечі від життєвих реалій.

5. Розвивається культурно-комунікативна апатія, зникають потреби вищого порядку: потреба в самореалізації через творчу діяльність, потреба в спілкуванні з мистецтвом і відповідно знижується соціальна активність, зростає соціальна апатія, що може розглядатися і як причина культурно-комунікативної апатії.

Зрозуміло, що порушення механізмів традиційного функціонування культури викликає її дисфункції, що негативно впливає на розвиток взаємодії суспільства, держави і особистості.

Проте на цьому фоні спостерігається інтенсивна відбудова національно-традиційного типу функціонування культури, насамперед її обрядово-святкових і ритуально-ігрових аспектів. Саме цей механізм бере на себе функції соціалізації людини.

Зазначені процеси підсилюються за рахунок чіткої тенденції пошуку політичного покровителя, меценатів, що взяли б на себе забезпечення всієї складної системи функціонування культури.

Слід також наголосити на запереченні рядом робітників культури освітньої і виховної функцій культури внаслідок комерціалізації останньої. І нарешті, на сьогодні культура не має чітко спрямованої стратегії і тактики.

Зазначені характеристики деяких аспектів сучасної соціокультурної ситуації дозволяють зробити висновки про те, що слід звернути серйозну увагу на визначення і здійснення такої культурної політики, що сприяла б утворенню реальних і дійових передумов формування демократичної правової держави шляхом вільної самореалізації особистості, шляхом універсалізації та інтеграції національних і світових культурних традицій і новацій, що є необхідним фундаментом правової освіти.

Правова освіта має формуватися на усвідомленні історичної вкоріненості нашої правової системи у наших культурних та моральних традиціях. Вона повинна ґрунтуватися на усвідомленні права як соціальної, культурної цінності, розкриваючи моральний зміст та призначення права.

Та нарешті, формування правосвідомості має спиратися на більш розвинені диференційовані уявлення про природу соціальної об'єктивності, що дозволить подолати думку, яка склалася у більшості населення про «надіндивідуальність» системи правових норм та засобів їх захисту.

Необхідно також зазначити, що на виникнення проблемної ситуації, яка вимагає правового регулювання, та на характер її розв'язання впливають національна та місцева побутова специфіка, звичаї та традиції населення, мовні особливості окремих державних і адміністративно-територіальних утворень.

У процесі створення правових нормативних актів національний фактор взаємодіє з фактором міжнаціональним, який відбиває ступінь та форми контактів різних країн.

Розглянемо зараз другий напрям взаємозв'язку правових та фактичних суспільних відносин. Тут виявляється зворотний зв'язок між правом та суспільними відносинами, які воно регулює. Мова йде про реалізацію правових норм, про соціальну ефективність права, його інститутів та норм. Ця проблема являє собою предмет подальшого розгляду, й тому тут ми наголосимо лише на щільному двосторонньому зв'язку між соціальною обумовленістю та соціальною ефективністю права. Якщо та або інша норма права не спричинена вимогами життя, навряд чи можна сподіватися на те, що її застосування дасть бажаний результат. З іншого боку, лише на основі вивчення ефективності чинного законодавства можна внести корисні пропозиції щодо його подальшого вдосконалення.

З функціональної точки зору право — міра суспільно значущої поведінки людей. Обмежуючи свободу кожної окремої особистості свободою всіх інших особистостей та взаємопов'язуючи їх соціально значущі вчинки, воно, таким чином, сприяє збереженню, функціонуванню та розвитку суспільного цілого.

Парадокс дії права як засобу зміцнення цілісності суспільства полягає у тому, що воно досягає цього, забезпечуючи стан особистості, що переслідує свої власні цілі та не розмірковує щодо інтегруючих чи дезінтегруючих наслідків своїх вчинків.

Однак, незважаючи на це, ми маємо говорити про соціальну цінність права. Цінності — це характеристики об'єктів та процесів, які мають позитивне або негативне значення для життя людини. Ціннісне відношення виникає в результаті включення того чи іншого об'єкта в сферу інтересів людини та його діяльності. Цінності можуть виступати у формі ідей добра, справедливості, свободи, рівності тощо. Світ цінностей — це світ належного. Цінності є стимулом для зміни соціального буття, тому вони є джерелом діяльності, активного ставлення до реальності. Те, що має бути, — краще, ніж те, що є. Належне — краще існуючого; у цьому полягає сенс цінності. Поняття «цінність» передбачає ідеал, мету, тому соціальне управління має розглядатися, насамперед, з позицій ціннісного підходу, тобто не тільки з позицій управління державою, а й як уміння діяти взагалі, як мистецтво організації доцільної (згідної з метою) поведінки. Управління складається з дій, які нібито поступово зменшують розбіжність між станом, що актуально існує та метою (ідеалом).

Право завжди містить у собі конкретно-історичні уявлення людства щодо рівності, свободи, справедливості, прав людини, загального блага для народу.

Система цінностей задає ідеальну модель життя, належний устрій суспільства. Однак для того, щоб втілювати ідеали в життя або принаймні підтримувати досягнутий стан, цінності мають бути втілені у певні стереотипи поведінки, тобто набути інструментального характеру. Норми і є такими «соціально-технологічними» втіленнями цінностей. Норми є цінностями у дії. Отже, право виступає як власне цінність, а також має інструментальну цінність. Тобто право є соціальним регулятором, інструментом управління, який за допомогою норм «задає» програми управління і оформляє оперативну управлінську діяльність.

3.2. Соціальна природа суб'єктів права

Суспільні (громадські) відносини — це зв'язки між людьми, що виникають у процесі їх спільної діяльності. Структура суспільних відносин досить складна, в ній вирізняють — економічні зв'язки (виробничі відносини), соціальні, політичні, культурні (духовні), правові зв'язки тощо.

Суб'єктами суспільних відносин можуть виступати соціальні спільноти (народ, нація, соціальна верства чи група), організації (державні, громадські, приватні), окремі особи (індивіди). Місце

кожного суб'єкта в системі соціальних зв'язків обумовлене об'єктивними закономірностями функціонування громадських стосунків та активністю їх учасників.

Як відомо, право регулює громадські відносини, внаслідок чого вони здобувають правову форму, тобто стають *правовими відносинами*. У межах правовідносин життєдіяльність суспільства набуває цивілізованого, стабільного й врегульованого характеру, тому що право є сильним організуючим чинником, додає особливої визначеності та стійкості будь-якій сфері суспільного і державницького буття.

Звертаючись до сутності правовідносин як суспільних зв'язків, що виникають на основі норм права, учасники яких мають суб'єктивні права та юридичні обов'язки, забезпечені державою, ми найближче підходимо до поняття «правосуб'єктності».

Феномен правосуб'єктності має дуалістичну природу — нормативну і соціальну водночас. Правосуб'єктність безпосередньо співвідноситься з нормами права, які визначають зміст цих прав і обов'язків (щодо державних органів — з нормами про компетенцію). Тобто змістом правосуб'єктності є комплекс прав і зобов'язань суб'єктів права, який витікає безпосередньо з закону, незалежно від участі у конкретних правовідносинах. Мова йде про правовий статус особи чи установи.

Водночас коло та види суб'єктів права також безпосередньо залежать від галузі соціальних відносин, що врегульовуються правом, від глибини і характеру активного й плідного правового впливу. Правосуб'єктність співвідноситься із суб'єктивними правами і зобов'язаннями не безпосередньо, а соціально опосередковано, через відповідні норми, які визначають сутність і зміст цих прав і обов'язків та юридичних фактів. А правовий статус особи чи організації формулюється у законі не як абстрактна, а як соціально зумовлена потребами суспільства й держави даність.

Отже, правосуб'єктність являє собою передбачену нормами права можливість (здатність) бути учасником правовідносин. Правосуб'єктність це, безперечно, складна юридична властивість, але її складові елементи — правоздатність і дієздатність — мають також чітко визначену соціальну спрямованість.

Розглянемо це. Правоздатність, як відомо, — це обумовлена нормами правоздатність особи мати суб'єктивні права та юридичні обов'язки, тобто це передумова існування суб'єктивного права, а не власне суб'єктивне право. Цивілізоване право розвинених держав,

наприклад, визнає в рівній мірі за всіма громадянами країни здатність мати громадянські права і нести обов'язки (це — громадянська правоздатність). Правоздатність містить широкі соціальні можливості громадянина вимагати від держави конкретизації чи розвитку своїх головних прав, тобто наявність правоздатності надає юридичну силу певним соціальним діям суб'єктів. Отже, у парадигмі соціологічного підходу можна стверджувати, що правоздатність не є конкретним правом, а соціально визначеною можливістю людини бути носієм всіх тих прав і обов'язків, які обумовлені об'єктивним правом.

У свою чергу, дієздатність як складова правосуб'єктності є визначеною в законі здатністю особи своїми власними діями набувати і здійснювати права та обов'язки. Основні форми її існування — угодоздатність (здатність особисто здійснювати цивільно-правові угоди) і деліктоздатність (обумовлена законом здатність нести юридичну відповідальність за правопорушення) виникають внаслідок певних соціальних обставин і умов. Так, якщо правоздатність громадянина виникає з моменту його народження, то дієздатність — із досягненням певного віку (соціально-демографічна умова); для психічно хворих та неповнолітніх осіб, які не є дієздатними через невідповідність певним соціопсихологічним і віковим ознакам, цивільне право навіть вводить інститут уповноваженого представника, який своїми діями має представляти інтереси недієздатного учасника правовідносин.

Отже, правоздатність і дієздатність — це, безумовно, соціоюридичні властивості, які відбивають закономірні процеси зростання ролі права і соціальної відповідальності особи перед суспільством. Масштаби, різновиди та межі правоздатності суб'єкта визначаються закономірностями розвитку суспільства, обумовлені характером економічного та політичного ладу, рівнем цивілізованості та демократизму громадського життя.

Слід враховувати, що правовідносини — це не тільки центральний механізм правового регулювання, а й різновид суспільних відносин, тому їм притаманні не тільки формально-юридичні, але й соціальні ознаки. Розглянемо їх послідовно.

1. Сторони правових відносин завжди володіють суб'єктивними правами і несуть соціальні зобов'язання. Зміст правовідносин формується внаслідок волевиявлення їх учасників (які є, водночас, соціальними суб'єктами), дії юридичних норм та у відповідності до

рішень правозастосовних органів. Слід зважати на те, що найчастіше правове регулювання здійснюється без втручання правозастосовника, і навіть за умов відсутності нормативно-правового підґрунтя правові відносини реалізуються при недоліках законодавства на основі загальноприйнятих соціальних чи диспозитивних норм.

2. Правові відносини є такими суспільними відносинами, за яких здійснення суб'єктивного права і виконання обов'язків забезпечені можливістю державного примусу, що за своєю природою є соціально-політичною функцією держави. Хоча у більшості випадків здійснення суб'єктивного права і виконання обов'язків суб'єктами правовідносин відбувається без застосування заходів державного примусу.

3. Правовідносини постають у вигляді певного суспільного зв'язку, міра конкретизації якого може бути різною. Так, правовідносини, що виникають безпосередньо із закону, конкретизуються мінімально, тому що всі адресати юридичної норми рівнозначно спрямовані на будь-яких суб'єктів права (типовим прикладом є конституційні права і свободи громадян). Вищий ступінь конкретизації правовідносин (середній чи максимальний) наявний за умов, коли індивідуалізується не тільки суб'єкт, але й об'єкт правовідносин і зміст правового зв'язку між ними.

Всі зазначені елементи структурного складу правовідносин — суб'єкт, об'єкти і зміст правового зв'язку — за сутністю своєю є соціальними феноменами чи обставинами. Вони реалізуються у будь-яких галузях суспільного буття — економіці, політиці, культурі, соціальній сфері тощо.

У будь-яких правовідносинах має бути не менше двох суб'єктів (звичайні правовідносини), оскільки окремий індивід не може входити в суспільні стосунки сам із собою. У правовідносинах можлива також участь декількох суб'єктів (складні правовідносини).

З погляду соціологічного підходу важливо з'ясувати соціальну цінність правоздатності. З одного боку, правоздатність сама собою ніякого реального блага не надає, це тільки «право на право», можливість визнання індивіда рівноправним членом суспільства. Однак право таким чином веде до встановлення елементарної юридичної справедливості й усунення соціальної дискримінації. Так, наприкінці XIX ст. Ф. Регельсбергер писав, що безжалісна нерівність, яка існує в реальному житті, отримує в праві деяке пом'якшення, коли,

наприклад, всі люди оголошуються правоздатними — хворі і здорові, старі й малі, незаможні та багаті, вельможні та невельможні.

За сумою переважно соціальних ознак слід чітко відрізнити правоздатність від суб'єктивного права:

— правоздатність є невід'ємною від особи, не можна людину лишити правоздатності або обмежити її з певних причин;

— правоздатність не залежить від віку, статі, професії, етнічної належності, місця проживання, достатку й інших життєвих умов;

— правоздатність не передається, її не можна делегувати іншим; отже, вона є первинною щодо суб'єктивного права, вихідною і відіграє роль його передумови.

Водночас «правоздатність, — писав Н. М. Коркунов, — означає тільки те, що особа може мати певні права, але це ще не значить, що вона ними дійсно володіє. Кожна людина здатна мати право власності на майно, але звідси зовсім не витікає, що вона вже його (майно) має»¹.

Отже, можна виявити опосередкований зв'язок окремих видів правоздатності з соціальними чинниками. Так, загальна правоздатність виступає як принципова здатність особи мати будь-які права та обов'язки, що передбачені чинним законодавством, хоча й фактичне опанування ними настає за певних об'єктивних умов. Галузева правоздатність надає можливості набувати суб'єктивні права у певних галузях права з приводу конкретно-соціальних стосунків (це галузі трудової, виборчої, шлюбної правоздатності тощо). Врешті, спеціальна (професійна чи посадова) правоздатність є такою, що потребує спеціальних знань, повноважень або таланту (наприклад, судді, лікаря, вченого, керівника установи, митця-артиста тощо). Крім того, правоздатність організацій, юридичних осіб також є спеціальною, тому що визначається метою і завданнями їх діяльності, зафіксованими у відповідних документах.

3.3. Система суб'єктів права та їх соціальні властивості

Цивілізаційна історія людства свідчить, що далеко не всі люди у минулому визнавалися суб'єктами права. Наприклад, за стародавніх часів індивіди, що перебували у статусі невільника, могли бути лише об'єктами правовідносин (предметом купівлі-продажу); зокрема, у римському праві невільник розглядався як річ, предмет, «за-

¹ Коркунов Н. М. Лекции по общей теории права. — СПб., 1909. — С. 147.

сіб виробництва, що говорить». До речі, в умовах рабовласницької формації всією повнотою формально-юридичних прав не володіли й багато хто з вільних громадян. У цьому факті безпосередньо відбивається дія такого соціального чинника як залежність правосуб'єктності від соціального статусу особи у станово-ієрархічних суспільствах.

За часів феодалізму закріпачені селяни також не були рівноправними громадянами, отож не були вони й повноцінними суб'єктами права. Вони мали суттєві обмеження у правах, бо феодальне право було «правом привілеїв» і чітко провадило градацію людей за соціальним походженням, званням, станом тощо.

У сучасних цивілізованих країнах соціально-правова дискримінація скасована. В Міжнародному пакті про громадянські і політичні права (1996 р.) проголошено: «Кожна людина, де б вона не знаходилася, має право на визнання її правосуб'єктності» (ст. 16).

У системі суб'єктів права відбиваються всі соціальні характеристики і риси, що відповідають даному суспільству, його правовій та політичній системі, пануючому типу права.

Учасниками правовідносин є суб'єкти права, під якими розуміють людей та їх об'єднання, що виступають як носії передбачених законом прав і обов'язків. Категорії «суб'єкт права» і «суб'єкт правовідносин» є практично рівнозначними. Але конкретний громадянин як постійний суб'єкт права не може бути водночас учасником усіх правовідносин; новонароджені, малолітні діти і душевнохворі люди, які також є суб'єктами права, не стають суб'єктами більшості правовідносин; врешті, правовідносини — не є єдиною формою реалізації права. Оскільки ці обставини мають здебільшого соціальний характер, їх необхідно враховувати при розгляді соціальної природи суб'єктів права.

Отже, суб'єктами права можуть виступати індивіди, їх колективні спільноти (зокрема, об'єднання) чи організації, які на підставі юридичних норм стають учасниками правовідносин, тобто носіями суб'єктивних прав і обов'язків.

У парадигмі соціологічного підходу, який, за висловлюванням його найвидатнішого представника, американського вченого Р. Паунда, визначає право як соціальний інструмент, засіб «соціальної інженерії», суб'єктів правовідносин можна досить чітко класифікувати та систематизувати.

Аналітична юриспруденція за ознаками формально-юридичного підходу (найчастіше це — правовий статус) поділяє суб'єктів права на дві групи: ті, що здійснюють правовідносини в галузі приватного права, і ті, що діють у сфері публічного права. У сфері приватного права (цивільного, сімейного, трудового, земельного, цивільного судочинства тощо) суб'єкти права поділяються на фізичних і юридичних осіб. У галузі публічного права самостійними суб'єктами виступають органи держави, що володіють повноваженнями зі здійснення владних функцій законодавчої, виконавчої та судової гілок влади.

Соціологічна класифікація суб'єктів права вимагає брати за критерії соціально-правові ознаки: по-перше, соціально-правовий статус; по-друге, соціальну згуртованість; по-третє, інституційність.

Отже, суб'єкти правовідносин можна розподілити на:

— *індивідуальні* — громадяни конкретної держави, іноземні громадяни, особи без громадянства (апатриди), особи з подвійним громадянством (біпатриди);

— *колективні* (соціальні спільноти) — народ, нація, населення регіону, трудовий колектив;

— *інституційні* (організації) — державні організації (державні органи, адміністративно-територіальні одиниці, виборчі округи, державні установи і підприємства, безпосередньо держава), недержавні організації (громадські об'єднання, господарчі організації як юридичні особи, релігійні організації й установи, іноземні фірми) (рис. 1).

Слід обов'язково уточнити, що не будь-який колектив людей, або соціальна спільнота (група) можуть виступати суб'єктами права. Наприклад, такі соціальні чи соціо професійні спільноти, як сім'я (родина), група, курс, кафедра вищого навчального закладу, виробнича бригада чи пех та деякі інші не мають ознак правосуб'єктності. Суб'єктами права можуть стати лише більш чи менш значні, усталені або постійні соціальні утворення, які характеризуються єдністю волі і мети, а також визначеною внутрішньою організацією. Тобто це не тимчасові поєднання громадян або певних структур.

Соціальна природа суб'єктів права визначається не властивостями, що їм надає юридично й соціально обумовлена правосуб'єктність — це лише опосередкований зв'язок; вона генетично походить із чинників соціального характеру — суб'єкти права, як доводить

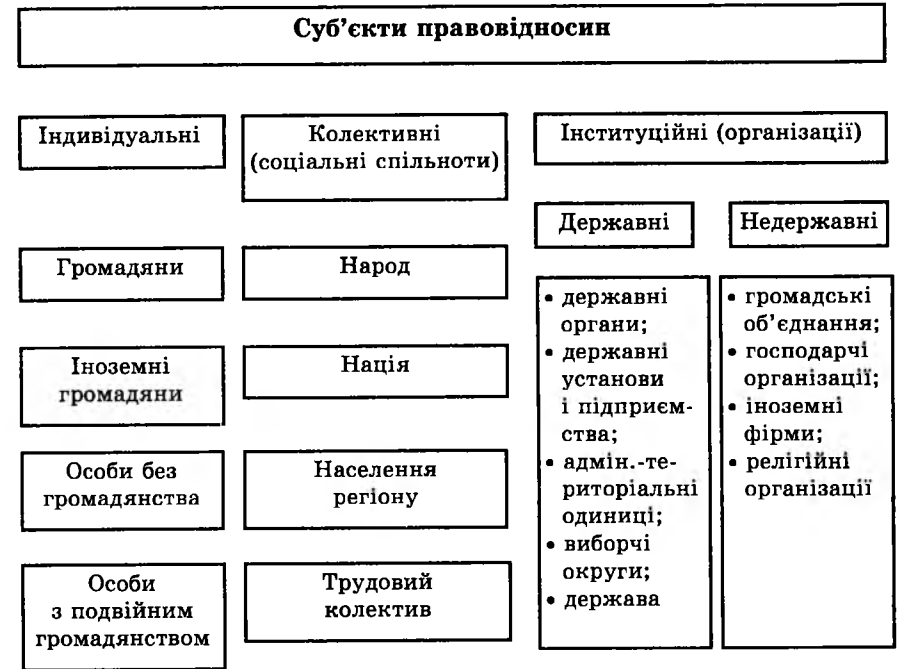

Рис. 1

соціологічний підхід, є елементами соціально-класової та соціально-інституційної структури суспільства.

Отже, розглянемо їх соціально-правові ознаки.

Громадяни — це, за соціологічним визначенням, індивіди, що як суб'єкти права набули громадянських прав певної держави; вони вступають у різні правовідносини: цивільно-правові, сімейні, трудові, земельні, фінансові, процесуальні тощо. Від соціальної та правової активності громадянина залежить набуття ним певного статусу в суспільстві, соціальній верстві, групі чи колективі, його життєвий успіх. Соціально-правове становище громадян цивілізованих країн в цілому характеризується наявністю у них правового статусу, який містить не тільки правосуб'єктність, але й основні права, свободи та обов'язки людини, які найчастіше закріплюються у Конституції держави. Так, соціально-правовий статус громадян України цілком

відповідає стандартам прав людини, що визначені загально визначеними міжнародно-правовими актами. Конституція України (1996 р.) визначає права і свободи людини як невідчужені та невід'ємні, що належать кожному від народження; закріплює і гарантує рівність всіх громадян перед законом і судом, право на життя, захист гідності особистості, право на свободу і особисту недоторканність, недоторканність приватного життя, оселі, свободу руху, вибору місць перебування і проживання, свободу слова, думок і совісті, зборів, мітингів і демонстрацій, право на об'єднання, участь в управлінні справами держави, свободу підприємницької діяльності, захист права приватної власності тощо. Кожен громадянин має гарантії соціального забезпечення, право на житло, на охорону здоров'я, на освіту, на волю у творчості, на захист прав і свобод у суді. Водночас Конституція України встановлює соціально виважені обов'язки громадян: платити законно визначені податки і збори, зберігати природу і навколишнє середовище, дбайливо ставитися до багатств природи, захищати Вітчизну, нести військову службу згідно з чинним законодавством.

Іноземні громадяни та особи без громадянства можуть бути суб'єктами трудових, цивільних, процесуальних та інших правовідносин. Водночас вони обмежені зі зрозумілих причин у деяких соціальних правах і обов'язках, зокрема не мають виборчих прав і прав на участь в управлінні державними інститутами, на них не розповсюджується дія загальної військової повинності та деяких статей Кримінального кодексу України тощо.

Слід зазначити, що, крім конституційно-правового статусу, різні громадяни можуть отримувати специфічні соціальні статуси, багато з яких визначаються конкретними законами або підзаконними актами. Наприклад, статус робітника, військовослужбовця, студента, працівника провхохоронних органів, пенсіонера тощо. Сучасні соціально-політичні реалії вимагають належного опрацювання і закріплення у законі таких актуальних статусів, як безробітний, біженець, іноземний працівник тощо.

Соціальні спільноти виступають суб'єктами права найчастіше опосередковано, через державні організації чи громадські об'єднання, яким вони делегують відповідні повноваження. Проте закон передбачає умови і випадки, за яких народ, нація (етнос), населення регіону (адміністративної території), трудовий колектив можуть виявити безпосередню і активну правоздатність. Наприклад, народ

(чи населення регіону) безпосередньо реалізовує свої права шляхом всенародного голосування (референдуму). У відповідності до вимог Конституції України (1996 р.) місцеве самоврядування забезпечує самостійне рішення населенням питань місцевого рівня і значення, володіння, користування і розпорядження муніципальною власністю чи власністю громадян.

Недержавні організації діють не тільки у господарчій сфері соціально-економічних стосунків, але й у політиці (партії та рухи), захисті прав громадян (юридичні консультації, професійні союзи та асоціації, товариства охорони прав споживачів та ін.); вони виступають у ролі суб'єктів права у державно-правових, адміністративно-правових, трудових, процесуальних та інших відносинах. Володіючи подвійним статусом (елементів політичної структури соціуму та структурних ланок громадянського суспільства), вони за своїм проміжним становищем мають значні та диференційовані механізми соціального контролю.

Державні організації (як суб'єкти права) за виконуваними функціями поділяються на три групи:

1) органи держави, що виконують функції управління і мають владні повноваження. Найчастіше вони виступають суб'єктами адміністративних, земельних, кримінально-правових і процесуальних правовідносин. Їх правове становище характеризується компетенцією, передбаченою чинним законодавством, а соціальне — визначається механізмами легітимації, тобто суспільного визнання та виправдання;

2) установи, що займаються соціально-культурною діяльністю, не пов'язаною з владними повноваженнями. Це так звані бюджетні установи (школи, вищі навчальні заклади, лікарні, бібліотеки, театри, музеї тощо), які виконують специфічні професіоналізовані функції у суспільстві та водночас структурують його соціальні інститути — освіту, культуру, мистецтво, охорону здоров'я тощо;

3) підприємства, які займаються господарчою діяльністю, діючи або на засадах права господарчого ведення, або на праві оперативного управління (казенні підприємства). Держава несе субсидіарну відповідальність за їхніми зобов'язаннями.

Державні організації виступають у цивільно-правових відносинах як юридичні особи, здійснюючи функції позавладного характеру. Крім того, права і ознаки юридичних осіб отримують багато з не-

державних організацій (господарчі товариства, виробничі й споживчі кооперативи, громадські, релігійні організації тощо).

Зрештою, *держава* в цілому виступає як суб'єкт права у державно-правових (міждержавних, міжреспубліканських) відносинах, у деяких майнових (валютне регулювання, випуск облігацій тощо) взаємозв'язках, є власником майна, підприємств, транспорту, зв'язку, може встановлювати монополію тощо. Всі параметри і функції держави соціально-політично обумовлені, а за умов демократичного ладу — делеговані суспільством.

Отже, правосуб'єктність як елемент правових відносин має не лише формально-юридичне значення, але й чітко опосередкована соціальними умовами і зв'язками.

Система суб'єктів права зі всіма їх соціоюридичними ознаками вибудовується сучасним демократичним суспільством у відповідності до політичного ладу, соціально-класової та соціально-етнічної структури соціуму, залежно від рівня політико-правової культури населення, розгорнутості інститутів громадянського суспільства.

Література:

1. Коркунов Н. М. Лекции по общей теории права. — СПб., 1909.
2. Кульчар Кальман. Основы социологии права. — М.: Прогресс, 1981.
3. Карбонье Жан. Юридическая социология // Пер. с фр. и вст. В. А. Туманова. — М.: Прогресс, 1986.
4. Кудрявцев В. Н., Казимирчук В. П. Современная социология права: Учебник для юридич. факультетов и институтов. — М.: Юрист, 1995.
5. Щегорцов В. А. Социология правосознания. — М.: Мысль, 1981.
6. Теория государства и права: Курс лекций / Под ред. Н. И. Матузова и А. В. Малько. — М.: Юрист, 1997.
7. Теория государства и права / Под ред. В. М. Корельского и В. Д. Первалова. — М.: Изд. группа ИНФРА М-Норма, 1997.
8. Алексеев С. С. Теория права. — М.: Изд-во БЕК, 1994.

3.4. Механізм соціальної дії права. Соціальні функції права

Суспільство являє собою єдиний, цілісний організм, систему взаємодіючих соціальних груп, що має складну організацію. Інтегративною організуючою основою при цьому виступають серед інших

організуючих факторів соціальні цінності, зокрема соціальні норми.

Соціальні норми — це правила, які відбивають вимоги суспільства, соціальної групи до поведінки особистості, групи у їх взаємовідносинах один з одним, з соціальними інститутами та суспільством у цілому.

Норми встановлюють межі, умови, форми поведінки, характер відносин, цілі та засоби їх досягнення.

Порушення норм викликає більш конкретну та чітку негативну реакцію з боку соціальної групи, суспільства, його інституціональних форм, що звернена до подолання поведінки, яка відхиляється від норми.

Тому соціальні норми являють собою надзвичайно дієвий засіб організації суспільства, тобто забезпечення його сталості та ладу. Особливе місце серед цих норм посідають норми права.

Право — це об'єктивно зумовлена та історично виправдана міра свободи і рівності у реальних суспільних відносинах, як застосування рівної міри однакового масштабу до різних людей, до різних життєвих ситуацій.

Виконання правом своєї соціальної ролі в першу чергу обумовлене його нормативністю. Реалізуючи будь-яку свою функцію, право завжди визначає міру, обсяг належної, забороненої або дозволеної поведінки, визначає правове становище людей та наділяє їх правами і обов'язками у відносинах між собою та з державою. Загальнозобов'язаність, формальна визначеність, конкретність норми дозволяють моделювати різні суспільні відносини, охопити весь спектр конкретних відносин, відокремити та закріпити їх основний зміст.

Однак право — це такий інструмент регулювання суспільних відносин, який діє через волю та свідомість людей. Тому багато властивостей правових норм та результати їх застосування не можуть бути правильно зрозумілими без аналізу умов їх дії, а також особливостей людей, які реалізують та застосовують правові норми.

Отже, право охоплює всю соціальну систему: регулює життя об'єкта управління; визначає характер та параметри самого управління; регулює внутрішнє життя суб'єкта, який управляє (держави та його органів). При цьому можна виділити *три рівні*, на яких право діє як регулятивний засіб соціального управління.

1. Норми права регулюють суспільні відносини, а через них — поведінку кожної людини, яка виступає у певних соціальних ролях. Цей процес відбувається шляхом сприяння формуванню нових, закріплення вже існуючих або витіснення вже віджилих відносин. Різні засоби — зобов'язання, дозвіл, заборона та пов'язані з ними заходи схвалення або покарання, стимули або санкції — дозволяють по-різному спрямовувати соціальну поведінку, активність особистості. Таким чином здійснюється як регулювання (стабілізація, контроль поведінки), так і управління (активізація, зміна поведінки). На цьому рівні норми права виконують завдання координації дії людей, що сприяє досягненню суспільством відповідної мети.

2. Правові норми регулюють відносини всередині суб'єкта управління, визначаючи компетенцію, структуру та функції всіх систем управління та їх елементів (наприклад, органів держави, посадових осіб тощо). Тут правові приписи мають директивний характер і виступають безпосередньою причиною поведінки. Регулюючи діяльність посадових осіб, вони впливають і на перший рівень.

3. Норми права діють на вищому рівні, де об'єктом управління виступає вся соціальна система, а етапи її розвитку займають великі відрізки часу. Перехід всієї соціальної системи у новий стан супроводжується значними змінами у законодавстві та праві (наприклад, прийняття нової Конституції України).

Розвиток відносин на перших двох рівнях у межах, встановлених нормами права, приводить до вирішення спочатку дрібних, а потім більш загальних завдань і, отже, — до досягнення певних соціальних цілей. Поступове накопичення таких змін готує зміни всієї системи у цілому та спричиняє видання нових норм права, що визначають подальшу поведінку соціальної системи, тобто до появи нового циклу правотворення та правореалізації. Поступово перебудовується життя першого та другого рівней, і весь процес починається спочатку.

Визначаючи соціальний механізм дії норми права як процес її функціонування у суспільстві, слід звернути увагу на недостатність дослідження одного тільки зв'язку «норма — індивід». Окрім норми права на поведінку людини впливає вся система соціально-економічних умов життя, що мають суттєве значення і тоді, коли людина обирає певний варіант поведінки, і тоді, коли вона відчуває на собі дію правових санкцій внаслідок порушення юридичної заборони.

Дієздатність норми залежить від довершеності відбиття у її змісті закономірностей суспільного розвитку та потреб соціальних груп і особистостей. Однак вони перебувають поза зоною «меж досягнення» права, тому вплив на них здійснюється через посередництво загальносоціальної політики держави.

Соціальний аспект права є більш широким, ніж його нормативний зміст, бо містить розгляд соціальних елементів — як тих, що передували формуванню державної волі, так і тих, які пов'язані з правовою структурою, що вже діє у суспільстві, з виявленням її соціальної ефективності. При цьому необхідно розглядати взаємозв'язок соціального та правового факторів у динаміці, у розвитку як єдиний складний механізм, де соціальні, економічні, політичні, тобто суспільні відносини перекладаються на мову юридичних норм, правові приписи трансформуються в соціальну поведінку суспільства, соціальних верств, груп та громадян. Право як особливий соціальний інститут нормативної регуляції суспільних відносин має складну природу, а механізм його дії в кожному конкретному випадку залежить від його економічної, соціальної та політичної структури.

Правові норми мають культурний зміст, тому що вони містять правила поведінки, передбачені певною соціокультурною системою. Норми, що існують у певній культурній системі, є соціальними нормами. Нормативність культури забезпечує координацію та організацію дій людей, які входять до соціального цілого. Нормативність як організаційний та координаційний засіб проявляється у формі інституціоналізації відносин та поведінки. Її сутністю є наявність об'єктивних, незалежних від індивідів, правил поведінки.

Процес інституціоналізації відносин передбачає їх формалізацію та стандартизацію, інакше суб'єкт суспільного життя не зміг би передбачати дії інших суб'єктів, з ним пов'язаних, та забезпечувати взаємодію, тобто основу будь-якого соціального цілого, у тому числі й суспільства. Однією зі специфічних рис людського суспільства є саме сформована інституціональна система, яка регулює поведінку людей.

Безпосередньо відбиваючи якості людини, культура створює глибинну нормативну систему. Мораль, релігія, право є інститутами культури. Саме культура зумовлює їх зміст. Сформоване внаслідок ефективної практики правило поведінки, виконання якого найчастіше виявляється результативним, закріплюється в культурі, набу-

ваючи форми морального або релігійного обов'язку, правової вимоги тощо.

При цьому слід звернути увагу на співвідношення норм моралі та права, які є основними факторами єдності суспільства, основними нормами поведінки. І норми моралі, і норми права регулюють суспільні відносини, створюючи загальнообов'язкові правила поведінки та запроваджуючи певну відповідальність за їх порушення. Однак, поряд з цим, вони суттєво відрізняються одне від одного:

- формою вираження волі суспільства (мораль виражає волю окремих соціальних груп та суспільства в цілому, право ж виражає державну волю);

- засобом забезпечення дотримання норм (мораль головним чином забезпечується силою внутрішнього переконання у справедливості її норм та силою громадської думки, а дотримання норм права забезпечується, крім того, й силою державного апарату);

- правові норми відрізняються від моральних формальною значеністю та більш конкретним характером;

- моральні норми, на відміну від правових, пред'являють значно вищі вимоги до людини та мають більш широку сферу дії;

- норми моралі є більш гнучкими, ніж норми права.

Звертаючись до права, можна стверджувати, що всі юридичні норми мають культурну сутність, однак культура не вичерпується юридичними нормами.

Прийнято вважати, що культура — це соціальна цінність, що завжди має позитивне значення. Однак насправді вона являє собою вельми складний феномен. Звичайно, культура — специфічний людський засіб діяльності, але людина діє не тільки відповідно до потреб суспільства, але й всупереч їм.

Ця його діяльність також інституціоналізується, її засоби можуть бути передані від індивіда до індивіда, від покоління до покоління, формуючи певний тип особистості. Злочинній поведінці, наприклад, навчаються, як і будь-якій іншій, тут також наявна передача соціального досвіду, його засвоєння та відтворення людиною. Нарешті, діяльність людини може бути й соціально нейтральною. Отже, інституціоналізуються, а тому й нормуються найрізноманітніші види людської діяльності, перетворюючись на частку культури, незалежно від того, позитивну чи негативну роль вони відіграють у суспільстві.

Обов'язковою передумовою їх інституціоналізації є наявність певного співтовариства, яке функціонує у межах цілого. Такі співтовариства можуть утворюватися на етнічній (славнозвісна Брайтон-Біч у Нью-Йорку), релігійній (поселення духоборів у Канаді), професійній основі, можуть формуватися за інтересами (спортивні товариства, злочинні зграї тощо). Норми та цінності, що формуються в їх середовищі, одержали назву субкультур. Усі вони входять до культури, перетворюючи її на складний суспільний феномен.

Соціалізація індивіда, тобто включення його у наявну систему суспільних відносин, що супроводжується оволодінням ним культурними цінностями різного роду, є, поряд з тим, процесом засвоєння ним права. Засвоєне право, що стало властивістю, характеристикою особистості, забезпечує додержання правил поведінки юридичного характеру саме по собі, без втручання з боку будь-кого, у тому числі й держави.

Це стосується саме права, але не законодавства, тому що останнє може й не бути результатом природно-історичного розвитку, а являти собою продукт нормотворчої діяльності держави. Закони стають часткою культури настільки, наскільки вони збігаються із правом, санкціонуючи культурно-правові правила поведінки, які вже склалися. Слід зазначити також, що правові норми входять не тільки до структури особистості, але й стають фактом правосвідомості.

Право не має завдань, відділених від завдань суспільного цілого, й тому ми можемо говорити про його соціальні функції. По-перше, право одночасно сприяє моделюванню соціальних цілей і є інструментом їх досягнення. По-друге, право закріплює умови вільної діяльності людини у сфері родини, побуту, культури; право опосередковує утворення самої людини. По-третє, право закріплює економічні засади вільної діяльності особистості, її матеріальну та інтелектуальну власність. Тут отримують правове опосередкування виробництво, розподіл, обмін та споживання матеріальних благ. По-четверте, право забезпечує участь особистості у справах суспільства, її можливості поєднуватися з іншими у громадські організації та партії. Тут право опосередковує політичну свободу, відносини людей у сфері боротьби за владу, участь громадян у її розподілі та здійсненні.

Те, що право існує у вигляді саме таких, а не інших норм та правовідносин, — кінцевий результат взаємодії багатьох економічних, політичних та соціально-культурних факторів. Однак, надаючи

характеристику механізму трансформації суспільних відносин у праві, слід зважати на те, що відбиття правом результатів цієї взаємодії не є пасивним, «дзеркальним» відображенням існуючого суспільного порядку. Навпаки, право активне і саме впливає не тільки на те, що воно відображує, але й на свої власні формування та розвиток. Це робить право відносно самостійним суспільним явищем, а подальша еволюція права як незалежного соціального феномена закріплює та розвиває цю самостійність.

3.5. Прогнозування у праві

Прогноз — це особливий різновид наукового передбачення. У соціології права *прогнозування* може застосовуватись як один з аналітичних методів соціально-правових досліджень, або як засіб інтерпретації (футурологічного характеру) здобутої конкретно-соціологічної інформації. Водночас правове прогнозування є однією з важливих функцій соціології права як науки.

В методології соціологічної науки соціальному прогнозуванню приділяється значне місце, адже воно дозволяє досліджувати динаміку і перспективи розвитку соціальних процесів та явищ з метою підвищення ефективності й наукової обґрунтованості соціального програмування, проектування та управління в цілому. Специфічною особливістю соціального прогнозування, що характеризує також і правовий прогноз, є високий ступінь взаємозв'язку між передбаченням і попередженням, який у деяких випадках здатен приводити до ефекту самоздійснення. Цього можна досягти за умов значної міри керованості того чи іншого соціального (правового) об'єкта, який досліджується, через впровадження прогностичних цілей, планів, проектів, програм і рішень.

Однією з головних умов наукової коректності щодо здійснення соціального (в тому числі правового) прогнозування виступає розуміння того, що прогноз не можна ототожнювати зі спробами передбачення всіх деталей майбутнього внаслідок дії досить великої кількості макро- та мікрофакторів і окремих специфічних чинників, що опосередковують досліджувані феномени. Саме тому закони суспільного розвитку носять ймовірний характер, а прогностичні висновки найбільш коректно формулювати як тенденції або варіативні моделі. Прогнозування оперує категоріями «передбачення» і «передрікання» (вказівка), але водночас сам прогноз є науковою предметною формою їх реалізації. Якщо передбачення може втілю-

ватися у формі складного передречення, навіть емоційного передчуття, та виявлятися у формі опису можливих або бажаних перспектив, станів, рішень і проблем майбутнього, то передрікання (вказівка наперед) пов'язане з використанням інформації про майбутнє для цілеспрямованої діяльності щодо вирішення відповідних проблем.

Упереджуючі вказівки (передрікання) в аналітичному арсеналі соціально-правового прогнозування набувають традиційних форм:

1) цілеполагання (цілеспрямованість) — встановлення ідеально припущеного результату діяльності (наприклад, правова держава чи низький рівень злочинності);

2) планування — проекція в майбутнє людської діяльності заради досягнення певної мети в юридичній галузі, соціально-правових явищах;

3) програмування — встановлення послідовності конкретних заходів щодо реалізації планів;

4) проектування — утворення конкретних (варіативних) зразків майбутнього стану правового об'єкта, опрацювання можливих елементів і деталей розроблених програм і управління через інтегруючий компонент — рішення.

Отже, прогноз передує плану та має дати імовірне описання можливого чи бажаного; але в директивному аспекті план-прогноз визначає шляхи і заходи досягнення можливого і бажаного.

Правове (юридичне) прогнозування можна визначити як процес здобуття наукової інформації про тенденції розвитку і майбутній стан правового (в тому числі державницького) процесу явищ і подій в соціально-правовій практиці, правових відносинах в цілому.

Необхідність правового прогнозування спричинена потребами своєчасного відбиття соціальних настанов і запитів у правовому процесі; вимогами щодо ефективного впливу держави і права на соціальну практику і всі галузі суспільних відносин; характером і глибиною розвитку юридичної науки, зокрема використанням нею прогностики як гносеологічного й методологічного підходу.

Юридичний прогноз, який можна розглядати як мету й результат правового прогнозування:

— узагальнює і презентує інформацію про вплив різних чинників на правові й державно-правові феномени і процеси;

— оцінює тенденції в динаміці громадських потреб щодо певних державно-правових явищ;

— визначає головні тенденції, напрями, форми і періоди, що мають характеризувати розвиток певних юридичних об'єктів чи правових інститутів у прогнозовані строки тощо.

Вибір проблеми правового прогнозування — досить відповідальна справа, він має визначатися системою критеріїв:

— значення даної проблеми для розвитку юридичної науки і практики;

— перспективність проблеми в аспекті онтології права;

— наявність достатньої наукової та конкретно-фактологічної бази для прогностичного дослідження;

— наукова коректність із погляду вибірки й репрезентативності, верифікації масштабу і об'єкта (суб'єктів) спостереження.

У методології прогнозування виокремлюють прогнози двох видів — пошуковий та нормативний.

Пошуковий прогноз — це визначення можливих станів досліджуваного феномена у майбутньому (наприклад, інваріантні моделі вдосконалення держави, правової системи тощо). Пошуковий прогноз будується за визначеною шкалою можливостей, згідно з якою потім встановлюється ступінь імовірності явища (процесу), що прогнозується.

Нормативний прогноз — це визначення шляхів, напрямів, засобів і термінів досягнення можливих станів явища, які прийняті за мету (наприклад, тенденції оптимізації певних моделей правового регулювання, подолання криміногенності, впорядкування судочинства тощо). Нормативне прогнозування також базується на розподілі ймовірностей, але у зворотному напрямі — від передбачуваного стану до тенденцій, що спостерігаються.

За масштабом чи об'єктом юридичний прогноз може бути:

— *територіальним* (національно-державним, регіональним, місцевим);

— *інституціональним* (державні органи, політика, закон);

— *особистісним* (правосвідомість, поведінка, правова культура);

— *громадським чи суспільним*;

— *інтегрованим або диференційованим*.

Якщо ж брати до уваги період часу, на який розраховано прогноз, то вирізняють оперативні (поточні), *коротко-*, *середньо-*, *довгострокові* та *наддовгострокові* прогнози. Зокрема, у правовому прогнозуванні найчастіше вживають тактику коротко- і середньостро-

кового прогнозу; довгострокове передбачення інколи застосовується у політико-правовому прогнозі.

Наукова сумлінність вимагає, щоб соціально-правові прогнози керувалися принципами системності, варіативності, логічної узгодженості, безперервності та наступності, верифіційованості та рентабельності. Зокрема, обґрунтування ступеня імовірності, наприклад, зростання правової активності громадян, не можливе без оцінки можливості попередньої (ап'юріорної) перевірки надійності прогнозованих висновків у моделях чи варіаціях.

Предмет правового прогнозування безпосередньо виявляється у досліджуваній юридичній, або ширше — соціально-правовій проблемі. Отже, юридичний прогноз можна запровадити щодо тенденцій динаміки і майбутнього стану:

— правової та політичної активності громадян;

— правової культури особи й суспільства;

— представницьких, виконавчих чи судових органів державної влади;

— розвитку законодавства та вдосконалення правового регулювання;

— структури управління (зокрема, адміністративного);

— ступеня ефективності правотворчої та правозастосовної практики;

— боротьби зі злочинністю і зниження криміногенності;

— девіантної поведінки окремих осіб, соціальних груп, верств;

— криміналізація окремих верств населення чи певних галузей діяльності;

— і багато інших проблем. Зокрема, до прогностичної проблематики загальної теорії держави і права відносяться тенденції розвитку і функціонування держави, демократії і права; окремі спеціальні галузі права звертаються до методик профільованого прогнозу — еколого-правового, цивільно-правового тощо.

Фахівцями опрацьовано типову методіку здійснення прогностичного дослідження. Структурно вона містить такі етапи:

— передпрогнозна орієнтація (визначення об'єкта, суб'єктів, предметної проблеми, мети і завдань, робочих гіпотез і методів, організації дослідження);

— прогнозивне поле (збирання даних, які впливають на об'єкт, по суміжних непрофільованих галузях прогнозу);

- вихідна (початкова) модель, тобто система параметрів і показників, які відбивають структуру і характер об'єкта;
- пошуковий прогноз;
- нормативний прогноз;
- оцінка ступеня вірогідності (верифікація) та уточнення прогностичної моделі шляхом опитування експертів;
- вироблення рекомендацій щодо оптимізації рішень на основі порівняння прогностичних моделей.

У правовому прогнозуванні, як у будь-якому засобі соціального проектування, використовується комплекс різноманітних методів — фактографічний, статистичний, прогнозна екстраполяція та інтерполяція, методи історичної аналогії, математичного моделювання, побудови «сценаріїв», експертних оцінок тощо.

Зрештою, будуючи юридичний прогноз стосовно будь-якої соціально-правової проблеми, дослідник має враховувати комплексний характер соціологічної науки, що означає — вивчати безпосередній та опосередкований вплив на об'єкт прогнозу системи макрочинників (політичних, економічних, соціально-структурних, інформаційних, духовних, етнічних тощо). Правова реальність безперечно зазначає дії зовнішніх чинників, але доцільно розподілити їх на суттєві та другорядні, постійні та змінні, внутрішні та зовнішні, керовані та некеровані, стимулюючі та гальмуючі, контрольовані та неконтрольовані, позитивні та негативні. Отже, за цих умов очікуваний результат правового прогнозу буде мати шанс найбільшого зближення з передбачуваною правовою реальністю.

Запитання для самоконтролю

1. Розкрийте соціальну обумовленість правових норм та породжених ними правовідносин?
2. Які фактори впливають на правотворчу діяльність та зміст правових актів?
3. Охарактеризуйте сучасну соціокультурну ситуацію та її вплив на розвиток взаємодії суспільства, держави і особистості.
4. Визначте рівні, на яких право діє як регулятивний засіб соціального управління.
5. Визначте соціальні функції права.
6. Внаслідок яких обставин громадянські відносини набувають правової форми, тобто стають правовідносинами?

7. Яким чином учасники правовідносин набувають стану правосуб'єктності? Наскільки взаємопов'язані суб'єктивні права та юридичні обов'язки?

8. Визначте в дуалістичній природі правосуб'єктності соціальний аспект.

9. Розкрийте соціальнозначущі моменти у змісті правоздатності та дієздатності особи.

10. Визначте систему суб'єктів права за їх соціальними та інституційними ознаками.

11. Як змінюється комплекс суб'єктів права в країнах, що здійснюють політичну трансформацію та прямують до демократії й ринкової економіки?

12. Покажіть на рівні соціальних ознак відмінність правоздатності особи від суб'єктивного права.

13. Аргументуйте соціальну необхідність здійснення правового прогнозування.

14. Доведіть, що правове прогнозування є необхідною соціальною функцією права і науки соціології права.

15. Яке коло соціально-правових проблем стає предметом юридичного прогнозу?

16. Як називається специфічний вид наукового передбачення, що містить юридичний прогноз у своїй структурі?

Рекомендована література

1. *Гречин А. С.* Социология правового сознания: Учеб. пос. для вузов. — М., 2001.
2. *Дністрянський С. С.* Соціальне поняття права // Академічна юрид. думка. — К., 1998.
3. *Жоль К. К.* Философия и социология права: Учеб. пос. — К., 2000.
4. *Карбонье Ж.* Юридическая социология. — М., 1986.
5. *Касьянов В. В., Нечипуренко Н. Н.* Социология права. — Ростов-на-Дону, 2002.
6. *Керимов Д. А.* Проблемы общей теории права и государства: В 3-х т.: — Т. 1. — Социология права. — М., 2001.
7. *Кудрявцев В. Н., Казимирчук В. П.* Современная социология права. — М., 1995.
8. *Кульчар К.* Основы социологии права. — М., 1981.
9. *Лапаева В. В.* Социология права. — М., 2000.
10. *Максимов С. И.* Правовая реальность: опыт философского осмысления. — Харьков, 2002.
11. *Неновски Н.* Право и ценности. — М., 1987.

12. *Нерсесянц В. С.* Наш путь к праву. — М., 1993.
13. *Нерсесянц В. С.* Право как необходимая форма равенства, свободы и справедливости // Социс. — 2001. — № 10.
14. Прогнозирование в социологических исследованиях. — М., 1978.
15. Прогнозное проектирование и социальная диагностика. — М., 1991.
16. *Савчук С. В.* Юридична соціологія: предмет та місце в системі юридичних наук. — Чернівці, 2003.
17. *Соловьев Э. Ю.* Личность и право // Вопр. философии. — 1989. — № 8.
18. Социология права: Учеб. пос. Под. ред. проф. В. М. Сырых. — М., 2001.
19. *Супрун В. И.* Современная буржуазная футурология: проблемы, тенденции. — Новосибирск, 1986.
20. Теория государства и права / Под. ред. В. М. Корельского, В. Д. Перевалова. — М., 1997.
21. Теория государства и права / Под ред. Н. И. Матузова, А. В. Малько. — М., 1997.
22. *Тодыка Ю. Н.* Конституционные основы формирования правовой культуры. — Харьков, 2001.
23. Юридическая социология: Учебник для вузов / Ответ. ред. В. А. Глазырин. — М., 2000.

СОЦІАЛЬНА ЕФЕКТИВНІСТЬ ПРАВА

4.1. Методологічні засади вивчення соціальної ефективності права

Проблема ефективності є ключовою проблемою функціонування будь-якого соціального інституту. Право в цьому відношенні не є винятком. Від рівня соціальної ефективності залежить його життєздатність і функціональна повноцінність.

У своїй найзагальнішій формі ефективність як соціальне явище відбиває співвідношення між людською діяльністю та її наслідками. Маючи такий об'єктивний зміст, ефективність виступає як оціночна категорія. При розгляді питань соціальної ефективності права необхідно досліджувати саме соціальну ефективність, а не якусь іншу її форму. Цей недолік зустрічається особливо часто, коли замість критеріїв соціальної ефективності, які відбивають соціальні зміни в суспільстві під впливом права, використовуються критерії відомчі або інституціонально-правові. Ось чому при визначенні поняття соціальної ефективності права, слід виходити із загальноновизнаного поняття соціальності. Визначення «соціальний» стосовно якогось явища означає, що воно є втіленням певної системи суспільних відносин і виявляє свою сутність через ці відносини. Виходячи з цього, **соціальну ефективність права можна визначити як міру цільових можливостей реального впливу права на характер і стан соціальних відносин та на їх зміни.**

Ключовими поняттями в цьому визначенні є «право», «міра» і «можливість». Розкриємо їх у контексті саме соціальної ефективності права.

Під поняттям «*право*» в суспільній свідомості розуміється виправдана, обґрунтована свобода або можливість поведінки, що визнаються суспільством.

Поряд з цим слід особливо наголосити на основоположній ролі в кожному політично і соціально розвиненому суспільстві природного

права (права на життя, свободу, безпеку, власність тощо). Воно є відбиттям природних принципів і норм взаємин між людьми, а також між людьми і державою. Ці принципи і норми в своїй основі незмінні і абсолютні, вони існують незалежно від держави і водночас охороняються нею. Саме вони є підґрунтям юридичних норм і виконують стосовно них функцію об'єктивних вимог, яким вони повинні відповідати.

Оскільки природне право пов'язане з природними, а також з основоположними соціальними якостями людини і виступає як фундаментальна риса її життєвого процесу, то поняття «*ефективність*» до нього непридатне, як непридатне воно, наприклад, до таких понять як «життя» або «здоров'я». Це впливає з того, що природне право, як невід'ємна якість статусу кожної особистості, має цінність саме в собі. Тим самим воно, шляхом порівняння з собою, визначає значущість, ефективність настанов, створених державними інститутами. Природне право, таким чином, є не чим іншим, як абсолютною соціальною мірою юридичних норм і настанов. Зважаючи на соціальний аспект поняття «природне право» і на те, що воно існує незалежно від будь-яких зовнішніх сил, соціальну ефективність права можна визначити також як рівень реалізації в конкретних соціальних обставинах природних прав людини і вплив цього рівня на ті суспільні відносини, в які вона включена.

Перейдемо до категорії *міри*. Вона відбиває єдність і взаємозалежність кількісного і якісного аспектів у процесі розвитку певних явищ. Завдяки якості дані явища відрізняються від інших, а кількість характеризує сукупність цих явищ, тобто тих, в яких втілені саме такі якісні характеристики.

Якщо змінюється кількість явищ, які мають певні якісні характеристики, це неминуче приводить до того, що вся їх сукупність, а значить, і кожне з них, будуть мати якусь уже нову якість. При незначних кількісних змінах ця взаємозалежність частіше всього залишається непомітною, але коли такі зміни досягають певних розмірів, то відбувається певний якісний ривок, і ним уже не можна нехтувати. Міра якраз і є та межа, поза якою збільшення або зменшення кількості якихось явищ веде до набуття ними нових якостей. Якщо мова йде про явища соціальні, то і нові якості теж будуть соціальними.

Однак при цьому виникає питання: що ж брати за критерій змін при встановленні міри і ступеню розвитку тих або інших соціаль-

них явищ? Щодо соціальної ефективності права, то тут критерієм може бути одне — реалізація природних прав людини і її вплив на соціальні відносини, в які людина включена. Це абсолютний критерій, всі інші, можливість яких не заперечується, є сходинками або конкретною трансформацією цього критерію і повинні, в свою чергу, співставлятися з ним.

Щоб пояснити усе сказане, наведемо приклад з корупцією.

Корупція в тій або іншій мірі існувала й існує завжди. Навіть, як гадають, у найнепідкупнішій поліції — поліції Німеччини є випадки корупції. Тому найголовніше в підході до неї — це розповсюдженість (кількісна характеристика) і соціальні наслідки (якісна характеристика). Якщо вона має вигляд поодиноких випадків, то мова може йти про нехтування природними правами і свободами (наприклад, права безпеки або власності) окремих людей. Під кутом зору цієї проблеми можна говорити про недостатню соціальну ефективність права. Картина якісно змінюється, якщо корупція облутала цілі соціальні верстви. За таких обставин ті верстви, які користуються корупцією, набувають перебільшеного соціального значення, а ті, що і так обмежені у своєму соціальному впливові, впадають у ще більшу соціальну нерівність. У такій ситуації можна констатувати кризовий стан соціальної ефективності права. Нарешті, можлива ситуація, коли корупцією просякнуте все суспільство. В цьому випадку нехтуються природні права всіх — і можна робити висновок про соціальну неефективність права. Отже, «порогами» якісних змін щодо міри соціальних наслідків є паплюження природних прав людини по ланцюжку «особистість — соціальна верства (спільнота) — суспільство». Наведена залежність може не обов'язково стосуватися держави в цілому. Такий підхід є правомірним для оцінки соціальної ефективності права в будь-якій сфері, бо методологія підходу до ступенів соціальної ефективності в даному випадку не може бути зміненою.

Категорія можливості, що фігурує у визначенні поняття «соціальна ефективність права» є відбиттям того факту, що ефективність завжди є ефективністю людської діяльності, і тому вона спирається на певний вибір варіантів поведінки. Без цього поняття сама ідея соціальної ефективності права, як міри дійсного впливу права на стан соціальних відносин, втратила б практичну значущість. Справді, без вибору лінії поведінки, завдяки якому по-різному здійснюється діяльність і реалізується соціальний потенціал права, ефек-

тивність не мала б оціночного змісту і виступала б лише як категорія констатації, а не оцінки.

Система соціальних відносин — це не що інше, як реально існуюче суспільство у всій його конкретній різноманітності. Тому і про ефективність права необхідно вести мову у двох аспектах. Перший з них визначає оцінку ефективності з позицій загальної природи права і спрямованості його впливу на стан суспільних відносин. Другий — відбиває необхідність підходу до соціальної ефективності права як явища, що існує в конкретному суспільстві і неминуче віддзеркалює у зв'язку з цим його найбільш істотні ознаки. Тому і методологічні засади вивчення соціальної ефективності права доцільно розглядати також в цих аспектах.

Якщо виходити з європейської традиції підходу до сутності права, а значить і до проблем його ефективності, то методологічними засадами такого підходу є, по-перше, поняття волі особистості як абсолютного виразу права, а по-друге, погляд на кожне правове явище як на прояв певної соціальної доцільності. Обидві ці засади фактично є двома характеристиками єдиного нерозривного явища — правової дії, яка спрямована на певний соціальний результат. Аби воля особистості могла стати реальністю, повинна існувати реальна сфера свободи особистості. Такою сферою є власність, тобто об'єкт, підкорений у своєму соціальному призначенні людській волі. З огляду на особистість, справжнє значення власності полягає не стільки в здатності задовольняти певні потреби, скільки в тому, що вона надає особистості соціального змісту. Більше того, за висловом Гегеля, лише «у власності особистість виступає як розум». Через особистість відносини власності пронизують всю соціальну тканину суспільства і визначають стан суспільних відносин. Оскільки ці відносини відбивають у найсуттєвішій формі стан і напрями соціального розвитку, то і соціальну ефективність права слід характеризувати, перш за все, з погляду його впливу на регулювання відносин власності, соціальні наслідки і доцільність такого регулювання.

Отже, аналіз соціальної ефективності права буде тим фундаментальнішим, чим органічніше він пов'язаний з власністю та формами її прояву. На це можна заперечити, що право охоплює також коло соціальних відносин, які з власністю безпосередньо не пов'язані. Це так. Проте констатація цього факту не анулює стану речей, за якого не існує соціальних процесів, регульованих правом, які б, по-перше, так або інакше не впливали на реалізацію волі особистості через

речі, тобто на відносини власності та їх прояви, а по-друге, самі не відчували б впливу цих відносин.

Специфічною рисою права, яка має визначальне значення у підході до його соціальної ефективності, є те, що практичною метою права є згода суб'єктів правових дій.

Згода є особливою формою прояву волі суб'єкта в процесі соціального спілкування. Вона завжди дещо обмежує соціальний простір його дій, але водночас виводить ці дії, з точки зору ефективності, за межі тих можливостей, що мають відокремлені суб'єкти. Досягається це за рахунок того, що кожен учасник згоди обмежує себе у певних відносинах, але обмежує як на власну користь, так і на користь інших учасників. Ця сукупність корисних обмежень, якщо вони здійснені за власною волею і враховують інтереси всіх учасників згоди, є джерелом загального вирашу, тобто соціальної ефективності погодження.

Оскільки обмеження, на яке йде кожен учасник згоди, здійснюється в рамках самої згоди та її цілей, тобто включене в систему, то формування загального вирашу відбувається за законами емерджентності¹. Це означає, що соціальну ефективність правових дій, що спрямовані на досягнення погодження, слід оцінювати не як просту суму вирашів їх учасників, а як сукупну суспільну ефективність, тобто ефективність вищого порядку. Втрати теж слід оцінювати за цим принципом. Отже, згоди, з погляду соціальної ефективності права, є найбажанішою формою спілкування, необхідність якої випливає із самої сутності права.

Однією із найфундаментальніших проблем соціальної ефективності права є проблема, по-перше, перетворення права у його видимість, по-друге, врахування соціальних наслідків такого перетворення. Перетворення права, завдяки діям окремих особистостей або їх спільнот, у видимість права Гегель назвав *неправом*. Skorистаємося і ми цим терміном. Неправо виступає в трьох формах:

- неправо без наміру; його особливістю є те, що сам суб'єкт неправових дій неправо, тобто видимість права, сприймає як право;
- обман; тут суб'єкт нібито правових дій знає їх правову видимість, а об'єкт сприймає ці дії як дійсне право;

¹ Емерджентність — це таке явище, коли ефективність системи як єдиного цілого перевищує суму ефективностей окремих ланок, що входять до цієї системи.

— злочин, тобто дія, за якої і суб'єкт, і об'єкт сприймають її як неправову; при злочині немає навіть видимості права — і зв'язок з ним полягає лише в тому, що «автор» злочину своєю дією уже дав згоду на покарання згідно з вимогами права.

Вплив неправа на загальну соціальну ефективність права завжди має негативну спрямованість. Суть справи тут полягає ось у чому.

Поступово стає загальноновизнаним той факт, що право має забезпечувати не лише формальну, але й змістовну рівність у межах, визначених правом. Досить згадати правові застереження щодо соціальної дискримінації. Соціально змістовний аспект права полягає в закріпленні певних соціальних ролей людей і їх соціальних цінностей, тобто у впливі на соціальну ситуацію в суспільстві (між іншим, саме тому люди так прагнуть нових і справедливих законів). Неправо ж руйнівним чином впливає на цю ситуацію. По-перше, певною мірою перестає діяти принцип всезагальності права, що веде до перетворення соціальних ролей і можливостей, закріплених правом, у видимість. По-друге, руйнується об'єктивно необхідний рівень співвідношення між правом і суспільними відносинами. По-третє, з перетворенням права у видимість або навіть у свою протилежність перетворюються у видимість права і свободи, в першу чергу соціальні, людей.

Отже, право є соціально ефективним лише тоді, коли воно здатне чинити дієвий опір неправу. При цьому не тільки тоді, коли неправова дія уже відбулася, а й на тому етапі, коли така можливість лише зароджується. Тому цілком слушним було б оцінювати, наприклад, ефективність правових актів з огляду і на те, виникнення і розвиток яких негативних соціальних процесів вони нейтралізували. Також слід зазначити, чим швидше і ефективніше право здатне подолати неправу, тим більш соціально надійним воно є. Цей висновок має особливе значення для соціальної і економічної сфер тих суспільств, у яких відбуваються фундаментальні трансформації. Слід зауважити, що в періоди трансформацій неправу може виникати як наслідок відставання розвитку права від змін в соціально-економічній сфері. Наприклад, в Україні податкова система і її законодавча база не відбивають ринкової орієнтації вітчизняної економіки — і як наслідок, близько 20 % підприємств не сплачують податків, а 40—50 % віддають перевагу тіньовому обороту.

Після того, як виявлено зміст поняття соціальної ефективності права, виникає цілком слушне запитання: а як на практиці виявляє

себе соціальна значущість права, у якій формі здійснюється соціальний вплив права? Таких форм декілька.

Першою і визначальною формою впливу є інтеграція під впливом права соціальних утворень та їх взаємодія з метою реалізації через них всієї сукупності прав і свобод особистості. *Другою формою* є контроль і узгодження соціальної поведінки людей на основі дотримання ними тих ролей, що не тільки визначені конкретними обставинами, але й свідомо обрані ними, виходячи із їхніх природних прав і свобод. *Третьою формою* виступає регуляція соціальних відносин. При цьому йдеться не про примус, а про соціальне стимулювання нових форм суспільних відносин, упорядкування того, що уже випробуване у суспільній практиці як соціальна цінність. *Четвертою формою* регулятивних дій права, що забезпечують його соціальну ефективність, є дії охоронні. Причому охорону треба розуміти, з одного боку, як безпосередній правовий захист соціальних інтересів громадян соціальних груп і всього суспільства, з іншого — як стимулювання таких соціальних дій, наслідком яких було б зміцнення існуючих суспільних відносин і нейтралізація тих соціальних тенденцій, що загрожують їм. Нарешті, *п'ятою формою* виступає соціальна комунікація. Особливу і все більшу роль в ній відіграє соціальна інформація. Зважаючи на тенденцію перетворення сучасних суспільств у такі, що функціонують за законами інформації, тобто за законами передачі одним об'єктом своїх якостей іншому об'єктові, можна було б говорити про самостійну інформаційну форму прояву соціальної ефективності права.

На завершення розгляду суспільних форм, через які виявляється вплив і соціальна ефективність права, слід підкреслити, що всі ці форми виступають у системній єдності і залежності одна від одної. А тому жодна з цих форм при розгляді соціальної ефективності права, по-перше, не може бути проігнорована, по-друге, не може розглядатися у відриві від інших форм. Ці вимоги обумовлені уже тим, що право, незважаючи на багатогранність його соціального впливу, є явищем цілісним.

Сутність і соціальне призначення права визначають співвідношення проблем розвитку права як суспільного інституту та його соціальної ефективності. Закономірності цього співвідношення можуть бути сформульовані так.

По-перше, соціальна ефективність по відношенню до права — це кінцева цільова категорія. Право існує не заради самого себе, а для

забезпечення таких соціальних відносин, що прийнятні для суспільства і здатні втілити у життя соціально визнані інтереси особистостей, їх природних прав і свобод.

По-друге, вимоги соціальної ефективності права мають пріоритет порівняно з оціночними критеріями самого права і одночасно мають щодо цих критеріїв статус об'єктивних вимог. Саме цими вимогами повинна керуватися правова система.

По-третє, суспільні зміни, що приводять до нового підходу у призначенні права, неминуче супроводжуються відповідними змінами також у підході до соціальної ефективності права. Однак ні за яких обставин це не може відмінити або принизити кінцевої інтегральної оцінки соціальної ефективності права — стану особистості в суспільстві, рівня реалізації її природних прав і свобод.

По-четверте, соціальна ефективність права виступає як єдність змістовного, аналітичного та оціночного аспектів у підході до тих суспільних відносин, що залежать від функціонування права. Змістовний аспект соціальної ефективності права — це визначення тих конкретних соціальних відносин, на які безпосередньо впливає правове втручання. Аналітичний аспект вирішує питання про стан соціальних відносин, а оціночний — визначає наскільки цей стан, ініційований правом, відповідає суспільним потребам і можливостям, потребам і соціальним вимогам особистості.

По-п'яте, соціальна ефективність права як соціальний феномен має лише їй притаманні суспільні форми прояву. Ці форми визначають зміст і структуру як системи критеріїв соціальної ефективності права, так і її показників.

4.2. Критерії соціальної ефективності права

Філософська і соціологічна думка під ефективністю розуміє міру цільової можливості. Отже, проблему оцінки соціальної ефективності права слід вирішувати, починаючи з мети як основоположного ключового поняття ефективності.

Атрибутивною ознакою соціальної ефективності права, як уже зазначалось, є рівень реалізації прав людини і впливу цього рівня на стан соціальних відносин, в які вона включена. Тобто реалізацію прав людини як суб'єкта соціальних відносин можна вважати абсолютною оціночною метою права. Всі інші цілі є похідними від неї або сходинками до її досягнення. Саме подібна мета надає соціального змісту будь-якому поняттю, що пов'язане з соціальною ефек-

тивністю права та його оцінкою. Таке цілепокладання, а також здатність визначати рівень досягнення цієї мети і є основою оціночної природи соціальної ефективності права.

Категорія мети є методологічною передумовою розмежування таких понять, як *соціальна ефективність* і *безпосередній ефект*, які на практиці, особливо коли мова йде про дієвість конкретних законодавчих актів і правових заходів, нерідко змішуються. У повсякденному сприйнятті соціальна ефективність часто вважається певною мірою досягнутою, якщо є позитивний безпосередній ефект. Однак безпосередній позитивний ефект не завжди означає остаточну соціальну ефективність, тобто ефективність, співвіднесену з кінцевою метою функціонування правової системи. Більше того, між цими поняттями можливе протиріччя. Справа тут в тому, що оцінка ефекту найчастіше базується на критеріях, встановлених самою правовою системою, і тому в соціальному аспекті завжди дещо обмежені, оскільки намагаються оцінити плинну діяльність одного інституту (правової системи), а не його вплив на стан соціальних відносин.

Проблемою, з вирішення якої починається аналіз і оцінка соціальної ефективності права, є проблема критеріїв ефективності. Під *критеріями соціальної ефективності* права розуміють такі ознаки правових дій, спираючись на які можна оцінити і висловити судження щодо стану та зміни тих соціальних відносин, що перебували під впливом цих дій. Безпосереднім джерелом саме таких оціночних критеріїв соціальної ефективності є ті форми, через які виявляє себе соціальна ефективність права як соціальний феномен. До них слід віднести:

- практичні наслідки окремої правової дії або системи дій, тобто їх корисність з погляду реалізації прав і свобод особистості;

- вплив на правову соціалізацію тих членів суспільства або соціальних верств, на яких розраховані дані правові дії (особливо — на ціннісні мотиви поведінки людей в процесі правової комунікації, соціальні мотиви примусової необхідності правового спілкування), а також вплив на характер і ступінь розповсюдження не визначених, але діючих правових мотивів;

- рівень соціальної органічності правових принципів або правових дій з погляду реалізації прав і свобод людини;

— економічність, тобто здатність оптимально забезпечити соціальну ефективність необхідними людськими, матеріальними, фінансовими ресурсами;

— соціальна доцільність, тобто здатність правового припису або правової дії забезпечити соціальну злагоду, сприяти зменшенню соціальної напруги, визначити можливості подальшого розвитку соціальних відносин.

4.3. Показники соціальної ефективності права

Після визначення критеріїв, за якими має здійснюватися підхід до соціальної ефективності права, наступним кроком оціночного підходу до соціальної ефективності права є питання про показники ефективності. Показниками соціальної ефективності права є взаємозв'язки між соціальними явищами і процесами, що виступають інструментом оцінки того стану конкретних соціальних відносин, який сформувався під впливом певних правових дій.

Перш ніж переходити до обґрунтування і характеристики показників соціальної ефективності права, слід зауважити таке.

По-перше, показник соціальної ефективності права — це засіб розкриття стану цієї ефективності щодо якогось її критерію. Саме критерій надає зміст показникові. Без такої орієнтації система показників буде нагадувати механічний млин, якому все одно що перемелювати — чи то зерно, чи каміння.

По-друге, не існує показників, які б оцінили соціальну ефективність конкретної правової дії шляхом простої їх підстановки у певну формулу. Не існує хоча б тому, що соціальна ефективність є поняттям комплексним і що сама ця комплексність накладається на безмежне різноманіття конкретних обставин, які супроводжують кожну правову дію і завжди мають для її оцінки істотне значення. Все це означає, що необхідно мати такі оціночні показники, які, по-перше, дають можливість шляхом урахування конкретних обставин наповнити їх відповідним змістом, а по-друге, сукупність яких здатна дати відповідь щодо саме соціальної, а не якоїсь іншої ефективності правових дій. Складність поняття соціальної ефективності права веде до складності системи її показників. Це, в свою чергу, означає складність процедури використання показників соціальної ефективності. Проте іншого шляху просто не існує.

При практичному підході до показників соціальної ефективності права зразу виникає проблема, а що саме буде тим конкретним яви-

щем, яким будуть оперувати ці показники. Зважаючи на багатоплановий і комплексний характер прояву соціальної ефективності права, найбільш доцільною формою показникових величин можуть бути соціальні наслідки функціонування права. *Соціальні наслідки* — це будь-які зміни соціального характеру, що відбуваються в суспільстві під впливом права. Підхід з позицій соціальних наслідків може вважатися для оцінки соціальної ефективності права найбільш доцільним. По-перше, соціальний результат (наслідок) — це явище об'єктивне, і тому воно може бути основою дійсної оцінки і дійсного аналізу соціальної ефективності. По-друге, в соціальному результаті завжди є можливість порівняння з дійсністю, з її тенденціями і можливостями, тобто це поняття не тільки аналітичне, а й оціночне. Нарешті по-третє, соціальні результати, як відображення стану соціальних відносин і їх змін під впливом права, можуть мати безліч конкретних форм такого відображення. А це значить, що сукупність таких результатів (наслідків) спроможна відбити всю складність проявів соціальної ефективності за певних конкретних обставин. Отже, об'єктивний, водночас багатоплановий і універсальний характер поняття «соціальні наслідки (результати)» робить його використання при оцінці соціальної ефективності права змістовним і доцільним.

Може здатися, що оперування поняттям «соціальний результат» — занадто загальний підхід. Однак це не так. Визначені вище критерії соціальної ефективності права і докладна їх розшифровка щодо конкретних ситуацій дають можливість відповідної багатогранної розшифровки самого поняття наслідків та їх змісту. Важливо і те, що наслідки, хоча і виявляються за певними критеріями, але постають щодо них як нейтральні, конкретні і багатогранні факти. Нарешті, соціальні наслідки, якщо вони розглядаються з точки зору соціальної ефективності права, завжди мають між собою чітку взаємозалежність, а значить і певну кількісну визначеність. Отже, реальна ефективність правових дій виступає як сукупність значущих соціальних наслідків, що виникли під впливом цих дій і які розглянуті під кутом зору критеріїв соціальної ефективності права. Використання ж показників цієї ефективності спирається на наявність і врахування цих наслідків.

Юридична думка виробила досить всебічну і гнучку систему показників оцінки правової ефективності законодавчих приписів і правових дій. Вони, певним чином адаптовані, можуть бути вико-

ристані також при аналізі і формулюванні суджень про соціальну ефективність права (див. рис. 2). Розгляд цих показників слід починати з вирізнення соціальної ефективності безпосередньої і опосередкованої. Аналогічний підхід і до розгляду соціальних наслідків. *Безпосередня соціальна ефективність* — це такі соціальні наслідки, що стосуються безпосередніх суб'єктів або об'єктів правових дій і досягнення яких передбачалося цими діями. Та ця справа не вичерпується. Наприклад, якщо йдеться про приватизацію, то її можна оцінювати з погляду стану і темпів роздержавлення власності, ефективності цього роздержавлення, впливу приватизації на структуру економіки і соціальну структуру тощо.

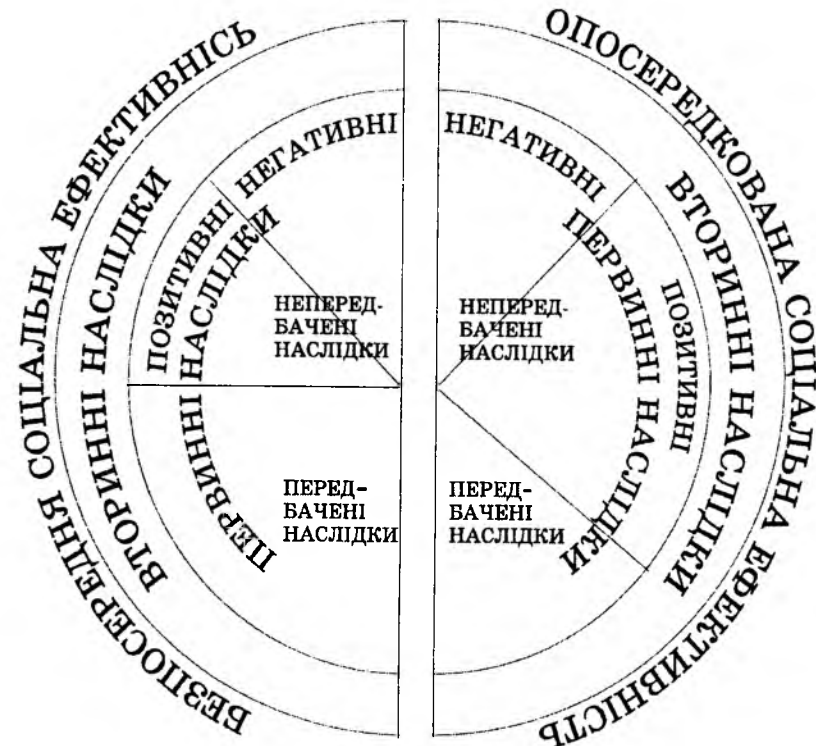

Рис. 2. Система основоположних показників оцінки соціальної ефективності права

З погляду формування громадянського суспільства соціальну ефективність цих змін слід розглядати під іншим кутом зору, а саме — який внесок вони зробили у досягнення цієї кінцевої соціальної мети. Аналогічно можуть розглядатися майже всі соціальні наслідки правових дій, бо майже завжди досягнення під впливом права будь-яких соціальних змін виступає як необхідна ланка досягнення більш далекої мети. Соціальні зміни, що виникають під впливом права та виступають складовою частиною досягнення більш далекосяжної соціальної мети — це і є *опосередкована соціальна ефективність права*. Проблема опосередкованої ефективності має надзвичайно велике значення у період великих соціальних зрушень або трансформацій. У певних випадках вона може навіть конкурувати з безпосередньою соціальною ефективністю. На ці аспекти слід зважати при аналізі соціальної ефективності права в тих суспільних умовах, що склалися в Україні.

Як безпосередня, так і опосередкована соціальна ефективність можуть бути оцінені за допомогою показників *первинних* і *вторинних* соціальних наслідків. *Первинні* (або *цільові*) соціальні наслідки — це ті соціальні наслідки, оцінка яких відбувається на підставі тих безпосередніх цілей, задля яких приймається і втілюється правовий акт або чиниться певна правова дія. Якщо продовжити мову про приватизацію, то первинним соціальним наслідком слід вважати рівень роздержавлення власності, бо саме задля реалізації цієї конкретної мети приймаються законодавчі акти, що стосуються приватизації, і здійснюються відповідні правові дії.

Первинні соціальні наслідки, у свою чергу, поділяються на *передбачені* і *непередбачені*, зміст яких зрозумілий із самої їх назви. Передбачені і непередбачені первинні соціальні наслідки можуть поділятися на позитивні і негативні. Критерієм позитивності або негативності виступають схвалення і сприйняття соціальних змін особистостями або їх спільнотами. Інколи береться до уваги схвалення чи відторгнення соціальних змін владою, але це не зовсім коректно, бо суспільство і влада — це різні поняття.

Внаслідок впливу права на певні соціальні процеси або явища можуть виникнути такі наслідки, які суспільство (або держава) не схвалюють. Водночас вони змушені погодитися з цими наслідками, оскільки їх виникнення неминуче пов'язане з умовами досягнення основних соціальних цілей. Ці наслідки і є *вторинними соціальними*

ми наслідками в системі соціальної ефективності права. Непередбачені негативні соціальні наслідки і вторинні наслідки виступають як *загальні втрати ефективності*. З урахуванням цього поняття *кінцева безпосередня ефективність* буде виступати як різниця між первинною ефективністю і загальними втратами ефективності. Якщо негативні наслідки передбачені, але суспільство не має наміру з ними погоджуватися і буде проти них боротися, то такі наслідки, на відміну від вторинних, виступають як *первинні передбачені негативні наслідки*.

Поряд з системою безпосередніх опосередкованих наслідків слід звернути увагу ще на один аспект ефективності функціонування правової системи — додатковий вплив на суспільство і суспільні відносини, що починає самостійно здійснювати людина, яка під впливом права набула нових соціальних або соціально-психологічних рис. Цей вплив можна назвати *ефектом соціалізації*. Наприклад, немає нічого небезпечнішого для соціальної ефективності права, ніж несправедливі рішення. І справа не лише в тому, що від них страждають конкретні люди, а правова система в таких випадках не реалізує свого соціального призначення. Головне, з погляду соціальної ефективності права, полягає в тому, що особа, яка підпала під таке рішення, в процесі спілкування з іншими людьми своїм досвідом руйнівню впливає на правові цінності і соціальні настанови оточуючих і тим самим сприяє деформації всієї системи соціальних і правових відносин.

З метою ілюстрації конкретного підходу до показників соціальної ефективності права розглянемо такий приклад. Під тиском обставин і громадської думки суди України досить широко почали приймати позови від громадян у зв'язку з затримками виплат заробітної плати. Так, у Харківській області протягом лише першої половини 1998 р. прийнято понад 5 тис. рішень щодо погашення такої заборгованості, з яких виконано близько 20 %. На підставі яких же показників можна оцінити соціальну ефективність цих рішень?

Первинним передбаченим позитивним наслідком є те, що частина заборгованості (20 %) погашена. Первинним передбаченим негативним наслідком є невиконання заробітної плати, незважаючи на наявність судових рішень. Непередбаченим же первинним негативним наслідком став надзвичайно високий рівень невиконання (понад 4 з 5 тис.).

До вторинних наслідків слід віднести, як свідчать працівники юстиції, надзвичайне перевантаження судів і перекладення клопоту про виплату заробітної плати з організацій і установ, що повинні цим займатися (наприклад, профспілок) на суди та правоохоронні органи. Слід зважити і на те, що під впливом масового ігнорування судових рішень у працівників підприємств з'явилося почуття соціальної незахищеності, а у керівництва деяких підприємств і установ — почуття вседозволеності, свавілля, що певною мірою збільшило соціальну напругу у відносинах між ними.

Така ситуація завдала дошкульного удару по статусу самої правової системи. Проте з погляду підвищення соціальної ефективності права вона має позитивний аспект. Цей аспект не виявився б так яскраво, якби судові органи не втрутилися до справи регулювання соціальних відносин. Завдяки такому втручанню стала очевидною необхідність радикальних змін у політиці заробітної плати, а також підвищення авторитету і соціальної ефективності дій судових органів. Непередбачені первинні негативні наслідки (надзвичайно високий рівень невиконання судових рішень) і вторинні наслідки (зростання соціальної напруги у відносинах між працівниками і керівництвом підприємств і установ) визначають напрям роботи щодо підвищення соціальної ефективності судових дій. З одного боку, це максимальне використання судами тих можливостей правового впливу, які вони мають; з іншого — підтримка органами влади, застосування ними не лише адміністративних, але й організаційних та інших санкцій, спрямованих на виконання судових рішень. Наприклад, при значній кількості невиконання судових рішень про виплату заробітної плати конкретними підприємствами або установами щодо їх керівників могли б прийматися рішення про їх професійну і етичну невідповідність.

Соціальний вплив права, тобто досягнення його соціальної ефективності, здійснюється, насамперед, через судову систему як самостійну гілку влади. Головні аспекти визначення соціальної ефективності її дій відтворені на рис. 3.

Слід зауважити, що кожен показник ефективності щодо окремих аспектів соціальної ефективності повинен розшифровуватися за допомогою методів конкретних соціальних досліджень. Висновок же про інтегральну ефективність робиться на основі сукупної оцінки загального стану реалізації прав і свобод особистості при застосуванні розглянутих правових норм. Отже, алгоритм (послідовність

Рис. 3. Головні аспекти комплексної (інтегральної) соціальної ефективності застосування правових норм

дій) при визначенні соціальної ефективності застосування правових норм буде мати такий вигляд:

1. Визначається безпосередня соціальна ефективність окремого аспекту ($E A_1, \dots, E A_5$).

Безпосередня соціальна ефективність
 = цільові передбачені наслідки
 + непередбачені позитивні наслідки
 - непередбачені негативні наслідки
 + оцінка опосередкованої соціальної ефективності (передбачені опосередковані позитивні наслідки
 + непередбачені опосередковані позитивні наслідки
 - непередбачені негативні наслідки).

2. Визначається інтегральна соціальна ефективність. Вона виступає як сукупна оцінка всіх аспектів ефективності:

$E A_1, E A_2, E A_3, E A_4, E A_5 \subseteq E \text{ інтегр.}$,

де \subseteq символ включеності елемента в множину, що характеризує соціальну ефективність.

При розгляді запропонованих залежностей слід зауважити таке.

1. Наведена система залежностей є не розрахунковою формулою, а алгоритмом, що визначає сукупність оціночних дій, які необхідні, щоб визначити, що під впливом права відбулися зміни в конкретних соціальних відносинах.

2. Кожен етап аналізу соціальної ефективності права обов'язково входить до системи поняття кінцевої ефективності, а тому за їх відсутності не можна мати цілісного уявлення про соціальну ефективність правової дії або норми.

3. Залежно від конкретних обставин складові інтегрованого поняття соціальної ефективності можуть бути більш деталізовані, але робити таку деталізацію доцільно в межах запропонованих укрупнених структурних одиниць ефективності.

4. Остаточна підсумкова оцінка ефективності має здійснюватися шляхом обов'язкового врахування того, як вирішена кожна із основоположних проблем ефективності. При цьому слід зазначити, що позитивні показники однієї складової ефективності не можуть «перекрити» негативні наслідки іншої. Пояснюється це просто. Негатив у певній ланці спотворює всю систему ефективності і приводить до якісних змін у ній. А якщо внаслідок позитивного впливу іншої складової в цій системі відбуваються позитивні зрушення, то ці зрушення зовсім іншого гатунку. Тобто нейтралізувати негативний вплив певної складової може лише вона сама. Спроба замінити цей вплив чимось іншим не вирішує справи, а лише заплутує її і «приховує» проблеми, які виникли, що робить їх ще більш небезпечними.

Системний характер оцінки соціальної ефективності права зумовлений тим, що кожна зі складових системи допомагає розкрити ефективність під кутом зору часткових критеріїв. Оскільки такі критерії, як корисність, економічність, органічність, адекватність, оптимальність відбивають різні сторони реального стану соціальної ефективності права — і жодна з цих сторін не може бути відкинута, — то й аналіз ефективності повинен мати системний характер. Саме цю вимогу і відбиває запропонований алгоритм визначення безпосередньої соціальної ефективності права.

Крім безпосередньої соціальної ефективності правових приписів і дій, існує, як вже зазначалось, ефективність опосередкована. Значення її дуже часто недооцінюється або не враховується зовсім, бо

безпосереднього виконавця завжди цікавить безпосередній результат і безпосередня ефективність.

В умовах переходу України до ринкової економіки звернула на себе увагу опосередкована соціальна ефективність права, за якої часткові наслідки практичних дій права є ланками досягнення більш далекосяжної мети. Багато законодавчих актів, що вирішували конкретні питання розвитку, наприклад, малої підприємницької діяльності, водночас були необхідною ланкою більш далекосяжної об'єктивної мети — перетворень власності. І цей внесок з погляду соціальної ефективності права був не менш значущим, ніж вирішення певних конкретних безпосередніх проблем.

Визначається опосередкована ефективність шляхом використання тих самих показників, що і безпосередня (первинні наслідки передбачені — позитивні і негативні, первинні наслідки непередбачені — позитивні і негативні, вторинні соціальні наслідки). Відмінність при такому визначенні полягає лише в тому, що оціночною метою є більш широка і віддалена мета.

Отже, безпосередню соціальну ефективність права можна визначити за двома ознаками. По-перше, вона співставляється і оцінюється за допомогою тієї мети, а також бажаних соціальних наслідків, які передбачалися за умови реалізації лише оцінюваних правових дій. По-друге, безпосередня ефективність — це соціальна ефективність уже реалізованої і завершеної правової дії. Опосередковану ж соціальну ефективність права можна охарактеризувати як стан речей, що виникає і може дати значущі соціальні наслідки за умови наступної додаткової правової діяльності. Опосередковані наслідки можна розглядати як внесок у досягнення тих цілей, які не стосуються безпосередньо досліджуваної дії, але без цього внеску досягнення соціальнозначущих цілей неможливе. Отже, дослідження соціальної ефективності права буде дійсно повноцінним лише у випадку дослідження як безпосередньої, так і опосередкованої соціальної ефективності, тобто проблем ефективності поточних і стратегічних.

Своєрідність і складність поняття соціальної ефективності права наклали свій відбиток не тільки на системи критеріїв і показників цієї ефективності, на своєрідність їх змісту, але й на характер їх застосування, а саме — на послідовність, тобто на головні етапи дослідження цієї ефективності, а також на саму процедуру і методи аналізу та формулювання висновків.

4.4. Методика аналізу соціальної ефективності права

Сукупність дій по використанню критеріїв і показників соціальної ефективності права, яка дає можливість виявити його фактичну ефективність — це і є *методика аналізу соціальної ефективності права*.

У процесі оцінки соціальної ефективності права слід вирізнити два його етапи. *Перший етап* пов'язаний з виявленням життєздатності бажаних змін у соціальних відносинах за допомогою права. *Другий етап* являє собою безпосередню оцінку життєздатних змін у соціальних відносинах, які відбулися під впливом правових дій.

Загальні передумови, що визначають життєвість правової норми, подані на рис. 4.

Рис. 4 Головні ознаки нежиттєздатності правових норм

Насамперед, це передумови, що повністю виключають не тільки ефективність, але і фактичну дію правового припису. Таке може статися за формальних причин, коли правова норма не відповідає або суперечить актам вищої юридичної сили. Наприклад, будь-який правовий акт, що намагався б регулювати внутрішні відносини якоїсь релігійної общини, не міг би розглядатися з погляду соціальної ефективності, оскільки суперечить ст. 35 Конституції України, що проголошує відокремлення церкви і релігійних організацій від держави. Абсолютною перешкодою до аналізу ефективності правової норми можуть бути протиправний характер закону і недотримання обов'язкових вимог до нього, а також відсутність у суспільства інформації про норму права. Особливо гострою є ця проблема у сучасних умовах, коли владні органи вводять у дію приписи, про які знають лише вони самі, адресати ж інформовані щодо них лише в усній інтерпретації, найчастіше спотвореній.

Окрім формальних причин, відсутність соціальної ефективності права може бути наявна тоді, коли воно втручається у ті сфери суспільного життя, що за своєю соціальною природою не підлягають правовому регулюванню. Однією з таких сфер є особисті уподобання. Втручання права в цю сферу з соціального погляду абсолютно неефективне, про що свідчить світовий досвід прийняття і впровадження так званих «сухих законів». Абсолютно неефективними в соціальному аспекті є правові акти, що намагаються діяти всупереч об'єктивному ходові часу. Наприклад, неможливо законодавчим шляхом змінювати терміни набуття певних сторін особистості чи громадянської зрілості. Не можна відновити також те, що колись існувало, але на момент прийняття правового акта не може бути відроджене, бо це призведе до фундаментальних порушень у суспільній злагоді.

Отже, лише негативними за своїми наслідками можуть бути спроби за допомогою законів відродити те, що пережило себе історично. Такі зміни суспільно не припустимі. Наприклад, після поразки Великої французької революції і реставрації династії Бурбонів навіть їх прихильники (які «нічого не забули і нічому не навчилися») не наважилися відновлювати ті форми власності, особливо на землю, що існували до революції. Вони розуміли: час старої власності відійшов у минуле, спроби відновити її можуть призвести до катастрофи, яка згубить і їх самих. З подібної причини загасли пропозиції, які виникали в Україні в перші роки після здобуття незалежно-

сті, щодо відновлення власності, націоналізованої під час революції 1917 р. і повернення її конкретним власникам або їх нащадкам.

Так, слід зазначити, що ці два основоположних індикатори соціальної життєздатності правових дій (невтручання в особисті уподобання і неможливість за допомогою права реанімувати те, що віджило своє) являють собою узагальнення світового досвіду і використовуються щодо соціальної оцінки права досить широко.

Якщо за допомогою зазначених вище індикаторів виявляється нежиттєздатність уже існуючих або запроваджуваних за допомогою права соціальних змін, то постає лише одне питання: як запобігти діям, передбаченим нежиттєздатним правовим рішенням, або як нейтралізувати негативні соціальні наслідки, якщо такі дії уже відбулися. При цьому, яка б система показників для соціального аналізу у цьому випадку не застосовувалася, мета аналізу полягає лише у виявленні негативних наслідків, оскільки позитивні наслідки в подібних випадках органічно неможливі. При виявленні соціальної нежиттєздатності певних правових дій чи намірів юридичні працівники мають зробити все, щоб наміри такого характеру не здійснювалися, а дії не повторювалися.

Другий етап — етап безпосереднього аналізу соціальної ефективності права — теж має свої особливості. Так, обов'язковою передумовою аналізу соціальної ефективності права є врахування того, як ця ефективність по-різному виявляється на різних рівнях соціальних відносин:

- а) особистісному;
- б) груповому (колективному) або соціальних інститутів;
- в) соціальному (рівень всього суспільства).

Щоб проілюструвати це, повернемося до прикладу з невивплати заробітної плати. Така невивплата є більш складним за своїми наслідками явищем, ніж це здається на перший погляд. По-перше, вона призводить до крайнього особистого зубожіння і деформації всіх форм міжособистісних відносин. По-друге, внаслідок такої невивплати людина фактично випадає зі сфери ринкових відносин як покупець. Виникає замкнуте коло: економіка не розвивається через відсутність належної кількості покупців, а покупців немає, бо їм не сплачують заробітну плату. Нарешті по-третє, внаслідок таких невивплат знижується якісний рівень життя в суспільстві в цілому, що неминуче призводить до загальної соціальної нестабільності і загрози соціальних вибухів.

Аналіз соціальної ефективності правових дій, спрямованих на вирішення цієї проблеми буде неповним і одностороннім, якщо не з'ясувати соціальні наслідки впливу правових дій на кожен із цих аспектів. Такий розгляд власне і є розглядом соціальної ефективності на різних рівнях соціальних відносин: у першому випадку — на рівні відокремленого суб'єкта, у другому — на рівні соціального інституту (в цій ситуації таким інститутом є економіка) і в третьому — на рівні суспільства. Такий рівневий підхід є необхідним або принаймні бажаним у кожному випадку, коли розглядається соціальна ефективність якихось правових дій. Він означає, що дослідження соціальної ефективності має здійснюватися щодо кожного з рівнів соціальних відносин.

За будь-яких завдань і особливостей дослідження розгляд ефективності на кожному з рівнів не можна розглядати як самоціль. По-перше, в цьому випадку не виключена можливість перебільшення наслідків на якомусь із рівнів за рахунок недооцінки наслідків на інших рівнях. Більше того, при відокремленому розгляді це неминуче. Недопущення такого негативу є однією з головних причин необхідності комплексного, тобто на всіх рівнях, розгляду змін у соціальних відносинах під впливом права. По-друге, позитивні або негативні наслідки на одному рівні можуть нейтралізуватися наслідками на іншому рівні. Тому треба розглядати їх всі.

Отже, найбільш доцільним є повний аналіз соціальної ефективності права, здійснений послідовно на кожному із рівнів соціальних відносин за всіма критеріями і показниками.

З погляду безпосереднього аналізу соціальної ефективності конкретних правових дій найбільші складності містяться у виборі фактів (соціальних наслідків), що стосуються соціальної ефективності права, і в їх інтерпретації. Вирішення цих проблем здійснюється засобами конкретних соціальних досліджень. Соціологія права як теоретична засада цих досліджень формулює принципи, найбільш ефективні методи їх здійснення, а також послідовність дій у дослідницькому процесі.

Методи підходу до вивчення соціальної ефективності права як соціального явища принципово не відрізняються від тих, що застосовуються для соціологічного аналізу інших суспільних явищ або процесів. До таких методів слід віднести логічний, психологічний, статистичний, метод моделювання. Особливе значення мають спеціальні методи — системний та структурний аналіз, метод екстраполяції та оцінки тенденцій, дослідження «дерева цілей», історичні аналогії, соціально-правовий експеримент.

Система принципів і методів вивчення соціальних наслідків дії права з метою їх використання при аналізі соціальної ефективності права відтворена у табл. 1.

Таблиця 1

Система вивчення соціальних наслідків дії права

СОЦІАЛЬНА ЕФЕКТИВНІСТЬ ПРАВА — це співвідношення між фактичним результатом дії правових норм, правової системи або її ланки по реалізації природних та інших прав особистості та тими цілями, задля яких ці дії були здійснені.

ПРИНЦИПИ вивчення соціальної ефективності права	МЕТОДИ вивчення соціальної ефективності права
1. Погляд на соціальну ефективність права як на якісну характеристику дій правової системи і втілення в життя правових норм.	1. Логічний метод: вивчення колізій, соціальних наслідків правових дій і норм шляхом застосування логічних і герменевтичних прийомів.
2. Будь-яке правове явище слід розглядати як явище соціально доцільне.	2. Психологічний метод: вивчення соціальних наслідків дій права через аналіз стану соціальної та індивідуальної психології.
3. Соціальна ефективність правових норм і правових явищ взагалі має вивчатися поза межами права.	3. Специфічні соціологічні методи (спостереження, вивчення та аналіз документів, опитування)
4. Соціальну ефективність права можна зрозуміти і оцінити лише через реальну правову і соціальну поведінку особистостей.	4. Статистичні методи: вияв кількісних взаємозалежностей між правовими і соціальними явищами з метою подальшої якісної інтерпретації цих взаємозалежностей.
	5. Моделювання (використання імітаційних і математичних моделей, мисленого експерименту).

Аналіз соціальної ефективності права відбувається у шість етапів:

1 етап: а) дослідження тих проблем, що визначили необхідність правових актів і дій; б) визначення соціальних адресатів правових дій; в) вибір і ранжування критеріїв ефективності.

II етап: а) виявлення «дерева соціальних цілей» правової норми або дії, співвідношення цілей із соціальними і правовими цінностями; б) оцінка правових і соціальних можливостей реалізації кожної зі складових частин «дерева цілей».

III етап: побудова щодо досліджуваного випадку системи показників соціальної ефективності права на основі перетворення кожного із узагальнених показників соціальної ефективності на більш конкретний.

IV етап: а) збирання конкретної соціологічної інформації по кожному із визначених показників соціальної ефективності в їх конкретній трактовці; б) групування отриманих даних для характеристики соціальної ефективності права у відповідності до критеріїв ступенів соціальної дійсності — вихідного (того, що був до прийняття правового припису), фактично існуючого на момент аналізу, бажаного.

V етап: а) аналіз і оцінка фактичного стану соціальної ефективності за кожним із її показників; б) порівняння фактичних наслідків з бажаними (що визначаються метою правового акта або правової дії) за кожним із показників ефективності.

VI етап: а) формулювання практичних висновків із наслідків аналізу щодо кожного з критеріїв ефективності; б) перевірка, у разі потреби, практичних висновків і рекомендацій за допомогою спеціальних експертиз або соціально-правового експерименту.

Підсумовуючи розгляд теми, можна зробити такі загальні висновки.

1. Проблема ефективності права є ключовою проблемою функціонування права як соціального інституту. Соціальна ефективність права виступає якісною категорією і має пріоритет щодо інституціональних правових критеріїв його ефективності.

2. Під соціальною ефективністю права розуміється міра цільових можливостей реального впливу права на характер і стан соціальних відносин, на фактичну реалізацію прав і свобод особистості. Соціальна ефективність права має свої власні критерії і показники, що впливають із її сутності і можуть безпосередньо не збігатися з критеріями власне права.

3. Практичним проявом соціальної ефективності права є соціальні наслідки функціонування правової системи або її ланок.

4. Основними засадами аналізу соціальної ефективності права є системний підхід, всебічність, єдність принципів його здійснення.

До системи, за допомогою якої оцінюється соціальна ефективність права, входять підсистеми:

а) рівнів оцінки (рівень суспільства, інституціональний, рівень відокремленого суб'єкта);

б) критеріїв безпосередньої оцінки з їх більш докладною деталізацією, що враховує специфіку об'єктів аналізу;

в) показників соціальної ефективності щодо їх наслідків (первинні (цільові) — передбачені позитивні, передбачені негативні, непередбачені негативні, непередбачені позитивні — і вторинні наслідки).

5. Необхідною передумовою аналізу соціальної ефективності правових дій є оцінка їх на соціальну життєздатність. Індикаторами такої оцінки є відповідність правових дій об'єктивному плинові часу і невтручання права в ті сфери, які регулюються не правовими, а іншими соціальними механізмами.

6. Здійснення процедури аналізу соціальної ефективності права потребує об'єктивно необхідної послідовності дій по використанню критеріїв і показників аналізу. Тільки при дотриманні такої послідовності може бути виявлена фактична цільова ефективність правового втручання до соціальних процесів.

7. Організація і проведення конкретного аналізу соціальної ефективності права включає в себе виявлення сукупності соціальних цілей правових дій, вибір показників для оцінки конкретних явищ, збирання соціальної інформації, її аналіз з метою визначення на основі цієї інформації фактичного стану соціальної ефективності права і формулювання практичних висновків.

Запитання для самоконтролю

1. Що таке соціальна ефективність права?
2. У чому полягає логіка перегляду методологічних засад соціальної ефективності права? Які можливі етапи розвитку суспільної та індивідуальної правосвідомості щодо соціальної ефективності права?
3. Які існують оціночні критерії соціальної ефективності права?
4. Які можна визначити показники соціальної ефективності права?
5. У чому полягає співвідношення критеріїв і показників соціальної ефективності права?
6. Чому в умовах трансформації суспільства визначним чинником оцінки соціальної ефективності права є відносини власності?
7. Які існують форми виявлення соціальної ефективності права?

8. Як визначаються форми виявлення соціальної ефективності права?
9. Які можливі соціальні втрати внаслідок дії окремих норм права? Наведіть приклади.
10. У чому виявляються первинні і вторинні соціальні наслідки дії права?
11. У чому полягає системний характер оцінки соціальної ефективності права?

Рекомендована література

1. *Бойков А. Д.* Опасность негативного правотворчества // Право и политика. — 2000. — № 8.
2. *Гегель Г.* Философия права. — М., 1990.
3. *Заєць А.* Принцип верховенства права (Теоретико-методологічне обґрунтування) // Вісник Академії правових наук України. — 1998. — № 3.
4. *Закалюк А. П.* Методологічні проблеми підвищення якості законотворення засобами науково-кримінологічної експертизи // Вісник Академії правових наук України. — 1996. — № 7.
5. Закон України «Про місцеве самоврядування в Україні»: Офіційне видання. — К., 1997.
6. *Керимов Д. А.* Методология права. — М., 2000.
7. *Копейчиков В., Цельєв О.* Інститути приватної власності та підприємництва як основні складові громадянського суспільства // Вісник Академії правових наук України. — 1998. — № 2.
8. *Кристи Н.* Борьба с преступностью как индустрия. — 2-е изд. — М., 2001.
9. *Осипова Н. П.* Захист власності як проблема соціальної ефективності права // Проблеми законності. — 2002. — № 50.
10. *Осипова Н. П.* Особливості руйнівного характеру розширеного відтворення корупції // Вісник Академії правових наук України. — 2002. — № 1(28).
11. *Осипова Н. П.* Ефективність функціонування політико-правових інститутів суспільства (Соціологічний аспект аналізу) // Методология, теория та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства: Збірн. наук праць. — Харків, 2002.
12. *Пастухов Ю.* Правові проблеми ринку праці в Україні // Право України. — 1996. — № 5.
13. Преступные доходы и борьба с ними // Законность. — 1997. — № 1(747).

14. Про судову практику у справах за позовами про захист права приватної власності. Постанова № 20 Пленуму Верховного Суду України від 22 грудня 1995 р. // Право України. — 1996. — № 4. — С. 57—61.
15. Про практику застосування судами примусових заходів виховного характеру. Постанова № 21 Пленуму Верховного Суду України від 22 грудня 1995 р. // Право України. — 1996. — № 4.
16. *Пушкін А.* Методологічні проблеми кодифікації законодавства у сфері підприємництва // Право України. — 1995. — № 5—6.
17. *Рабінович П.* Офіційно-нормативне тлумачення законодавства як інструмент адаптації правового регулювання до соціальних змін // Вісник Академії правових наук України. — 2002. — № 1(28).
18. *Селіванов В.* Приватно-правові засади концепції державної політики захисту прав і свобод людини в Україні // Право України. — 1997. — № 11.

Розділ 5

ПРАВОВА СОЦІАЛІЗАЦІЯ ОСОБИСТОСТІ

5.1. Зміст і структура правової соціалізації особистості

Центральною проблемою особистості, з погляду соціології, є проблема входження її у певні соціальні спільноти, бо тільки в межах цих спільнот відбувається реалізація на практиці суспільних і особистих інтересів. Набуття соціальних рис (статусу, мети, освіти тощо) у процесі такого входження є метою соціалізації. Змістом же його є засвоєння індивідом протягом життя соціальних норм, культурних цінностей і діяльнісних принципів того суспільства, до якого він належить. Однією із фундаментальних сторін загальної соціалізації є правовий аспект соціалізації особистості. Він охоплює процес включення особистості у правові відносини, що виникають у суспільстві у зв'язку з дією права і у відповідності до правових вимог як до окремих індивідів, так і до соціальних інститутів. Ці вимоги обумовлені конкретними економічними, суспільно-політичними, соціально-психологічними і духовними особливостями того суспільства, у межах якого реалізується правовий аспект соціалізації.

Отже, поняття соціалізації, запропоноване Е. Дюркгеймом, слід розуміти як процес формування основних якостей особистості на основі виховання, навчання, засвоєння соціальних ролей, внаслідок чого особистість перетворюється на реального у соціальному аспекті члена суспільства, тобто набуває здатності жити і діяти в ньому.

Правова соціалізація виступає при цьому як процес набуття особистістю таких соціальних якостей, що необхідні їй для входження в суспільство як певну правову систему. У зв'язку зі складністю соціальної структури суспільства правова соціалізація суспільства означає включеність в різні соціальні групи, кожна з яких має свої погляди, цінності, традиції щодо права, його застосування і ставлення до нього. Отже, правовий аспект соціалізації має своєрідне і різко відмінне від інших аспектів соціалізації значення. Це впливає з того, що правова соціалізація є усвідомленням особистістю

своїєї соціальної ролі шляхом включення у соціально-правові відносини суспільства. Тобто правова соціалізація є головним напрямом формування особистості як громадянина.

Оскільки головною практичною проблемою соціалізації є проблема формування таких якостей особистості, завдяки яким вона здобуває здатність пристосуватися до умов соціального життя певного суспільства, то і правова соціалізація в її реальному прояві виступає як здатність особистості адаптуватися до конкретної державної і правової системи. Механізм будь-якого аспекту соціалізації, в тому числі і правового, базується на засадах соціальної активності. Тільки завдяки такій активності особистість включається в життя суспільства, а необхідні для соціалізації якості особистості перетворюються на умови її діяльності.

Завдяки тому, що правова соціалізація пов'язана з можливостями і здатністю дотримання основоположних державних і правових норм, її вплив на долю особистості має вирішальне значення. Це обумовлено тим, що фактична нездатність особистості адаптуватися до правових норм та інституціонального устрою суспільства призводить до застосування щодо такої особистості механізму примусу.

Для цього механізму щодо несоціалізованої в правовому аспекті особистості у більшості випадків виявляється згубною для неї. І це відбувається не тому, що державні або правові інститути застосували якісь особливі репресії, а тому, що ці інститути поставили такі вимоги до діяльності і самовираження особистості, які вона не може реалізувати, бо зовсім не адаптована до існуючих державних і правових умов. Саме такі обмеження і є найбільшою загрозою для здійснення її життєвих цілей і призначення.

Проблема правової соціалізації особливого значення набуває в умовах ринкових відносин. Ці відносини передбачають, з одного боку, максимум ініціативи і відповідальності особистості, а з іншого — провідну роль спілкування між людьми, засвідченого державою на основі певних правових норм і що має загальновизнану форму договору. Найбільш розповсюдженими проявами правової несоціалізованості в цьому суспільстві є відсутність знання законів, своїх прав і обов'язків, особливо тих, що виникають, коли члени суспільства вступають у фінансові взаємовідносини, а також правова безтурботність. Така несоціалізованість є підґрунтям шахрайства і обдурювання з боку «ділових партнерів» типу «МММ» і людських трагедій для тих, хто вступив у договірні відносини з ними. Напря-

вді справа дуже проста: перш ніж віддавати гроші, треба мати відомості про банківські гарантії, про наявність ліцензій для здійснення діяльності і взагалі про все, що передбачене законом. Із наведеного прикладу випливає фундаментальний висновок: кожен крок у ринковій економіці повинен звірятися з законом, а правомірність його — підтверджуватися певними нормативними актами. Іншими словами, правова соціалізація, особливо в період переходу до ринкової економіки, є не просто загальним побажанням, а передумовою виживання в прямому значенні цього слова.

Правова соціалізація як відбиття процесу входження особистості у систему державно-правових відносин, які існують в суспільстві, неминуче набуває системного і багаторівневого характеру. Причиною цього є те, що і самі правові відносини мають багато рівнів. Урахування цього факту має надзвичайно важливе теоретичне і практичне значення. Його теоретичний аспект полягає у відмові від спрощеного і одномірного підходу до процесу правової соціалізації, а практичний — у необхідності диференційованого підходу до конкретних проблем соціалізації залежно від того, з яким рівнем правових відносин ці проблеми пов'язані. Без урахування багаторівневого підходу при вирішенні питань соціалізації реальна і практично значуща оцінка ефективності соціалізації є неможливою.

В узагальненому вигляді можна виділити три рівні правової соціалізації особистості.

Локальний, тобто спрямований на опанування обмежених аспектів певної галузі правових відносин і стосується в кожному конкретному випадку невеликої кількості особистостей або соціальних спільнот.

Інституціональний, під яким розуміється соціалізація щодо правових відносин, що виникають внаслідок діяльності певних правових інститутів. Відповідно до цього цей рівень охоплює інтереси певних соціальних верств.

Соціетальний рівень правової соціалізації пов'язаний з дією систем правових інститутів або правового життя суспільства в цілому. Певною мірою до цього рівня причетні всі члени суспільства.

Зазначені рівні правової соціалізації істотно відрізняються один від одного за змістом, термінами дії і соціально-психологічними характеристиками учасників. При цьому є очевидним, що на кожному з рівнів завжди існує такий аспект, на пізнання і реалізацію яко-

го і спрямований процес правової соціалізації, що і становить специфіку конкретного рівня.

Як відомо, однією із фундаментальних ознак соціології є те, що вона визначає і оцінює за допомогою соціальних характеристик людей стан суспільних відносин і залученість до них окремих особистостей або їх спільнот. Особистості і суспільні відносини виступають при цьому як суб'єкти і об'єкти соціалізації. Суб'єктно-об'єктний характер зв'язку особистості і суспільних відносин є тим, що об'єднує всі рівні правової соціалізації та їх аналіз.

Методологічною передумовою наукового підходу до питань соціалізації під зазначеним кутом зору є визначення соціального призначення і природи права. Концепція сучасного розуміння права, якщо синтезувати ідеї різних підходів до права, зводиться до того, що право — це загальний масштаб і міра свободи, і що сутністю права як суспільного явища є реалізація принципу рівності на основі органічно притаманної йому справедливості.

Однак всезагальність права при наявності соціальних відмінностей між людьми і фактичної нерівності конкретних осіб та їх спільнот означає, що принцип рівності і справедливості є принципом формальної рівності, тобто такої, що в кожному конкретному випадку може мати різний соціальний зміст і наслідки. Із цього випливає, що в самій природі права закладена можливість протиріччя між правовим принципом або дією і соціальною дійсністю, в якій вони реалізуються. Існування такого протиріччя і обґрунтування шляхів його подолання становлять глибинний зміст діалектики суб'єкта і об'єкта правової соціалізації. Реальною формою прояву цього протиріччя виступає певний рівень розбіжності між правом як системою принципів рівності і справедливості і правовим життям конкретної особистості, тобто тією сферою її соціального буття, яка може бути оцінена і врегульована за допомогою права.

Вияв зазначеного протиріччя і його проявів та причин, обґрунтування шляхів його подолання становлять наукову основу дослідження проблем соціалізації особистості. Однак при цьому виникає запитання, якої форми це протиріччя набуває в житті.

У відповідності до поглядів на соціологію як науку об'єктом її дослідження завжди є проблемна ситуація, що концентрується в конкретному соціальному явищі, процесі або відносинах. Отже, конкретний об'єкт дослідження цікавить її настільки, наскільки

він є втіленням певної проблеми, на дослідження і вирішення якої чекає суспільство.

Тобто можна узагальнити, що правова соціалізація, по-перше, вивчається на певному рівні і через конкретні форми прояву, а по-друге, безпосереднім об'єктом дослідження правової соціалізації завжди є проблемна соціально-правова ситуація.

Атрибутивною ознакою соціально-правової ситуації є наявність в ній домінуючої тенденції. Саме ця тенденція і визначає її зміст і спрямованість. Проблемою в широкому значенні цього поняття є прояв протиріччя між наявним рівнем знання про якесь явище і тим його рівнем, що необхідний для досягнення певної практичної (або теоретичної) мети. Проблеми соціалізації завжди визначаються протиріччям між ідеальним, бажаним призначенням правової системи і фактичною реалізацією настанов цієї системи конкретними особистостями або їх спільнотами.

Практичним шляхом розв'язання будь-якої соціально-правової проблемної ситуації, що породжується процесом соціалізації, є соціальна дія. Під дією в даному випадку розуміється поведінка людини, спрямована на досягнення певної мети і що спирається на соціально-правові і особисті можливості для такої дії.

Соціально-правові проблемні ситуації можна класифікувати за характером їх зв'язку з соціальними діями осіб.

Розгляд соціально-правових проблемних ситуацій, які пов'язані з правовою соціалізацією особистості, свідчить про те, що до найбільш фундаментальних понять в них належать поняття «дія» (діяльність) і «суспільні відносини». Незважаючи на те, що дійові особи і в діяльності, і в суспільних відносинах — одні і ті самі конкретні особистості — зазначені поняття відбивають як суб'єктивний, так і об'єктивний аспекти процесу їх правової соціалізації. Розкриття їх взаємозалежності має основоположне пізнавальне значення.

Під суб'єктивним аспектом у даному випадку розуміється вплив на правову соціалізацію безпосередньої соціальної і особистої активності окремих індивідів або соціальних груп. Кожен суб'єкт виступає при цьому як втілення самосвідомості і певного рівня культури. А об'єктивний аспект — це сукупність впливів на соціалізацію особистості, породжених соціальними явищами, які виступають щодо окремої особистості як зовнішнє джерело соціального впливу і соціальної активності в процесі входження окремих особистостей в існуючу систему суспільно-правових відносин.

Значущість взаємозалежності об'єктивного і суб'єктивного аспектів у правовій соціалізації полягає, перш за все, в тому, що одна і та ж об'єктивна соціально-правова реальність при різних характеристиках стану суб'єктів соціалізації може бути джерелом різних соціально-правових проблем. А із цього випливає необхідність у подібних випадках різноманітних методів соціалізації особистості.

По-друге, саме спираючись на цю взаємозалежність об'єктивного і суб'єктивного, можна вибрати методіку дослідження проблем правової соціалізації і реалізувати три обов'язкові дослідницькі вимоги до проблем правової соціалізації:

- точно розмежувати дійсні, реальні проблеми і «псевдопроблеми»;
- чітко усвідомити істотне і неістотне, основоположне і похідне у конкретній проблемі правової соціалізації;
- здійснити розчленування досліджуваної проблеми на елементи, упорядкувати їх соціальний пріоритет та обрати відповідну логіку дослідження.

Нарешті по-третє, не враховуючи єдності об'єктивного і суб'єктивного у правовій соціалізації, неможливо дати взагалі науково обґрунтовану і практично значущу відповідь про особливості будь-якої конкретної проблеми правової соціалізації.

5.2. Особливості процесу правової соціалізації особистості

Із різноманіття об'єктивних впливів у процесі правової соціалізації особистості необхідно виділити такі, які, по-перше, відносяться до сфери саме соціально-правових відносин, по-друге, мають основоположне значення, тобто по відношенню до яких інші соціальні об'єктивні фактори впливу на правову соціалізацію відіграють похідну роль. До них слід віднести:

- а) природу права як соціального явища з приєднанням до цього впливу функціональних форм, через які ця природа проявляється;
- б) власність як об'єктивну, предметну форму втілення волі особистості;
- в) поле правової соціалізації, тобто уже існуючий соціально-правовий простір, у межах якого відбуваються соціалізуючі особисті процеси.

Для вирішення проблем соціалізації визначення сутності права має фундаментальне значення, оскільки від поняття права зале-

жать, по-перше, його субстанціональні форми існування, по-друге, його суспільні функції, тобто те, що специфічним чином відбиває суспільні структури і відносини, в яких задіяна людина. Обидві зазначені похідні від сутності права визначають методологію підходу до правової соціалізації.

Наголошуючи на необхідності в процесі соціалізації виходити з функціональної визначеності права у відповідності до його природи і сутності, водночас слід зважати на те, що ця функціональність реалізується при певних соціальних відносинах і у зв'язку з цим має конкретні соціальні форми прояву. Це особливо актуально за сучасних умов, оскільки із трьох можливих станів законності (справжній закон, видимість закону, беззаконня) наше суспільство сьогодні характеризується ніяк не першим його станом. А це означає, що і реалізація функцій права в нашому суспільстві хоча і не може здійснюватися всупереч його природі, але водночас має великі особливості з вкрай негативними наслідками для правової соціалізації особистості.

Загальновизнаними вважаються п'ять *функцій права*.

1. *Визначальною є функція інтеграції і згуртування соціальних утворень* — груп, класів, націй і народностей, усього суспільства — у відповідності до загальнолюдських демократичних норм.

2. *Функція забезпечення правом контролю за поведінкою людей* на основі створення умов для прямої демократії, а також створення юридичних засад діяльності різних суспільних організацій та ланок політичної системи.

3. *Регулятивна функція*, у відповідності до якої суб'єкти правових відносин наділяються певними взаємними правами і обов'язками. Ця функція не може бути обмежена примусом. Вона передбачає стимулювання нових форм суспільних відносин, упорядкування того, що вже випробувано у суспільній практиці як соціальна цінність.

4. *Охоронна функція* передбачає необхідність захисту суспільних відносин у формі захисту інтересів громадян, соціальних груп, всього суспільства. Ця функція, як і регулятивна, опирається на весь комплекс регулятивних норм. Головним призначенням охоронної функції визнається запобігання правопорушень.

5. *Комунікативна функція*. Особливістю правової інформації як основи здійснення цієї функції є її прескриптивний характер, тобто характер припису. Реалізація цієї функції є об'єктивно необхідною передумовою в забезпеченні всіх аспектів соціалізації особистості.

Структура і характер функцій права є вихідною позицією, що надає їм значення фундаментальних засад правової соціалізації. Вод-

ночас оцінка впливу на правову соціалізацію особистості за функціональними ознаками права може мати методологічні недоліки. Пояснити це можна двома обставинами. По-перше, у тому визначенні функцій, яке стало певною традицією, система правових відносин виступає в ході правової соціалізації як система виключно зовнішнього впливу. При цьому не враховується та обставина, що право породжується внутрішньою природою самої людини — а значить і функції повинні мати таку форму прояву, що забезпечувала б реалізацію у суспільно прийнятних формах саме цієї природи. У підході до функцій права існує обмеженість ще в одному аспекті. Як правило, не зазначається головний суб'єкт, воля якого визначає відсутність права, або під цим суб'єктом розуміються спільноти. У зв'язку з цим може бути викривленим поняття про те, щодо кого здійснюються функції права, в чому полягає їх спрямованість, значить і про те, хто є центральною, поєднуючою фігурою об'єктивного і суб'єктивного аспектів процесу правової соціалізації.

Право полягає в тому, що наявне буття певного суб'єкта виступає як наявне буття свободної волі. Тобто право, за термінологією Гегеля, є взагалі свобода як ідея. Однак таке загальне формулювання необхідно доповнити відповіддю на запитання, а яким чином і в якій формі свобода виступає безпосередньо і конкретно, як вона матеріалізується. Якщо розглядати соціологічний аспект цієї проблеми, то безпосередньою формою прояву свободи особистості є власність і угода. Зважаючи на залишки економічного детермінізму, коли власність розглядалася тільки як економічна категорія і відносилася до так званого базису, однозначно визначаючи всю суспільну структуру, в тому числі і такі суспільні інститути, як держава, право тощо, слід зробити необхідні пояснення методологічного характеру.

Оскільки власність є предметною формою буття волі особистості, то це означає, що відносини власності — це відносини між людьми як цілісними особистостями у всьому різноманітті їх економічних, соціальних, психологічних і духовних якостей. Саме тому власність розглядається як складна і багатопланова соціологічна категорія.

Відносини власності об'єктивно виконують соціальну функцію розвитку кожної із передумов існування суспільства — особистості працівників, засобів, форм і методів праці, інформації, соціальних і психологічних форм спілкування тощо. Саме тому ці відносини пронизують всю соціальну тканину суспільства і визначають стан та

майбутнє кожного його члена. Оскільки відносини власності відбивають у найбільш суттєвій і багатоплановій формі стан і напрями суспільного розвитку, то і соціологію права, особливо коли йдеться про питання правової соціалізації, цікавити мають, насамперед, соціальні наслідки правового регулювання відносин власності, правомірність такого регулювання і пов'язаний з нею рівень соціальної та економіко-правової захищеності громадян. Все це є об'єктивною засадою найбільш фундаментального аспекту правової соціалізації — того, що пов'язаний з предметною формою буття особистості та її інтересами. Основоположний і інтегральний вплив власності на правову соціалізацію та форми її практичного прояву виявляється також через соціально-психологічні механізми функціонування правової системи. Хоча соціально-психологічні аспекти віддзеркалюють поверхневі форми відносин власності, вони мають надзвичайно велике значення у формуванні підґрунтя певного типу правової свідомості. Так, новий стан суспільної психології щодо власності означає формування нового суспільного ставлення до різних форм власності, подолання або поглиблення байдужого ставлення до неї, а фактично — новий стан правової соціалізації.

Професор Чернівецького університету Є. Ерліх, один з основоположників концепції так званого «живого права», вважав, що в житті більшість правових колізій вирішується спонтанно, незалежно від формально чинного права — за справедливістю і шляхом взаємного узгодження індивідуальних чи колективних бажань. Цю концепцію він вивів шляхом вивчення масової юридичної практики на Буковині, де поєднувалися залишки багатьох абстрактних правових систем, а люди, незалежно від національності, керувалися здоровим глуздом і почуттям справедливості. Найцікавіше полягає в тому, що таке вирішення правових конфліктів сформувалося під впливом поваги до тих правових рішень, що стосувалися найбільшій частки цих конфліктів — проблем власності.

Отже, власність як соціальне явище є передумовою ефективною правової соціалізації навіть у тих випадках, коли йдеться про її соціально-психологічний механізм. Дослідження Є. Ерліха довели, що механізм правової соціалізації може навіть замінити безпосередню дію абстрактного права. Значення цього механізму подвійне. По-перше, завдяки йому вирішується значна частина безпосередніх правових проблем, особливо на побутовому рівні. Подруге, він створює таку суспільну атмосферу сприйняття права, яка придатна для

входження особистості в систему правових відносин і робить максимально ефективними всі ланки правової соціалізації.

Що стосується поля правової соціалізації, як її об'єктивного фактора, то під цим полем розуміється сукупність суспільних відносин, в які включена особистість і які упорядковані за допомогою ієрархічної системи нормативних актів і вимог. Принципова схема поля правової соціалізації сучасної України подана у табл. 2. Як свідчать дані цієї таблиці, побудова структур поля правової соціалізації має базуватися на таких принципах:

1) визнання суспільних відносин як явища, що визначає зміст не тільки поля правової соціалізації, але й правових форм, щодо яких соціалізація відбувається;

2) погляд на суспільні відносини як систему, що побудована ієрархічно;

3) розуміння поля правової соціалізації відбувається від опанування фундаментальних понять до розуміння понять і явищ більш конкретних; практичне ж засвоєння вимог правової соціалізації на кожному рівні її поля відбувається у зворотному напрямі — від конкретного, поодинокого до більш загального;

4) кожному рівню структури поля відповідає певна законодавча форма її правового відбиття, яка і є правовою формою організації процесу правової соціалізації особистості.

Аналіз поля правової соціалізації особистості як її об'єктивного фактора посідає одне з чільних місць, оскільки він дозволяє вирішити не тільки питання про методологію дослідження зазначених проблем, але й про практичні аспекти соціалізації; ті питання, що є відбиттям як поверхових, так і глибинних процесів.

5.3. Механізм правової соціалізації

Механізм правової соціалізації є цілісною системою формування цілей, інтересів, мотивів, пріоритетів, настанов щодо права, які виникають, при включенні особистості під час спілкування до системи правових відносин. Підхід до нього як до інструменту засвоєння цінностей правової культури і похідних від неї соціальних регуляторів правової поведінки означає, що рушійною силою механізму правової соціалізації є особистість у всьому різноманітті її соціальних та індивідуальних рис. Отже, неможливо зрозуміти механізм поза єдністю впливів:

а) соціального середовища в цілому (суспільних відносин);

Таблиця 2

Структура поля правової соціалізації особистості

Характер суспільних відносин	Правова форма визнання соціальних відносин, щодо яких відбувається соціалізація	Соціальні спільноти, до яких відбувається приєднання особистості	Соціально-правовий статус соціалізованої особистості	Цінності, що характеризують специфіку даного рівня соціалізації
1	2	3	4	5
1. Суспільні відносини, на яких базується загальний характер суспільства, економічного та державного ладу, соціальний і правовий статус громадян, основи організації діяльності органів державної влади	Конституція України	Певна спільнота громадян у межах даної держави	Громадянин країни з усіма правами, наданими особистості	Соціальні, моральні і громадські цінності, з якими пов'язане існування даного суспільного і державного ладу
2. Система відносин між народами і державами, що спрямована на втілення їх інтересів на засадах прав людини і загальнолюдських цінностей	Державні декларації, міжнародні договори, угоди і протоколи	Людство як об'єднання всіх людей Землі, існуюче на засадах визначення однакових для всіх народів прав на безпеку, рівність, достойне життя	Суб'єкт загальнолюдської спільності, наділений загальновизнаними природними правами	Природні права людини

1	2	3	4	5
3. Суспільні відносини, що мають регулюючу роль у певних сферах соціального буття особистостей та їх спільнот	Закони (звичайні)	Неформальні спільноти людей, які об'єднані характером розуміння і готовності керуватися у своїх діях вимогами закону	Суб'єкт всіх форм спілкування, які визнані і регулюються державою	Правова рівність, справедливість у повсякденних стосунках між людьми
4. Групи суспільних відносин, кожна з яких об'єднується однією або кількома однорідними соціальними ознаками	Кодифіковані нормативні акти (кодекси)	Спільноти людей, що мають такі неспівпадаючі інтереси, узгодження і реалізація яких вимагає застосування певної системи законодавчих нормативних актів	Суб'єкт соціальних страт або інших соціальних груп чи прошарків, що об'єднані з іншими суб'єктами якоюсь значущою соціальною ознакою	Захищеність тих прав і свобод, які пов'язані з реалізацією специфічних інтересів особистостей і суспільства
5. Суспільні відносини, пов'язані з державним управлінням і виконавчо-розпорядчою діяльністю виконавчої влади	Декрет Президента, постанови Кабінету Міністрів, накази міністрів	Спільноти людей, об'єднаних належністю до виконавчо-розпорядчої сфери державного управління	Суб'єкт діяльності і впливу владних структур на суспільство з визначеними службовою ієрархічністю функціями	Можливість реалізації особистого потенціалу у виконавчо-розпорядчій діяльності; захищеність у службовій діяльності

1	2	3	4	5
6. Суспільні відносини, які виникають при вирішенні громадських справ і реалізації специфічних інтересів певних регіонів або місцевостей	Рішення місцевих рад або референдумів, постанови місцевих виконавчих органів, наказів їх керівників осіб.	Групи людей, які мають спільні інтереси, які обумовлені певним місцем проживання або належністю до якоїсь регіонально-етнічної групи	Член регіональних або регіонально-етнічних спільнот громадян зі специфічними додатковими правами і обов'язками, що закріплені правовими і соціальними нормами	Визначення суспільної значущості рис особистості, які пов'язані з її належністю до певної етнічної групи або регіональної спільноти
7. Суспільні і організаційні відносини тих політичних партій, громадських об'єднань і організацій, що мають бути визнані державою	Статути, положення організацій і об'єднань	Об'єднання людей, кожен з яких у своїх поглядах і діяльності втілює певний аспект ставлення до світоглядних суспільних економічних, державних і правових проблем	Член громадських і політичних об'єднань недержавного самоврядного характеру з правами, обумовленими характером об'єднань	Свобода і рівність у вираженні світоглядних, громадських і моральних уподобань і інтересів кожної особистості

1	2	3	4	5
8. Організаційно-правові відносини, що обумовлюють статус, зміст і процедуру діяльності підприємств, об'єднань, організацій, установ, їх членів і посадових осіб	Положення, інструкції, регламенти, правила	Трудові колективи і об'єднання різних рівнів	Суб'єкт діяльності структур і учасник трудових відносин на мікросоціальному рівні	Можливість самореалізації у будь-якій сфері соціально-організаційної людської діяльності

б) цілеспрямованого виховного впливу окремих соціальних спільнот і соціальних інститутів;

в) власної діяльності особистості.

Лише такий підхід до механізму правової соціалізації дає можливість, по-перше, всебічно врахувати всі аспекти правової соціалізації; по-друге, реагувати на зміни характеру цього процесу соціалізації.

Соціалізація поділяється на пряму і опосередковану. За прямої правової соціалізації зміст ознак, яких набуває особистість, має конкретний і адресний характер щодо тих чи інших правових явищ або відносин. При опосередкованій соціалізації людина виробляє орієнтації, що впливають на її поведінку в державно-правовій сфері, але не пов'язані безпосередньо з будь-якими конкретними ситуаціями. Єдність цих аспектів є вихідним моментом розуміння механізму правової соціалізації особистості. При такому підході правова соціалізація виступає як механізм використання конкретних владних і правових форм для того, щоб прищепити певний стиль правової поведінки щодо конкретних соціальних, державних і правових інститутів, а також окремих особистостей.

Щодо опосередкованої правової соціалізації як частини механізму правової соціалізації, то вона формує загальну спрямованість правової поведінки. Прикладом такої соціалізації може бути формування почуття поваги до влади, закону, авторитету держави тощо.

Зважаючи на специфіку обох різновидів правової соціалізації, слід зазначити, що непослідовністю, яка найчастіше зустрічається при використанні механізму правової соціалізації, є абсолютизація певної форми соціалізації. Така абсолютизація неприпустима з методологічного погляду, бо кожна із зазначених форм необхідна, оскільки відбиває певний аспект пристосування особистості до соціально-правового середовища. Кожна форма пов'язана з соціальним спілкуванням між людьми, які в процесі його завжди зазнають взаємного впливу. Характер такого спілкування і впливу визначає характер правової соціалізації.

Роль особистості, яку вона відіграє щодо зв'язку двох форм соціалізації, визначає не тільки особливості дії механізму правової соціалізації. Вона також забезпечує єдність суб'єктивного і об'єктивного аспектів соціалізації. Вирішальною засадою такої єдності є конкретна діяльність особистості. У процесі діяльності пізнається реальний зміст тих або інших правових норм і державно-правових настанов. Під впливом необхідності втілення в життя своїх інтересів особистість шляхом узагальнень у пізнанні формує цінності і настанови, що пов'язані з правовою сферою, надає їм керівного або принаймні орієнтаційного значення. У свою чергу, подібна орієнтація надає можливість усвідомлено і водночас індивідуалізовано підходити до питання адаптації до конкретних правових інститутів і правових відносин.

Оскільки зовнішні впливи є похідними від стану і особливостей соціального середовища, вивчення механізму правової соціалізації має починатися з аналізу реальних суспільних відносин. Однак було б помилкою зупинитися лише на цьому. При дослідженні конкретних проблем і аспектів дії цього механізму слід проаналізувати конкретні форми діяльності і життєвої активності індивідів і ті норми правової поведінки, якими вони при цьому керуються. Саме вони є тією практичною ланкою, що пов'яже об'єктивне і суб'єктивне в діяльності механізму правової соціалізації. Спираючись на оцінку такої діяльності, можна вирішити питання про те, наскільки механізм правової соціалізації забезпечує інтеріоризацію правових форм спілкування. Цей аспект підходу до механізму правової соціалізації має фундаментальне значення, оскільки інтеріоризація у правовій соціалізації означає, що взаємовідносини між людьми здійснюються на засадах правової свідомості, справедливості і загальнолюдських моральних норм.

Це свідчить також про те, що не примус, а інтеріоризаційний аспект правової соціалізації стає провідним регулятором у ставленні до права і його настанов. Яку саме роль може відігравати правосвідомість, свідчать дослідження відомого кримінолога М. М. Ісаєва, що на початку 20-х р. вивчав фактори, які впливають на дотримання громадянами кримінально-правових заборон. Виявилось, що головними факторами утримання від кримінальних порушень були правові переконання і пов'язані з ними моральні принципи.

Оскільки мова йшла про законопослушну поведінку, тобто про правову об'єктивізацію внутрішнього світу людини, цікаво порівняти дані сьогодення з тими, що були отримані М. М. Ісаєвим (див. табл. 3).

Таблиця 3

Порівняльні дані щодо факторів, які впливають на дотримання правових заборон (в % до числа опитуваних)

№	Фактори	За М. М. Ісаєвим	Дані сучасних досліджень
1	Страх покарання	19,8	44,4
2	Совість не дозволяє і огида до проступку (переконання, що це принесе зло іншим людям)	59,6	52,7
3	Повага до закону (розуміння, що дані дії суперечать закону)	15,8	35,2

Із наведеного порівняння випливає кілька висновків. По-перше, сучасні дані свідчать про більшу повагу до закону та урахування передбачених заходів покарання. По-друге, слід звернути увагу на практично однаковий вплив мотивів, що пов'язані з поняттям совісті. Цей факт свідчить як про незмінність глибинних засад правової поведінки (фактори, пов'язані з совістю, виявилися найбільш впливовими), так і про необхідність при вирішенні проблем правової соціалізації виходити із загальнолюдських аспектів. По-третє, періоди трансформації (двадцять років були дуже важкою для суспільства політичною і соціально-економічною трансформацією) не від-

кидають загальнолюдських засад правової поведінки особистості, а лише надають їм різної конкретної визначеності.

Наведені в таблиці дані свідчать про те, що існуючий у суспільстві рівень правової соціалізації завжди пов'язаний з певним рівнем екстеріоризації соціально-правових рис особистості, тобто об'єктивізації внутрішнього світу людини і перетворення її правової свідомості на елементи правової дійсності. Перетворення певних правових норм і принципів у внутрішній регулятор реальної правової поведінки людей завжди формується, як ми уже зазначили, на основі безпосереднього досвіду конкретної особистості.

Отже, можна вважати, що головним напрямом правової соціалізації є гарантія реалізації прав особистості, її політичного, економічного і правового статусів. Кожен випадок беззаконня, нехтування правами особистості, зневаги до її морально-правових почуттів є ударом по формуванню правової свідомості, тобто правової соціалізації в цілому, наслідки якого неможливо передбачити. Це може призвести до становлення асоціальної у правовому аспекті особистості і до виникнення зневаги до закону в цілих соціальних групах, а загалом — до втрати ефективності впливу закону на реальні вчинки і настрої людей.

Не принижуючи значення інших аспектів правової соціалізації, на нашу думку, головним напрямом соціалізації особистості, коли йдеться про реалізацію її прав і соціально-політичного статусу, тобто, коли вона має виступати активним правовим суб'єктом, є діяльність самої особистості. Аби здійснити масове перетворення громадян саме у таких суб'єктів, слід дотримуватися певних принципів. До головних з них, на нашу думку, можна віднести такі.

Принцип участі. Кожна особистість, яка включена у певний правовий процес, має бути його рівноправним учасником, тобто таким, діяльність якого є необхідною ланкою цього процесу і визнається іншими учасниками. Важливу роль у реалізації цього принципу відіграють відповідні цінності й настанови фахівців, які організують і проводять певні правові акції.

Принцип правового пріоритету. Беззастережною вимогою будь-якого аспекту діяльності, в якій би сфері вона не здійснювалася, є абсолютне панування закону. Не може бути політичних, ідеологічних, психологічних та інших чинників, які дозволили б допустити щонайменше порушення закону. До того ж, не тільки закону, що дає оцінку явищу по суті, але й закону, який визначає процес тієї

чи іншої правової дії. Можна по-різному ставитися до відомого принципу «Хай здійсниться правосуддя, хоч би при цьому загинув світ», але замислитися над цим слід. Ми переконані, що коли здійснюється істинне правосуддя, світ не гине і не загине ніколи, тим більше, що під загибеллю світу іноді розуміють загибель егоїстичних особистих або групових прагнень.

Принцип гарантій. Забезпечення активності і реалізації прав будь-якої особистості у правовому процесі, що стосується її долі або інтересів, має бути гарантоване законом. Дана гарантія має бути такою, щоб жодна гілка влади, жодна посадова особа не змогла її проігнорувати чи хоча б послабити. Це питання може бути предметом спеціальної розмови, але зразком гарантій демократичних устремлень на сьогодні може бути Конституція США. Очевидно, це пояснюється тим, що її автори й ті, хто її приймав, насправді намагалися досягти перемоги демократичних засад суспільного життя.

Принцип компенсації. В реальному житті можливі ситуації, коли порушено те чи інше право особистості, передбачене законом. У зв'язку з цим закон має передбачати моральну і матеріальну компенсацію в разі подібних порушень. Саме принцип компенсації може відмежувати людину від правового нігілізму, який виникає під впливом порушень закону, допущених некомпетентними або недобросовісними діячами від правосуддя. Цей принцип може діяти і активно впливати на правову соціалізацію лише тоді, коли вимога компенсації щодо будь-якої особи стане нормою правової свідомості і практичної поведінки. Реалізація цього принципу особливо необхідна тому, що він впливає на корекцію правової соціалізації не тільки звичайних громадян, але й посадових осіб, зайнятих у правовій сфері.

Рівень реалізації зазначених принципів фактично є відбиттям ефективності механізму правової соціалізації. Оцінка цього рівня шляхом застосування принципу єдності об'єктивної і суб'єктивної сторін правової соціалізації є однією з найбільш актуальних проблем концепції правової соціалізації.

Так, рівень розвитку і ефективність механізму правової соціалізації органічно пов'язані з рівнем екстеріоризації соціально-правових рис особистості, тобто від того, як зовнішні впливи у свою чергу перетворилися через реальні дії в елементи правової дійсності. Щодо інтеріоризації у процесі входження особистості до системи правових відносин, то на практиці вона завжди формується на під-

ставі її безпосереднього досвіду. Отже, можна вважати, що головним напрямом правової соціалізації в усіх її проявах є гарантія і реальне втілення правового статусу кожної особистості. Нехтування прав особистості і зневага до її морально-правових почуттів теж є соціалізацією, однак зі знаком мінус.

Центральною ланкою особистісного механізму правової соціалізації є соціально-правова рольова дія. Вона виконує функції своєрідного «робочого органу» правової соціалізації. Така її роль пов'язана з тим, що, по-перше, забезпечення соціальних рольових дій, санкціонованих правом, є кінцевою практичною метою соціалізації, а по-друге, зміни інтересів, цінностей, норм, необхідних для формування певного рівня правової соціалізації, можуть реально виникнути і закріпитися лише на основі практичного досвіду особистості. Цей досвід, у свою чергу, є формою соціально-психологічного опанування, правових і соціальних наслідків рольових дій. Зважаючи на це, можна сказати, що адаптація до необхідності виконання соціальних ролей у суворо обмеженій правовій формі є не лише формалізованою стороною правової соціалізації — адже у відповідності до діяльнісного принципу формування особистості будь-які зміни в правовій соціалізації починаються і стають реальністю лише внаслідок змін у практичних діях. Саме тому виконання соціальних рольових дій у передбаченій правом формі або законнопослушність є основоположною передумовою правової соціалізації.

Соціальна рольова правова дія, як уже зазначалося, в механізмі правової соціалізації виконує роль своєрідного «робочого органу», бо соціалізація як процес впливу на особистість проявляється лише під впливом дії, що виконується в реалізації певної соціальної ролі. Щодо організуючої ланки механізму правової соціалізації, то нею є система регуляторів соціальної поведінки, яка призначена для того, аби надати цій поведінці певного правового змісту і соціальної впорядкованості. Система регуляторів щодо окремої особистості виконує роль об'єктивного фактору соціалізації, бо, незалежно від суто особистих рис, людина, що підпала під вплив певної регулюючої системи, набуває певних якщо не інтеріоризованих, то принаймні адаптованих функціональних якостей. Ці якості співпадають із соціально-правовим змістом певної ланки системи регуляторів.

Взагалі у системі регуляторів можна виділити три регулюючі ланки — *правову, протиправну і позаправну*. При цьому слід зазначити, що *позаправна система* регуляторів соціальної поведінки виступає як учасник правової соціалізації в тому випадку, коли якісь

її настанови є трансформованою формою певних правових вимог. Яскравим прикладом у цьому відношенні можуть бути відомі заповіді з їх настановою: не убий, не укради тощо.

Роль позаправної системи полягає в тому, що вона є з'єднуючою ланкою між моральним і правовим. Таке поєднання має фундаментальне значення, бо норма поведінки стає справді життєвою лише тоді, коли вона набуває морального змісту, тобто є нормою-цінністю. Насамперед і повною мірою це стосується правових норм, оскільки вони мають не тільки впливати на соціально-рольові дії, але й бути тією частиною регулятивного механізму, яка обумовлена внутрішнім світом і переконаннями особистості. Саме тому з погляду правової соціалізації *правова і позаправна системи* регуляції соціальної поведінки завжди виступають у єдності, в межах якої право все ж є первинним, оскільки воно має риси як всезагальності, так і обов'язковості.

Існування *протиправної системи* регулювання соціальної поведінки пов'язане, по-перше, з існуванням протиріччя між реальною нормативною можливістю правової системи і фактичними потребами у вирішенні суперечних потреб особистості; а по-друге, з тим, що представники деяких соціальних верств або люди певного соціально-психологічного типу оцінюють існуючі правові і моральні норми як такі, що нібито ведуть до соціальної поразки і непридатні до збереження або зміни їх соціального статусу. Позаправова система вирішити ці колізії не здатна, бо для взаємоузгодження реальних суперечних інтересів вона не має сили, яка перетворила б її норми на обов'язкові. Ситуація, коли недоліки правової системи регулювання ведуть до спроб замінити виконання деяких її функцій діяльністю позаправової системи і коли у виниклому вакуумі зростають можливості протиправної системи, означає деградацію сфери правового регулювання соціальної поведінки, а значить, і всього механізму правової соціалізації особистості.

Ключовою ланкою всіх проблем механізму правової соціалізації є проблема особистості. Це пов'язане з тим, що і об'єктом, і суб'єктом цього механізму є особистість. У першому випадку вона виступає як об'єкт впливу соціальних інститутів, референтних груп і окремих особистостей. Підкорення цьому впливові, а потім трансформація його в такі риси особистості, що «із середини» визначають ставлення до правових норм і правової форми спілкування, і є процесом правової соціалізації особистості. Проте і соціальні інститути, і спільноти, що виступають як суб'єкти правової соціалізації, — це не абстракції, а відповідні об'єднання реальних, конкретних осо-

бистостей, які і самі в свою чергу є об'єктами соціалізації. Отже процес правової соціалізації є не тільки сходженням від індивідуального до соціально-правового, але й рухом від загального до індивідуального з тим, щоб це оновлене індивідуальне знову, на новому якісному рівні, повернулося до загального, соціально-правового. Схематично цей постійний рух можна відтворити так:

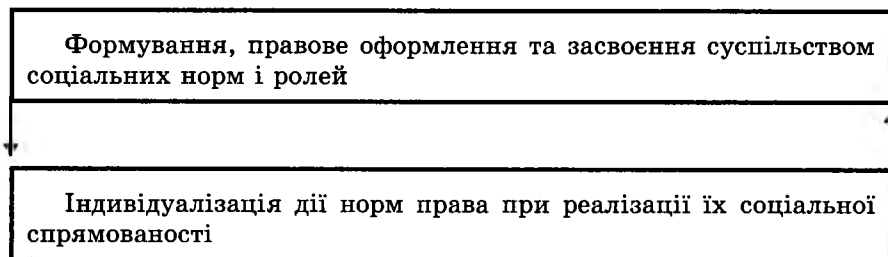

Рис. 5. Соціальне й індивідуальне в процесі правової соціалізації

При розгляді механізму соціалізації в зазначеному вище аспекті він виступає як єдність трьох процесів:

- індивідуалізації застосування і використання санкціонованих суспільством правових норм (зовнішній аспект соціалізації);
- перетворення правової поведінки і дотримання норм права у внутрішню потребу окремих особистостей;
- фіксації індивідуального досвіду і перетворення його, як частки загального досвіду, в практичну засаду змін у правовій системі та її нормах.

Роль суб'єктного аспекту в механізмі і самому процесі правової соціалізації особистості полягає в тому, що саме він забезпечує реальне входження особистостей в певну систему суспільно-правових відносин. Конкретно це виявляється в тому, що він забезпечує:

- міжособистісне спілкування людей як членів певних соціальних спільнот і як громадян;
- взаємний вплив особистостей як носіїв певних правових поглядів, цінностей, настанов тощо;
- узгодження інтересів і потреб, що люди хочуть реалізувати за допомогою входження в певні правові відносини або шляхом запобігання такому входженню;
- співставлення поглядів і переконань щодо права і правової системи і формування на цій основі власної правової свідомості;

— обмін досвідом участі у тих або інших правових відносинах і у діяльності певних правових інститутів.

Однак при найближчому розгляді всіх цих впливів на процес правової соціалізації виявляється, що всі вони регулюються розвитком і соціально-психологічним станом особистості, яка є безпосереднім учасником правової соціалізації.

Отже, ключове місце у всьому механізмі правової соціалізації посідає виховання особистості, тобто цілеспрямований вплив на неї з метою формування бажаних діяльнісних, соціокультурних, соціально-психологічних і особистих якостей.

Будь-яке виховання, в тому числі і правове, завжди виступає як процес, головними сторонами якого є, з одного боку, навчання, а з іншого — надання особистості певної соціальної та соціально-психологічної спрямованості. Забезпечення єдності цих обох аспектів виховання є основоположною передумовою їх вирішального впливу на характер правової соціалізації особистостей. Цей бік справи особливо підкреслюється тому, що правове виховання іноді отожднюється з навчанням, оскільки існує ілюзія, що головне — знати норму права, а далі вона, завдяки своєму нормативному характеру, автоматично вплине на поведінку особистості.

Проблеми і навчання, і формування спрямованості особистості при будь-якому аспекті її виховання, в тому числі і правового, повинні вирішуватися, виходячи з її динамічної функціональної структури. Ця динамічна структура являє собою певну систему (див. табл. 4).

Таблиця 4
Динамічна функціональна структура особистості

Функціональні підструктури особистості та їх зміст		
Біопсихологічна	Діяльнісна	Соціокультурна
Стать	Мета	Бажання
Вік	Мотив	Інтерес
Емоції	Спосіб	Прагнення
Пам'ять	Наслідки	Ідеали
Звички	Досвід	Переконання

Опора на всю структуру якостей особистості з погляду правового виховання і єдності цього процесу з процесом правової соціалізації має подвійне значення. По-перше, лише системний підхід до процесу правового виховання надає можливість забезпечити такі зрушення в стані особистості, які б стали не тільки передумовою змін у правовій поведінці, а й надали б цим змінам рис внутрішніх особистих якостей. По-друге, саме на основі врахування особливостей кожної із функціональних підструктур особистості та їх певної ієрархії можна виявити головні етапи правового виховання і соціалізації, зміст і критерії їх ефективності, а також практичні підходи до вирішення проблем правової соціалізації. Якщо процес правового виховання з погляду його соціального змісту розглядати як процес правової соціалізації, то передбачувані зрушення в стані особистості, в її біопсихологічних, діяльнісних і соціокультурних рисах можна розглядати як стратегію соціалізації.

Оскільки процес правової соціалізації не може бути довільним і залежить від реальних якостей особистості, то зміни цих якостей виступають як відображення ефективності самого цього процесу. Іншими словами, правова соціалізація і зміни в ній можуть бути виявлені і оцінені з соціологічної точки зору лише на підставі виявлення особливостей входження особистості у правове спілкування з усіма суб'єктами права. А це, в свою чергу, може бути оцінене шляхом аналізу змін соціальних якостей особистості або навіть цілих соціальних верств, спираючись на які, вони вступають у правове спілкування. Такий підхід обумовлений тим, що саме ці якості є соціальним індикатором того, у які правові відносини і з якою мірою соціальної ефективності особистість може вступати. Для оцінки особистості як суб'єкта правової соціалізації і змін, що відбуваються в них, а значить і вияву на цій основі реальної ефективності її, пропонується система критеріїв (див. табл. 5), що враховує соціально-психологічні і соціологічні розробки вітчизняної і світової науки щодо особистості.

Зміст і характер взаємодії особистостей в механізмі правової соціалізації, виконання ними одночасно ролей об'єктів і суб'єктів правової соціалізації дають підставу зробити висновок про те, що вона у своїй глибинній основі регулюється законами інформації. Поняття «інформація» слід розглядати на двох рівнях. Перший рівень — *загальноживаний*: інформація визначається як передача знань або відомостей від однієї людини або групи за допомогою ус-

ної чи письмової мови, а також відповідних символів (позначок). Другий рівень — *методологічний*: інформація виступає як відтворення розмаїття якостей одного об'єкта в іншому внаслідок їх взаємодії.

Таблиця 5

Критерії оцінки особистостей як суб'єктів правової соціалізації

Знання і практичний досвід	Мислення	Стиль інформаційних контактів	Соціально-психологічні характеристики	Особові характеристики
<ul style="list-style-type: none"> Рівень знання права Досвід участі у правовому житті Фахові знання Життєвий досвід 	<ul style="list-style-type: none"> Здатність бачити головне Інтелектуальна інтуїція Рівень ситуативного мислення Нестандартність підходу до правових проблемних ситуацій 	<ul style="list-style-type: none"> Комунікативність Швидкість орієнтації Здатність до використання різних джерел інформації Здатність до використання знань спеціалістів різних галузей 	<ul style="list-style-type: none"> Лояльність до членів обраної сфери спілкування Здатність до об'єктивних оцінок Відповідальність за прийняті правові рішення Почуття професійної і громадянської гідності 	<ul style="list-style-type: none"> Цілеспрямованість; Особистий авторитет Здатність до ефективної праці Самостійність у прийнятті рішення

Теорія інформації, як вираження сучасних поглядів на закономірності функціонування соціумів, розглядає поняття «інформація» на вищому, методологічному рівні. Що ж стосується проблем правової соціалізації особистості, то вони повинні аналізуватися на обох рівнях. Недооцінка загальновизнаного підходу означала б нехтування безпосередніми практичними аспектами інформаційного забезпечення процесу правової соціалізації. Ігнорування методоло-

гічного аспекту призвело б до спрощення проблеми і неможливості дати наукову оцінку деяких надзвичайно важливих її аспектів.

Значення методологічного підходу до проблеми інформації має два головні аспекти щодо питань правової соціалізації особистості. Перший полягає в тому, що людей цікавить не просто знання змісту норми права, а і його реальна дієвість і ті соціальні обставини, які визначають можливість застосування і фактичну ефективність норми права. Позитивний вплив норми права має місце лише в тому випадку, коли застосування норми права є реальним, не супроводжується формально не фіксованими, а фактично існуючими майновими, соціальними і психологічними втратами. Саме цей бік справи і має цікавити в першу чергу соціологію права і досліджуватися нею, бо для неї проблема інформації не зводиться до формального засвоєння змісту правової норми.

Другий аспект методологічного підходу до проблеми інформації полягає в тому, що інформація — це таке її різноманіття, яке у процесі його засвоєння особистістю набуває нових якостей згідно з внутрішньою організацією об'єкта інформації. З погляду інформаційного забезпечення механізму правової соціалізації особистості це має фундаментальне значення. Адже правовий соціалізуючий вплив правової системи залежить не тільки від якості самої системи і правових актів, на які вона спирається, але й від соціальних і соціально-психологічних характеристик особистостей, з якими ця система інформації взаємодіє. Саме тому загальне і правове виховання особистості виступає і як загальна передумова її правової соціалізації, і як основоположна засада соціалізуючого впливу позитивної соціальної інформації.

Проблема правових знань особистості і розширення інформації в цій сфері породжується насамперед тим, що у процесі функціонування правової системи виникає необхідність застосування правових актів для оцінки поведінки і діяльності фізичних і юридичних осіб, а також винесення щодо них рішень в конкретних ситуаціях. Якщо застосування цих аспектів ставити в залежність від їх знання, то це не тільки може призвести до зловживання посиленням на необізнаність, але й не відповідатиме дійсності.

Справа в тому, що кожен правовий акт реально розрахований на певну спільноту людей. Наприклад, закони зі сфери фінансового права мають всезагальну обов'язковість, але практично з ними зустрічаються ті, чия діяльність пов'язана саме з фінансами. Відомо

також, що великими «знавцями» кримінального права є саме ті, хто його порушує і на кого в першу чергу розрахований кримінальний кодекс.

Спільноти, на які розраховані закони, можуть мати різний рівень — від групи людей зі спільною специфічною ознакою до масштабів усього суспільства (наприклад, конституційні норми). Однак це не змінює суті справи — адресність є однією з основоположних ознак будь-якого правового акта.

Положення правового акта мають перебувати у певному співвідношенні з загальновизнаними соціальними нормами і певними традиціями, з інтересами і принципами їх реалізації щодо тих, кому цей акт адресований. А це означає, що спільноти, на які розрахований правовий акт, не тільки зацікавлені знати його і будуть усіма доступними їм засобами прагнути до цього, а й знають основоположні принципи тієї сфери законодавства, до якої відноситься правовий акт, як правило, докладно обізнані з уже існуючими законами, а тому досить легко і швидко сприймають те нове, що пропонує новий правовий акт. Слід також зважити і на те, що ті, на кого розрахований правовий акт, саме тому, що він стосується їх специфічних інтересів, завжди обмінюються інформацією та її оцінкою щодо нових правових актів.

Отже, можна зробити висновок, що необізнаність, окрім тих випадків, коли правові акти свідомо приховуються від оприлюднення, все ж є винятком, а не правилом — і ці винятки мають індивідуальну природу походження. Суспільство намагається нейтралізувати їх, а тому, незважаючи на презумпцію принципу обізнаності, визнає існування протиріччя між загальною природою обізнаності та індивідуально обумовленою можливістю необізнаності — і створило механізм його вирішення. До цього механізму, окрім забезпечення індивідуального вивчення правових знань і суспільної системи їх розповсюдження, слід віднести інститут адвокатури, юридичне консультування, а у сфері застосування кримінального права, тобто там, де вживаються особливі форми державного примусу, — діяльність захисників у кримінальному процесі, запрошених органами дізнання, слідчими органами чи судом або суддями.

Реальне знання або незнання правового акта виявляється лише в спробі застосувати його на практиці у конкретній ситуації. Рівень складності ситуації виявляє і рівень знання закону — і проблема

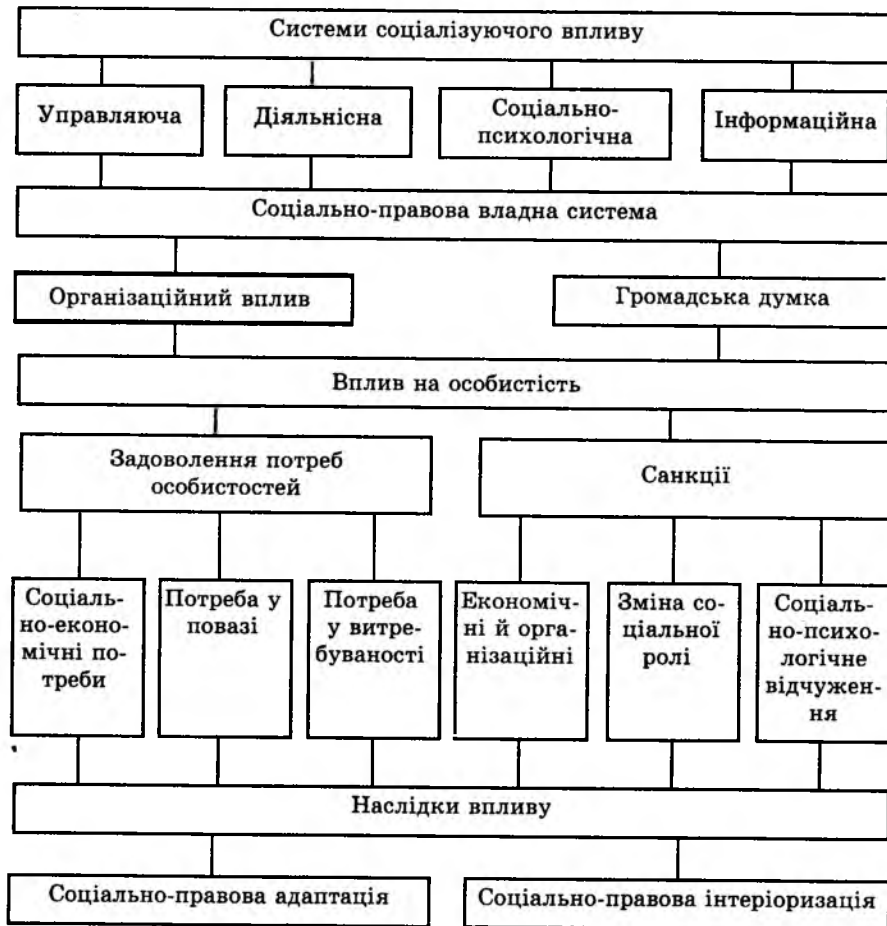

Рис. 6. *Механізм правової соціалізації особистості*

найчастіше полягає не стільки в тому, що закони невідомі, а в тому, як і які закони застосувати в певній ситуації. На вирішення саме цього аспекту і має бути спрямована правова інформація.

Взагалі правове знання має ту фундаментальну гносеологічно-діяльнісну особливість, що його використання має соціально-владні

наслідки. Це стосується всіх рівнів правових знань, навіть тих, що мають високий рівень абстракції і не здійснюють безпосереднього впливу на прийняття рішень будь-яких гілок влади: правові знання формують певну правову ідеологію, принципи функціонування правової системи, деонтологічні вимоги до фахівців правової сфери. Тобто вони дають критерії ефективності права як регулятивного соціального механізму і тим самим ініціюють певні соціально-владні наслідки при використанні права.

У своїх найсуттєвіших моментах механізм правової соціалізації особистості зображений на рис. 6.

Для пояснення наведеної схеми слід звернути увагу на те, що під соціально-правовою владною системою розуміється такий сукупний вплив нормативно-правової, соціально-психологічної, діяльнісної та інформаційної систем, який здатен детермінувати правову поведінку особистості. Те, що при дії цієї системи може виникнути конформістська поведінка особистості, не впливає на соціалізуючу природу цієї системи. Ситуація конформізму, яка в деяких випадках властива правовій поведінці, не є негативним явищем і може розглядатися як певний етап у правовій соціалізації особистості. Більше того, свідомий конформізм можна розглядати як критерій (показник) високого рівня правової соціалізації, оскільки особистість, критично оцінюючи норми права, але все ж виконуючи їх, буде домагатися удосконалення цих норм законним шляхом і тим самим перейде на вищий рівень правової соціалізації.

Запитання для самоконтролю

1. Що таке правова соціалізація особистості?
2. У чому полягає характеристика поля правової соціалізації?
3. Які існують проблеми правової інтеріоризації?
4. Як визначається механізм правової соціалізації? Назвіть його елементи.
5. Які соціальні чинники впливають на законослухняну поведінку людини?
6. Чому законність є стрижневим чинником соціалізації в умовах трансформації суспільства?
7. У чому проявляються соціальні аспекти законності?
8. Які існують соціально-правові джерела виникнення антиподів законності?
9. Які негативні наслідки на правову соціалізацію особистості має корупція?

Рекомендована література

1. *Богущий П.* Поняття правової реформи та методологічний підхід до проблеми її формування // *Право України*. — 1996. — № 4.
2. *Васильев В. П.* Юридическая психология. — СПб., 1997.
3. *Гегель Г.* Философия права. — М., 1990.
4. *Келли А. Дж.* Теория личности. — СПб., 2000.
5. Конституционный договор между Верховным Советом Украины и Президентом Украины об основных началах организации и функционирования государственной власти и местного самоуправления в Украине на период до принятия новой Конституции Украины. — Харьков, 1995.
6. *Коэн А.* Отклоняющееся поведение и контроль за ним // *Американская социология*. — М., 1972.
7. *Кудрявцев В. Н., Казимирчук В. П.* Современная социология права. — М., 1995.
8. *Ляковська Н.* Про культуру правотворчої діяльності // *Право України*. — 1994. — № 5—6.
9. *Максимов С. И.* Правовая реальность: инструментальный и коммуникативный подходы // *Проблемы законности*. — Вып. 29. — Харьков, 1995.
10. *Максимов С. И.* Правовая реальность: опыт философского осмысления — Харьков, 2002.
11. Молодежная преступность как социальная проблема // *США глазами американских социологов*. — М., 1982.
12. *Нерсесянц В. С.* Философия права. — М., 1997.
13. *Осипова Н. П.* Особенности поля правовой социализации личности в условиях трансформации общества // *Харьковские социологические чтения-98: Сборник научных работ*. — Харьков, 1998.
14. *Осипова Н. П.* Подолання правового нігілізму як основоположна проблема ефективності правової освіти // *Правова освіта й соціалізація учнівської молоді в умовах реформування українського суспільства*. Матеріали всеукр. наук. конф. 9—10 січня 2003 р. — Харків, 2003.
15. *Парсонс Т.* О структуре социального действия. — М., 2000.
16. *Платонов К. К.* Структура и развитие личности. — М., 1986.
17. *Рабинович П. М.* Методология правознавства: проблемы плурализации // *Вісник АПрН України*. — 1995. — № 3.
18. *Ритцер Дж.* Современные социологические теории. — 5-е изд. — СПб., 2002.
19. *Тодыка Ю. Н.* Конституционные основы формирования правовой культуры. — Харьков, 2001.
20. *Хекхаузен Х.* Мотивация деятельности. — М., 1986.

ПРАВОВА КУЛЬТУРА ТА ПРАВОВА ПОВЕДІНКА

6.1. Поняття і структура правової культури

В умовах формування правової держави проблема підвищення рівня правової культури суспільства набуває особливої значущості та актуальності. Ця обставина визначає необхідність теоретичного аналізу правової культури, з'ясування її змісту і структури.

До теперішнього часу проблема правової культури залишається слабо розробленою. Це обумовлено перш за все тим, що дана проблема аналізується переважно у прикладних цілях, наприклад, у зіставленні з політичною культурою, при розгляді рівня знання права окремими групами населення тощо. Цілісна ж концепція правової культури, що базується на політико-філософських дослідженнях, даних широких конкретно-соціологічних досліджень, юридичній практиці, поки не вироблена.

Особливе методологічне значення для дослідження правової культури має категорія «культура», за допомогою якої в науці визначають багатогранне, поліфункціональне і в силу цього — складне для інтерпретації явище. Даний факт є причиною великої кількості трактовок культури і підходів до її аналізу. В сучасній науковій літературі налічується понад 500 визначень поняття «культура» і число їх (як у вітчизняній, так і в зарубіжній літературі) продовжує зростати. При цьому з методологічного погляду важливим є не кількість визначень, а з'ясування і дослідження принципових розбіжностей у підходах до аналізу поняття «культура», яких, безумовно, значно менше, ніж дефініцій.

Методологічне значення категорії «культура» для правової культури визначається у тому, що вона:

1) є вихідною точкою в русі від абстрактного до конкретного і тому відображає загальне у явищах культури в усіх її різновидах;

2) є орієнтиром в аналізі емпіричного правового матеріалу при переході від теорії найвищого, філософського рівня узагальнення до теорії правової культури і в силу цього дозволяє здійснювати в конкретній галузі знань аналіз юридичного різновиду явища не з позицій розгляду культури в цілому, а виводить дослідника на підготовлений філософією плацдарм для виявлення специфіки об'єкта дослідження саме в правовій сфері життя суспільства;

3) вказує на головні напрями і способи розвитку теорії правової культури;

4) дана категорія, будучи формою і стійким організуючим принципом процесу мислення, породжує ряд вимог до аналізу правової культури¹.

В науковій літературі визначилися певні підходи до аналізу культури.

Прихильники першої інтерпретації розглядають культуру, як все те, що створено людиною, на відміну від того, що надано природою. Виходячи з даного розуміння культури, в літературі можна зустріти досить широкі визначення правової культури, наприклад, як системи матеріалізованих та ідеальних елементів, що належать до сфери дії права і їх відбиттю у свідомості й поведженні людей (Камінська В. І. та ін.).

Другий підхід — діяльнісний. Вчені, що відстоюють його, вважають, що при визначенні культури необхідно акцентувати увагу на якомусь одному боці чи характеристиці людської діяльності. При цьому культура розуміється як синонім творчої діяльності. Щодо правової галузі — культурною може бути визнана, головним чином, правотворча діяльність. За такого підходу з правової культури випадає багато видів юридичної діяльності, наприклад, правозастосовча діяльність, або діяльність громадян з підвищення свого правосвідомого рівня.

Третій підхід пов'язаний з виокремленням у культурі різних суб'єктивних елементів суспільної системи. Д. Чесноков розглядає культуру як історично обумовлену сукупність навичок, знань, ідей і почуттів людей, а також їх закріплення в різних суспільних явищах (у техніці виробництва і побутового обслуговування, в освітньому рівні народу і суспільних інститутах, у досягненнях науки і техніки, творах літератури і мистецтва).

¹ Семитко А. П. Правовая культура социалистического общества: сущность, противоречия, прогресс. — Свердловск, 1990. — С. 12—13.

Дана позиція знайшла відображення і у визначеннях правової культури, що орієнтовані на суб'єктивні, інтелектуальні елементи, тобто на рівень знання і розуміння права. О. В. Лукашева, наприклад, вважає, що правова культура являє собою певний ступінь знання законодавства, поваги до законів, вміння правильно розуміти їх і застосовувати в точній відповідності до тих задач, для рішення яких вони були створені. С. С. Алексеев розглядає правову культуру як ступінь знайомства людей з правом, його розуміння, що забезпечує обов'язковість дотримання всіма особами правових вимог.

Ці автори, на наш погляд, безпідставно обмежують поняття правової культури ставленням людей до правових норм, що дуже звужує поняття правової культури. За його межами опиняються такі суттєві явища, як правовий статус особистості, правопорядок і навіть самі правові норми.

Послідовна реалізація зазначеного підходу при аналізі правової дійсності приводить до ототожнення правової культури і правової свідомості. У зв'язку з цим його навряд чи можна визнати плодотворним.

Четвертим, найбільш розповсюдженим підходом, є виокремлення предметної сторони культури, яка розглядається як сукупність усіх матеріальних і духовних цінностей, створених і розвинених людством у ході його історії. З цього погляду правову культуру можна уявити як сукупність цінностей, що створені людьми в правовій сфері. У цьому зв'язку вона вбирає в себе об'єктивне і суб'єктивне право, правосвідомість, правові відносини, законність і правопорядок, правову поведінку суб'єктів, критерії політичної оцінки права і правової поведінки у функціонуванні і розвитку її складових частин. Такий погляд на побудову правової культури має своїх прибічників. Так, А. В. Сахаров і А. Р. Рагинов як елементи правової культури пропонують виділяти:

право як систему норм, що виражають державні веління;

правовідносини, тобто систему суспільних відносин, що регулюються правом;

правові заклади як систему державних органів і суспільних організацій, що забезпечують правовий контроль, регулювання і виконання права;

правосвідомість, тобто систему духовного відображення всієї правової дійсності;

правову поведінку (діяльність).

Правова культура перебуває у складній органічній єдності з іншими областями культури і в її специфічному змісті обов'язково виявляються риси і особливості, притаманні даній культурі в цілому.

Взаємодія правової та інших областей культури здійснюється в результаті взаємозв'язку і взаємовпливу однотипних культурних комплексів, що належать до різних культурних сфер (політичної, моральної, правової тощо). Елементи, що формують правову культуру, водночас належать і до інших структур. Так, право входить до системи соціальних норм; правовідносини — до системи суспільних відносин; правові заклади — до системи соціальних інститутів; правосвідомість — до системи суспільної свідомості (див. табл. 6).

Таблиця 6

Структурні зв'язки правової культури

Культурні галузі				
	політична культура	правова культура	етична культура	естетична культура
Суспільні відносини	політичні відносини	правовідносини	етичні відносини	естетичні відносини
Суспільна свідомість	політична свідомість	правосвідомість	етична свідомість	естетична свідомість
Соціальні норми	політичні норми	право	мораль як система норм	естетичні норми
Соціальні інститути	політичні органи і заклади	правові заклади (інститути)	громадські організації та інститути	художньо-просвітні заклади
Соціальна поведінка (діяльність)	політична діяльність	правова поведінка	етична поведінка	художньо-естетична діяльність

Функціональні зв'язки споріднених елементів у цих системах забезпечують відповідність тих областей культури, до яких вони належать. У випадку ж невідповідності ми маємо справу з дезорганізацією нормальної діяльності систем. Одним із проявів такої дезорганізації є, наприклад, злочинність.

Структуру правової культури можна представити і з боку глибини пізнання правових явищ, оволодіння ними. У зв'язку з цим виділяють повсякденний, професійний (спеціальний) і теоретичний рівні правової культури.

Повсякденна правова культура виявляється в нашому повсякденному житті. Вона являє собою неглибоке, поверхове відображення правових явищ, що не дозволяє правильно обмірковувати і оцінити всі сторони правової практики. Ця культура не піднімається до рівня теоретичних узагальнень. Разом з тим, вона використовується у повсякденному житті людей при реалізації права і тим самим сприяє дотриманню вимог правових норм, більш повному перетворенню їх у життя.

Професійною правовою культурою наділені ті особи, які безпосередньо займаються правовою діяльністю. Для неї притаманні більш глибокі знання і розуміння права у конкретній галузі професійної діяльності.

Теоретична правова культура, що є відображенням найвищого рівня пізнання правових явищ, являє собою сукупність наукових знань про сутність, характер і взаємодію всіх правових явищ, всього правового механізму, а не якихось окремих його елементів. Вона є результатом наукових пошуків вчених-юристів, колективного досвіду практичних робітників правоохоронних органів і політичних діячів. Теоретична правова культура є безпосереднім джерелом права. Вона відіграє найважливішу роль як у правотворчості, так і в реалізації права.

Правову культуру можна аналізувати також і з погляду спільноти, охоплення нею індивідів і соціальних груп. У зв'язку з цим виокремлюють індивідуальну, групову правову культуру і правову культуру суспільства в цілому.

Оскільки правова культура суспільства не існує без правової культури особистості, то дослідження сутності правової культури як суспільного явища буде неповним, якщо обмежитися лише аналізом правової культури суспільства, ігноруючи при цьому дослідження особистісного аспекту правової культури.

Правова культура особистості визначається правовою культурою суспільства. Вона характеризується ступенем і характером правового розвитку індивіда, які визначають його соціальну активність у правовій сфері. Розуміння особистісного аспекту правової культури найбільш рельєфно виявляється в її структурі. Структура правової

культури особистості акумулює культурну діяльність у сфері права, потенціал правової культури і правові культурні орієнтації.

Правова культура особистості виявляється в певному характері і рівні діяльності, в процесі якої особистість набуває і розвиває свої правові знання, вміння, навички. Правова культура існує і як результат цієї культурної діяльності в сфері права, тобто як сукупність відповідного ступеня правових знань, умінь, навичок, як потенціал правової культури. Правова культура характеризується і підготовленістю до сприйняття правових ідей, оцінкою знань, умінь, реального права, тобто наявністю правових культурних орієнтацій.

Виокремлення в особистісній правовій культурі сформованих культурних утворень має важливе значення для практики організації виховної роботи, теоретична розробка якої все ще залишається досить актуальною.

Різносторонній аналіз структури правової культури дозволяє ретельніше уявити і її поняття. Ми солідарні з тими вченими, які віддають перевагу аксиологічному підходу до його трактовки. Саме аксиологічне, ціннісне бачення правової культури дозволяє більш чітко відмежувати її від інших близьких і взаємопов'язаних з нею категорій, таких, як правова діяльність, механізм правового регулювання. Правова культура — це система правових цінностей, що створюються під час розвитку суспільства і зосереджують в собі досягнення світової юридичної культури.

Цінність права полягає, перш за все, в його позитивній значущості (ролі) у задоволенні потреб суб'єктів. Гадаємо, не зовсім правильно визначати цінність права як його можливість задовольняти потреби. На наш погляд, більш точним є П. М. Рабинович, який вважає, що у даному випадку акцентується лише можлива цінність права. Якщо говорити про дійсну цінність явища, що аналізується, то точніше розуміти її як реальну значущість, як конкретну функцію, що здійснюється правом.

Місце права в системі соціальних цінностей обумовлене тим, чи розглядається воно як цінність-засіб або цінність-мета, тобто може бути цінністю похідною і може мати власну цінність. Звідси, право як цінність можна розглядати у двох аспектах. З одного боку, призначення права — підтримання порядку і організованості в суспільстві. У цьому сенсі цінність його похідна. З іншого боку, це — феномен, що містить і закріплює юридичні цінності, завдяки чому власне право впливається у світ цінностей. Загальносоціальна цінність

права — існуюча і необхідна можливість задовольняти інтереси суспільства.

Право, правова цивілізованість — невід'ємна складова людської культури, важливе її досягнення. Саме тому воно має власну цінність. Саме на цьому фундаменті і повинні будуватися теорія і практика правової держави. Тільки недержавне праворозуміння, визнання за правом власної цінності здатне на сучасному етапі ознаменувати позитивні зрушення в області правової політики, підвищення рівня правової культури суб'єктів соціального спілкування. Разом з цим, правова культура — це всі цінності, що створюються людьми у правовій сфері; окрім власне права (об'єктивного і суб'єктивного) — правосвідомість, правові відносини, стан законності, досягнутий рівень законотворчої, правозастосовчої та іншої юридичної діяльності.

Розробка соціологічного, а саме аксиологічного аспекту правової культури є соціальною необхідністю. Тільки усвідомлення, сприйняття людьми універсальних культурно-історичних правових цінностей, традицій здатне подолати бездуховність, що зростає, зробити реальними такі соціально-правові цінності, як гідність, висока значущість особистості в соціальному житті.

6.2. Специфіка правосвідомості як елемента правової культури

Право, особливо його дія, завжди породжує суб'єктивну реакцію щодо правових норм. Воно формулюється, виникає, а також перетворюється в життя тільки через волю і свідомість людей. Реакція громадян на право може бути позитивною або негативною, але в усіх випадках люди суб'єктивно реагують на чинне право, певним чином уявляють собі бажане право. Суб'єктивне ставлення людей до правових явищ визначається поняттям правосвідомості.

Правосвідомість — це сукупність правових уявлень, почуттів, переконань, оцінок, що виражають суб'єктивне ставлення індивідів, соціальних груп, суспільства в цілому до чинного або бажаного права, інших правових явищ, до поведінки людей у сфері правового регулювання.

За своїм змістом правосвідомість може бути розглянута з чотирьох боків:

1) вона містить знання правових явищ. Наприклад, знання про зміст тих чи інших норм права, організацію правотворчого і право-

застосовного процесів, про правомірні дії і правопорушення, засоби боротьби зі злочинністю;

2) вона вбирає в себе ставлення суб'єктів до юридичних норм, практики їх застосування, законності, правосуддя. Один і той самий закон може сприйматися людьми по-різному. Здебільшого громадяни схвалюють закони, оцінюють їх як справедливі, розумні і тому виконують їх вимоги добровільно, в силу внутрішнього переконання. Однак окремі правові приписи можуть правосвідомістю відкидатися, що негативно впливає на їх реалізацію, породжує в окремих випадках правопорушення;

3) за допомогою правосвідомості оцінюється поведінка людей як правомірна чи протиправна, законна чи незаконна. Це оціночний бік правосвідомості;

4) в процесі реалізації права найбільш важливе значення має поведінковий бік правосвідомості, який відбивається у правових настановах, вмінні і готовності діяти за приписами правових норм. Від ступеня розвитку поведінкових компонентів безпосередньо залежить правомірність або протиправність поведінки суб'єктів.

Правову свідомість можна вивчати з різних ракурсів. Соціологічний аспект дозволяє охарактеризувати правосвідомість як форму суспільної свідомості, що виконує специфічні функції в суспільстві, а також розкрити роль правової свідомості в життєдіяльності соціального організму.

Правова свідомість є однією з форм суспільної свідомості і підкоряється його загальним закономірностям формування і функціонування. Водночас вона посідає особливе місце в структурі суспільної свідомості. В силу цього правосвідомість має свою специфіку, що відрізняє її від інших форм суспільної свідомості (політичної, філософської, моральної, естетичної тощо).

Найбільш тісно правосвідомість взаємодіє з моральною і політичною свідомістю. Правосвідомість наповнена моральним змістом. Найважливіші політичні вимоги закріплюються в праві і відображаються в правосвідомості. Однак правосвідомість має певну самостійність, і було б помилково ототожнювати її з іншими формами свідомості.

Специфіка правосвідомості, на відміну від інших форм свідомості, виявляється в предметі відображення, а також в особливих категоріях.

Предмет відображення *правосвідомості* право і правове регулювання в цілому, а також суспільні відносини, урегульовані правом або ті, що вимагають правового регулювання. Предмет *моральної свідомості* ширший — це відносини, що не входять до сфери правового регулювання: відносини дружби, товариства, кохання. Своїми особливостями наділений і предмет *політичної свідомості* — це відносини між різними соціальними групами, соціальними спільнотами щодо участі в політичному житті суспільства. Предмет правосвідомості також має політичний зміст, але він містить специфічні явища, що не наділені безпосередньо політичним змістом. Це, наприклад, питання юридичної техніки і стилістики, структури правових норм тощо. Крім того, не всі ідеї політичної свідомості, політичні вимоги закріплюються в праві і відбиваються у правосвідомості, а тільки найважливіші з них.

Правосвідомості притаманні специфічні *категорії*. Основними, притаманними тільки правовій формі суспільної свідомості, категоріями є категорії юридичних прав, обов'язків і законності. На основі цих категорій правосвідомість оцінює поведінку суб'єктів права як правомірну (що відповідає правам, обов'язкам і вимогам законності, визначеними нормами права) і неправомірну (що протирічить обов'язкам чи порушує права, визначені правовими нормами). Це найбільш загальні категорії, притаманні будь-якому типу правосвідомості. З них розвиваються більш складні категорії: правосуб'єктність, правопорядок, правопорушення, правомірне і неправомірне, законне і протизаконне тощо. За допомогою даних категорій пізнаються, засвоюються окремі аспекти правового регулювання, досягається правова регламентація суспільних відносин.

Правосвідомість має складну будову. Елементи, рівні правосвідомості утворюють його структуру і несуть в процесі правового регулювання різне навантаження, відіграють певну роль. Тому, зважаючи на структуру правової свідомості, співвідношення його окремих частин або елементів, можна виявити роль правосвідомості в суспільному житті, у процесі реалізації права.

Розглядаючи структуру правосвідомості, слід виробити чіткі критерії виділення його окремих елементів. Тільки за цієї умови можна виявити роль структурних елементів правосвідомості на різних стадіях правового регулювання.

Структура правосвідомості в цілому може бути представлена у вигляді певних взаємопов'язаних елементів і утворень, які різняться

ся між собою, по-перше, за ознакою соціальної спільноти; по-друге, з погляду їх змісту; по-третє, за глибиною пізнання правових явищ.

Право формується, діє і реалізується тільки проходячи через волю і свідомість людей, тобто через їх правосвідомість. Реальними носіями правосвідомості в суспільному житті є соціальні спільноти й індивіди, правосвідомість яких, що розглядаються в єдності двох аспектів раціонального (ідеологічного) і емоційного (психологічного), утворює його соціальну структуру.

Соціальна структура правосвідомості відбиває соціальну структуру суспільства, особливості, зміст і глибину пізнання правових явищ різними соціальними спільнотами та індивідами.

Соціальна структура правосвідомості постає у вигляді суспільної, групової та індивідуальної правосвідомості. Всі соціальні групи наділені корінними інтересами, які формують суспільну правосвідомість і визначають зміст основних, характерних для даного суспільства в цілому правових уявлень і переживань. Суспільна правосвідомість не тільки надає людині певну суму правових знань, але й слугує основою юридичної оцінки реальних відносин між людьми, формування ставлення до вимог правових норм, практичної діяльності з правотворчості, реалізації правових норм тощо. Правосвідомість суспільства в цілому об'єктивується у вигляді існуючого законодавства, правопорядку, режиму законності, системи правоохоронних і правозастосовчих органів, системи норм права, вимог, заборон, обмежень, дозволів.

У реальній дійсності суспільна правосвідомість виявляється і конкретизується в правосвідомості різних соціальних груп чи у груповій правосвідомості як відносно самостійних елементах соціальної структури правосвідомості.

Групова правосвідомість — це колективні (групові) уявлення і почуття про право та інші правові явища, які виявляють ставлення і оцінку правових явищ з боку соціальних груп, колективів, тимчасових соціальних утворень.

Кожна соціальна група має як загальні цілі і задачі, що збігаються з суспільними задачами в цілому, так і свої специфічні, що викликані потребами й інтересами даної соціальної групи. Звідси витікає, що у свідомості соціальних груп знаходить свій вияв суспільна свідомість, але вона в кожній окремій соціальній групі відбивається через призму специфічних умов, потреб, інтересів цієї групи, набуває специфічних рис, які дозволяють розглядати групо-

ву свідомість як відносно самостійне духовне утворення, що відрізняється від суспільної та індивідуальної свідомості.

Критеріями для виявлення схожих і відмінних рис правосвідомості правових груп є практична соціальна діяльність суб'єктів соціальної групи в сфері правового регулювання, їх зіткнення з реалізацією правових норм і правової практики, що не виключає вплив на групову правосвідомість й інших ознак соціальної групи та її суб'єктів (соціального стану, освіти, віку тощо). В результаті складається специфічна для даної соціальної групи правосвідомість — система групових правових поглядів, почуттів, оцінок, що відбивають специфіку її соціальної діяльності і правової практики.

Конкретно-соціологічні дослідження спрямовані на аналіз і вивчення особливостей групової правосвідомості і наочно показують, що соціальні групи, сформовані за видами соціальної діяльності, професії, освіти, віку характеризуються різним рівнем знання і розуміння права, емоційним до нього ставленням, по-різному можуть оцінювати зміст окремих норм права і дотримуватись їх приписів.

Суспільна і групова правосвідомість безпосередньо проявляється через правосвідомість індивідів. Тому індивідуальну правосвідомість також слід віднести до елементів соціальної структури правосвідомості.

Індивідуальна правосвідомість формується на основі безпосереднього впливу суспільної і групової. Вона поєднує в собі їх елементи, а також індивідуально неповторні риси, які спричиняють наявність особливостей і відмінностей у правосвідомості суб'єктів у межах однієї соціальної групи. У правосвідомості індивіда відбиваються суб'єктивні умови життя індивіда, його особливості, освіта, виховання, професія, а також його здібності, характер. Все це формує правосвідомість індивіда, визначає специфіку його знань про право і особливості ставлення до нього.

Під час соціологічного дослідження правосвідомості індивіда важливо виявити не тільки те, чи знає людина приписи правових норм, але і визначити ті інтереси, настанови, орієнтири, які є основою вибору ним певного варіанта поведінки у сфері права.

Найважливішим джерелом розвитку правосвідомості індивіда є правова інформація. Можна виділити два способи її отримання населенням:

— у процесі освіти і сприйняття словесної інформації;

— у процесі суспільно-політичної і соціально-правової діяльності особистості.

Провідне місце серед джерел правових знань посідають телебачення, радіо, газети.

Специфічно цілеспрямованими процесами передачі і засвоєння правової інформації є освіта і виховання: лекції на правову тематику на підприємствах, у навчальних закладах, вивчення основ права у навчальних закладах, на курсах підвищення кваліфікації тощо.

Особливості суспільної, групової та індивідуальної правосвідомості виявляються при розгляді їх структури з погляду змісту компонентів правосвідомості: раціонально-ідеологічних, емоційно-психологічних і поведінкових.

Раціонально-ідеологічні компоненти правосвідомості — це знання, уявлення, поняття, ідеї про чинне і бажане право та інші правові явища. В теоретичному виявленні правові ідеї, уявлення, концепції, принципи складають правову ідеологію, яка в силу своєї узагальненості є провідною ланкою суспільної правосвідомості.

До основних емоційно-психологічних компонентів правосвідомості слід віднести суспільні й індивідуальні емоції, почуття, які формуються на основі правових знань і уявлень про норми права, юридичні права і обов'язки, законність, правотворчу і правозастосовну діяльність і пов'язані зі сприйняттям і оцінкою правових явищ. Про емоційно-психологічні компоненти правосвідомості можна говорити лише тоді, коли маємо справу зі свідомими правовими переживаннями, що активно впливають на поведінку суб'єктів. Основою таких переживань є певні правові відносини. Вони мають точну предметну спрямованість, в них виявляється ставлення до явищ оточуючої дійсності, що становлять предмет правового регулювання.

У своїй сукупності емоційно-психологічні компоненти суспільної правосвідомості утворюють соціально-правову психологію.

Правосвідомість — єдність раціональних і психологічних компонентів правової ідеології і правової психології. Правова ідеологія являє собою безпосередню основу для створення правових норм-цінностей. Однак при цьому вона використовує судження, оцінки, уявлення, накопичені у сфері правової психології.

Як відомо, свідомість нерозривно пов'язана з діяльністю. Це зумовлює необхідність вияву поведінкових компонентів у структурі правосвідомості. У поведінці суб'єктів виявляється реальний зміст

їх правосвідомості. Внаслідок цього в структурі правосвідомості доцільно виокремлювати поведінкові компоненти, до яких належать правові настанови, що в сукупності складають ціннісну орієнтацію суб'єктів і готовність до діяльності у сфері правового регулювання. Поведінкові компоненти правосвідомості обумовлені основними елементами раціонального і емоційного боків правосвідомості і, перш за все, правовими переконаннями і навичками.

Аналіз соціальної структури правосвідомості не зводиться до переліку її елементів і їх загальної характеристики. Необхідно виявити співвідношення цих елементів. Зрозуміло, це не проста їх сума, а єдність, у якій виділяються первинні, спрямовуючі елементи (такими є, наприклад, суспільна правосвідомість з переважанням у ній раціонально-ідеологічних компонентів правової ідеології) і так звані «елементи другого порядку» (індивідуальна правосвідомість, емоційно-психологічні компоненти, соціально-правова психологія), що взаємодіють між собою.

Зі складної взаємодії і взаємопроникнення основних елементів соціальної структури правосвідомості складаються її рівні, що характеризують соціальну структуру правосвідомості з погляду глибини пізнання правових явищ з метою їх використання суб'єктами в практичній діяльності. Цей аспект дослідження структури правосвідомості має дуже важливе значення для розробки багатьох проблем, у тому числі для дослідження ролі правосвідомості в реалізації права і правозастосовної діяльності.

Соціальні рівні правосвідомості характеризують ступінь розвитку основних компонентів суспільної, групової та індивідуальної правосвідомості і особливості відображення у правосвідомості правових явищ.

Для визначення соціальних рівней правосвідомості важливим є аналіз предметної спрямованості діяльності суб'єктів правосвідомості у сфері правового регулювання, тобто виявлення глибини усвідомлення суб'єктами правових явищ для їх практичного використання в соціальному житті. Така свідомість обумовлена, наприклад, повсякденними умовами життя людей, їх практичними потребами, необхідністю дотримання і виконання юридичних обов'язків, діяльністю по застосуванню правових приписів у конкретних життєвих обставинах, осмислюванням закономірних зв'язків і сутності правових явищ.

Така предметна спрямованість діяльності суб'єктів визначає глибину відображення правосвідомістю правових явищ, яка характеризується ступенем знання права, пізнанням і оцінкою правових явищ, можливістю їх практичного використання.

Отже, у правовій свідомості можна виділити три рівні: повсякденний, спеціалізований (професійний) і науковий.

Повсякденна правосвідомість — це відображення людьми правових явищ при їх зіткненні з правом у повсякденному житті в процесі трудової, суспільної діяльності, у сімейно-побутових відносинах тощо. Повсякденна правосвідомість органічно пов'язана з безпосередньою повсякденною практикою реалізації права, емпіричним досвідом людей. Тому повсякденну правосвідомість можна уявити як переважний рівень масової правосвідомості, який складається з досвіду трудової, суспільної та інших видів соціальної діяльності, що успадковується поколіннями, тому що вона набуває правової форми і пов'язана з дією правових норм. Масова правосвідомість охоплює зазвичай традиції, прості норми моралі, уявлення про оточуючу дійсність, які так чи інакше пов'язані з правовими явищами.

У масовій правосвідомості переважають соціально-психологічні компоненти, але внаслідок загального правового виховання, під впливом засобів інформації, юридичної практики до неї вносяться елементи теоретичної правової свідомості, формуються науково-світоглядні компоненти.

Предметна діяльність суб'єктів у певній галузі правового регулювання при розв'язанні юридичних справ, підготовці індивідуально-владних приписів потребує спеціалізованого (професійного) рівня правосвідомості, за допомогою якого пізнаються і оцінюються правові явища з метою їх практичного використання в процесі правозастосовної діяльності. Спеціалізована правосвідомість формується на основі спеціального правового виховання (освіти), юридичної науки у осіб і соціальних груп, що спеціально займаються правозастосовною діяльністю.

З погляду глибини пізнання правових явищ професійна правосвідомість представляє собою спеціалізовані правові знання, вміння, навички, переконання, почуття, які дозволяють здійснювати предметну правозастосовну діяльність.

У зв'язку з цим професійна правосвідомість, що формується у практиці діяльності судових і адміністративних органів, за своїм змістом є правосвідомістю більш глибокого порядку, ніж повсяк-

денні уявлення про правові норми і розуміння їх членами суспільства. Вона відбиває рівень групової та індивідуальної правосвідомості юристів-професіоналів, що здійснюють правозастосовну діяльність. Оскільки остання має науково обґрунтований характер, то в елементарному складі професійної правосвідомості певною мірою відкриваються компоненти теоретичної правосвідомості.

Разом з тим, спеціалізована правосвідомість не проникає в глибину всіх правових зв'язків і закономірностей правового розвитку. Її глибина і повнота обмежені конкретною областю правозастосовної діяльності, у межах якої спеціалізована правосвідомість здатна досягти істини щодо змісту чинного права і дати правильну оцінку поведінці суб'єктів у сфері правового регулювання. Повне і всебічне виявлення сутності і змісту правових явищ, їх співвідношення і закономірностей розвитку можливе тільки за допомогою теоретичної правосвідомості, яка представляє собою наукові знання, ідеї, концепції про сутність, характер і взаємодію правових явищ, всього механізму правового регулювання. Тому вона може бути названа науковою правосвідомістю. Її рівень визначається глибиною пізнання правових явищ вченими-юристами, спеціалістами у сфері законодавства, політичними діячами. У процесі загального і спеціального правового виховання елементи теоретичної правосвідомості організовано вносяться в правову свідомість мас, під безпосереднім впливом якої формується повсякденна і спеціалізована правосвідомість.

Отже, теоретична правосвідомість, на відміну від повсякденної і спеціалізованої, характеризується більш глибоким проникненням у сутність правових явищ. Вона має найбільш строгі і точні форми виявлення результатів своєї діяльності. Вона вирішує задачу відображення, спираючись на сувору систему наукових понять, суджень, умовиводів, науково-теоретичних доказів. Рівень теоретичної правосвідомості виступає провідним щодо рівнів повсякденної і спеціалізованої правосвідомості.

Правосвідомість відрізняється від інших сфер суспільної свідомості своєю гносеологією (пізнавальний апарат), аксіологією (система цінностей і засобів оцінки), праксеологією (методи керування практичною діяльністю).

Виходячи з цього, можна говорити про три функції правосвідомості:

пізнавальну;

оціночну;
регулятивну.

Відповідно до цих функцій визначаються основні функціональні компоненти правосвідомості. Пізнавальній діяльності відповідає певна сума юридичних знань, або правова підготовка. Оціночній функції відповідає система оцінок і думок з юридичних питань, або оціночне ставлення до права, до практики його виконання і застосування. Дія регулятивної функції виявляється у формуванні правових орієнтацій і настанов (див. табл. 7).

Пізнавальна функція визначає правову підготовку людей, яка не вичерпується їх формальними юридичними знаннями. Можна мати знання, але не вміти ними користуватися. Рівень правових знань і вміння застосовувати їх на практиці піддаються емпіричній перевірці з певним ступенем вірогідності.

Пізнаючи правову дійсність, люди не залишаються байдужими до отриманих знань. Виникає інтелектуально-емоційне утворення — психічне ставлення до об'єктів правового пізнання і правової практичної діяльності, що виявляється в оцінці, тобто у визнанні цінності чого-небудь з погляду індивіда, групи чи суспільства.

Таблиця 7

Функціональна структура правосвідомості

Основні функції правосвідомості	Компоненти правосвідомості	Результати функціонування	Емпіричні показники
Пізнавальна	Інтелектуальний	Правова підготовка	Юридичні знання і вміння
Оціночна	Інтелектуально-емоційний	Ціннісне ставлення до права і до практики його застосування	Оціночні судження (думки)
Регулятивна	Інтелектуально-емоційно-вольовий	Правові настанови і орієнтації	Поведінкові позиції (рішення)

Структуру правосвідомості складають чотири види оціночного ставлення: до права (його інститутів, норм); до правової поведінки оточуючих; до правоохоронних органів і їх діяльності; до своєї правової поведінки (самооцінка).

Ставлення до правових цінностей виражається в оціночних судженнях, які можуть бути виявлені емпіричним дослідженням з більшим чи меншим ступенем відповідності дійсним оцінкам досліджуваних осіб.

Сфера правових оцінок порівняно з правовими знаннями важче піддається емпіричному виявленню, що потребує більш складних методик.

Самі по собі ціннісні відносини як інтелектуально-емоційні утворення ще не наділені здатністю до практичної реалізації без психічних сил, що відіграють роль рушійних механізмів діяльності. Таку роль виконують інтелектуально-емоційно-вольові утворення — соціальні настанови, під якими ми розуміємо тенденцію чи схильність особистості сприймати і оцінювати який-небудь об'єкт певним чином і готовність діяти щодо нього у відповідності до цієї оцінки. Коли об'єктом настанов є різні правові оцінки, ми говоримо про правові настанови.

У своїй сукупності настанови організуються в систему ціннісних орієнтацій. Ціннісні орієнтації — стійкі системи настанов, певним чином зорієнтовані на соціальні цінності, що спрямовують поведінку людей щодо цих цінностей в умовах їх складної взаємодії. Правова орієнтація — сукупність правових настанов індивіда чи спільноти, що безпосередньо формує внутрішній план, програму діяльності в юридично значущих ситуаціях.

Отже, регулятивна функція правосвідомості здійснюється через правові настанови і орієнтації, що синтезують у собі всі інші джерела правової активності.

Регулятивна функція правосвідомості піддається науковому вивченню тільки експериментальним шляхом. При цьому експеримент повинен з достатнім наближенням відтворити об'єктивні і суб'єктивні фактори, що мають місце в реальному житті. Цій меті служить метод вербального експеримента, в якому досліджувані здійснюють оцінку і вибір різних варіантів правової поведінки, приймають рішення і обґрунтовують свою програму дій в динамічній ситуації конфлікту різних цінностей, зокрема правових.

У соціологічному підході до вивчення правосвідомості особливе значення має дослідження правових поглядів людей, які виступають у двох суттєво різних формах:

- 1) як елементи безпосередньої свідомості;

2) як зовнішньо об'єктивовані факти, що виявляються у поведінці та інших видах діяльності.

Звідси відмінність у методиці отримання інформації. У першому випадку інформація може бути отримана, головним чином, за допомогою різних видів опитування (анкетування, інтерв'ювання) і проведення тестів. Джерелами отримання інформації про поведінку є документальні матеріали відповідних закладів, спостереження, аналіз практичних дій.

На процес формування правосвідомості вирішальний вплив здійснює сукупність взаємодіючих факторів, що включають у себе:

- 1) безпосередні умови життя і роботи;
- 2) організовану систему освіти і виховання;
- 3) засоби масової комунікації.

Суттєвий вплив на формування правової свідомості має практична діяльність людей у сфері права, соціально-політична і соціально-правова активність.

Зростання соціальної активності породжує потребу у правових знаннях, яка може бути задоволена шляхом детального вдосконалення правосвідомості.

Структуру соціологічного дослідження правосвідомості можна представити таким чином (див. табл. 8):

Таблиця 8

Дослідження правосвідомості

Вивчення когнітивного аспекту	Вивчення аспекту переконання	Вивчення оціночного аспекту	Вивчення вольового аспекту
Правові знання	Ступінь оволодіння основними принципами та ідеалами права, переконання в необхідності дотримання закону	Ставлення до правових явищ як цінностей	Характер і ступінь правової активності

Когнітивний аспект правосвідомості характеризується даними, що свідчать про правові знання респондентів, про витоки і обсяг правових знань, їх системність, стійкість.

Глибина внутрішнього переконання в необхідності дотримання вимог норм права, ступінь усвідомлення його головних принципів та ідей становлять зміст аспекту переконання.

Оціночний аспект характеризується ставленням суб'єкта до правових явищ як цінностей (до права в цілому, до конкретної правової норми, до діяльності правозастосовних та правоохоронних органів).

Про вольовий аспект правосвідомості свідчать ступінь і спрямованість соціально-правової активності (участь респондентів у різних формах правотворчості (в обговоренні законопроектів, відправки листів у державні органи, до редакцій газет, радіо тощо), участь у діяльності правозастосовних і правоохоронних органів у ролі народних засідателів, членів товариських судів, комітетів народного контролю тощо).

Соціологічне дослідження правосвідомості дає можливість отримати відомості про стан правосвідомості окремих особистостей, різних соціальних груп, суспільства в цілому на певний момент, щодо конкретного соціально значущого факту, події. Використання таких відомостей сприяє вирішенню важливих проблем суспільного життя.

6.3. Правова поведінка особистості

Людина як соціальна істота в процесі своєї життєдіяльності постійно вступає в різноманітні міжособистісні відносини, за яких вона впливає або на довкілля (з метою його перетворення), або на себе саму, зміцнюючи чи пристосовуючи свій стан до довкілля. Суспільство робить висновки щодо громадянської зрілості особистості, її життєвих позицій, зважаючи на практичні дії, вчинки чи дослідження певних соціально значущих результатів. Отже, саме *систему взаємопов'язаних дій, які здійснюються суб'єктом з метою реалізації визначених соціальних функцій і потребують його взаємодії з довкіллям, вважають поведінкою людини*.

Поведінка людини надзвичайно різноманітна. Вона має різні форми виявлення, інтенсивність, мотиви, цілі та наслідки. Але всі варіанти поведінки виявляють певні інтереси, орієнтації, прагнення й позиції в системі відносин державно організованого суспільства. Саме тому будь-яка поведінка в суспільстві є об'єктом моральної та правової оцінки.

З позиції права поведінка людини може бути оцінена по-різному. Окремі міжособистісні відносини знаходяться поза сферою правопо-

го регулювання, і тому взагалі не оцінюються правом (відносини дружби, товаришування, любовні стосунки, відданість тощо); їх скоріше піддають моральній оцінці. Інші відносини не регулюються правом, є юридично індиферентними і не потребують правового опосередкування (наприклад, захоплення спортом, туризмом, музикою тощо).

Найбільш цікавою для юридичної науки і практики є *поведінка людей у галузі правового впливу, тобто поведінка, врегульована правом*. У науці таку поведінку прийнято називати *правовою*.

Відповідно до нормативних зразків, зафіксованих у моральних правилах, естетичних канонах, соціальних стандартах, історичних традиціях і ритуалах, у правових приписах, поведінка людини може бути оцінена суспільством як «належна» («нормативна» правослухняна, «позитивна», «бажана» тощо), якщо вона не суперечить встановленим правилам. Водночас поведінка людей, що не співпадає з нормативними зразками і приписами, порушує прийняті правила, кваліфікується як «девіантна», та «що відхиляється» («антигромадська», «невідповідна», «негативна», «неправова» тощо)¹.

Важливим чинником, що визначає поведінку людини в суспільстві, є її ставлення до права, правової дійсності. Про характер дій людини у сфері правового регулювання можна судити виходячи з оцінок, які дає суспільство на основі зразків поведінки, закріплених у нормах права. Такими правовими діями особи є вчинки — правомірні або протиправні. Всі інші дії людей відносяться до юридично «незначущих» (тобто, індиферентних щодо права), таких, що не потребують правового опосередкування.

Правовій поведінці властиві певні соціальні ознаки, які перш за все підкреслює соціологія права:

1) *соціально-цілісна значущість*, адже вчинки людини вбудовані в систему суспільних відносин і тому впливають на неї позитивно чи негативно. Завдяки своїй соціальній значущості будь-який висновок особи породжує реакцію з оточення — схвалення чи засудження. У цілому виявляється соціально-цілісна оцінка поведінки, що може бути громадсько корисною, або суспільно небезпечною (шкідливою);

2) *соціальна результативність*. Зрозуміло, що будь-які поведінські акти людини змістовно націлені на певний результат, що

потенційно відповідає усвідомленим потребам та інтересам особи, в тому числі у сфері певних правовідносин. Але результати практичної поведінки, за їх безпосередніми більш віддаленими наслідками, далеко не завжди підпадають під схвалення з боку закону; та й суспільна її успішність (як групова, так й індивідуальна) не буде врешті-решт досконалою, якщо не відповідатиме правовим настановам;

3) ознакою правової поведінки є її *психологізм* та *суб'єктивність*. Вона зумовлена тим, що люди мають волю і свідомість, завдяки яким і контролюють свою поведінку. Здійснюючи певні вчинки у правовій галузі, суб'єкт (якщо він є дієздатним) сполучає їх з діючими нормами та усталеними цінностями, аналізує з позицій того, чи принесе це користь суспільству, людям і самому собі. Залежно від цього й приймаються рішення, визначаються напрями та інтенсивність поведінки.

Разом з тим поведінка людини в правовій сфері має і специфічні, юридичні ознаки, які визначаються зв'язком поведінки з правом, правовим регулюванням.

1. *Правова регламентація* правової поведінки. У нормативно-правових приписах визначаються як об'єктивні, так і суб'єктивні моменти поведінки особи в конкретних правовідносинах. Така регламентація забезпечує чіткість і визначеність поведінських актів у правовій галузі та слугує захистом від стороннього втручання в дії громадян та інших суб'єктів права. Саме за сприяння правових норм стимулюється і втілюється в життя суспільно корисна поведінка, та водночас виштовхується (чи стримується) поведінка, що є небажаною для суспільства.

2. *Підконтрольність* правової поведінки *державі* в особі правоохоронних і правоохоронних органів. Ця ознака впливає з принципу гарантованості права державою. Контролюючи дії суб'єктів громадського життя, держава коригує їх залежно від соціальної значущості вчинків.

3. *Юридичні наслідки* правової поведінки впливають саме з того, що вона має правовий характер. За умов поширення меж загальнодозволеного регулювання, коли «дозволено все, що не заборонено законом», можна припустити, що будь-які вчинки, які не заборонені правовими нормами, є правовою поведінкою. Але визнаючи наявність численної множини вчинків, що є юридично нейтральними, слід все ж таки уточнити — акти правової поведінки зазвичай є

¹ Детальніше див.: Социальные отклонения. — 2-е изд. — М.: Юрид. литература, 1989.

юридичними фактами, які слугують основою для виникнення (чи припинення) правовідносин.

Діяльність людини у сфері права має оцінюватися як із соціального, так і з юридичного боку. Отже, правова поведінка суб'єктів є соціально-правовим феноменом, тобто має дуалістичну природу.

Правову поведінку можна визначити як *соціально значущу свідому поведінку індивідуальних чи колективних суб'єктів, що врегульована нормами права і тягне за собою юридичні наслідки*.

Структура правової поведінки складається з чотирьох елементів: суб'єкта, об'єкта, суб'єктивної та об'єктивної сторін.

Суб'єктами виступають фізичні (приватні) чи юридичні особи, визнані такими в чинному порядку, установленому державою; **об'єктами** є предмети матеріального світу, суспільні відносини чи процеси.

Об'єктивна сторона містить елементи, які характеризують правові дії як акти зовнішнього характеру, адже про думки й почуття, умисел та інші наміри реальних осіб можна робити висновки лише за об'єктивними діями.

Суб'єктивна сторона відбиває внутрішню сторону правової поведінки; її характеризують цілі, мотиви, прагнення учасників правовідносин та їх соціально-психологічні властивості, що безпосередньо відображаються в поведінці.

При аналізі поведінки не тільки в юридичному аспекті, а й у соціальному виявляються також дійсними різні її варіанти. Так, можливо поведінка, що здійснюється у межах правових приписів, все ж завдає певної шкоди державі, суспільству чи окремим громадянам. Буває, що суб'єкт порушує норми права, діє неправомірно, але його дії не тягнуть за собою якихось негативних наслідків для оточуючих.

Правова поведінка може бути визнана як суспільно корисною, так і суспільно шкідливою (небезпечною), коли критерієм оцінки є соціально-ціннісна значущість та враховується суб'єктивно-психологічний момент.

Виходячи з цього, не слід обмежувати різновиди правової поведінки лише двома — правомірним і протиправним. Розвиток науки соціології права та потреби юридичної практики вимагають більш диференційного підходу до цього питання¹, адже різноманітні види правових дій потребують відповідної правової регламентації.

¹ Теория государства и права: Учебник для юрид. вузов / Под ред. В. М. Корельского и В. Д. Первалова. — М.: ИНФРА-М-НОРМА, 1997. — С. 401—402.

Доцільно відокремити такі види правової поведінки:

1) *правомірна* — соціально корисна поведінка, що відповідає правовим приписам;

2) *правопорушення, протиправна* — соціально небезпечна, шкідлива поведінка, яка порушує (свідомо чи несвідомо) вимоги норм права;

3) *зловживання правом* — соціально шкідлива поведінка, але яка здійснюється в межах норми закону;

4) *об'єктивно протиправна поведінка*, що не заподіює шкоди, але фактично здійснюється з порушенням законодавства. Сюди ж слід віднести протиправну поведінку недієздатної особи.

Докорінні відмінності, що відрізняють окремі моделі (форми) правової поведінки, полягають у ставленні суб'єктів поведінки до правових приписів, що реалізуються у правових наслідках кожної з них, у ступені юридичного оформлення, у специфіці й масштабі практичного виявлення, в неадекватності закономірностей їх формування тощо. Усі ці моменти та специфічні характеристики правової поведінки спричинили в останні десятиріччя поглиблення наукового інтересу з боку вітчизняної кримінології, юридичної психології та соціології права. Зокрема, соціолого-правові дослідження здебільшого споріднені з кримінологічними і звернені на розкриття всього механізму соціальних зв'язків між існуючими негативними явищами в мікросередовищі (у побуті та в праці) і дефектами морально-правового формування особистості; на аналіз складного комплексу мотиваційної структури особи злочинця; дослідження індивідуально-психологічних закономірностей протиправної поведінки; на виявлення співвідношення особи злочинця та особи, що характеризується відхиленнями в поведінці; на оцінку впливу зовнішніх (об'єктивних) чинників у всьому їх розмаїтті на формування тих чи інших моделей (форм) правової поведінки тощо.

Більшість вчинків у сфері права складають правомірні дії (у вигляді позитивної дії чи бездіяльності), які виступають основою нормативного функціонування будь-якого суспільства.

Модель правомірної поведінки фактично повинна співпадати зі стандартом (вимогами), які зафіксовані в нормі права. Остання, відбиваючи інтереси народу, окремих соціальних груп, задає (дозволяє, приписує) певні форми поведінки, характер відносин, а також цілі й засоби їх досягнення. Норма нерідко визначає припустимі ме-

жі, умови та форми поведінки в найбільш важливих для суспільства сферах життя. Фактично їх можна розглядати як соціально-усталені та виправдані зразки, моделі дійсної правослужняної поведінки людей, програми їх практичної діяльності у зв'язку з виникненням тієї чи іншої конкретної ситуації.

Оскільки праву належить визначати й регулювати будь-які форми правової поведінки, воно, зрозуміло, обмежує шляхом юридичної заборони ті моделі поведінки, що несуть шкоду усталеним суспільним відносинам. Правові норми або дозволяють (уповноважуючі норми), або забороняють (забороняючі норми), або приписують (зобов'язуючі) чітко визначені форми і варіанти поведінки.

Соціальна природа правомірної поведінки в суспільстві обумовлена сутністю та соціальним призначенням права. Особливо важливим є розуміння всієї гами умов, що опосередковують формування правомірної поведінки людини (як об'єктивних, так і суб'єктивних). Крім того, без наукового усвідомлення природи правомірної поведінки неможливе плідне дослідження причин, мотивацій та форм скоєння правопорушень і розробки ефективних засобів їх попередження та методів боротьби з ними.

Отже, соціальною сутністю правомірної поведінки є її суспільна необхідність, корисність для суспільства та, безперечно, соціальна цінність.

Правомірна поведінка — це дотримання права з метою досягнення соціально корисного результату, а також відповідність поведінки приписам норм права, тобто суб'єктивним правам і суб'єктивним юридичним обов'язкам, що виникають на їх основі.

Форми правомірної поведінки пов'язані, по суті, з формами реалізації права та певним чином співпадають з ними. Форми правомірної поведінки такі:

- дотримання правових заборон;
- виконання юридичних обов'язків;
- використання наданих прав;
- застосування права спеціальними (уповноваженими) суб'єктами.

При розгляді проблеми реалізації правомірної поведінки досить важливим аспектом є соціальний механізм його формування, адже він дає відповідь на запитання, чому в тій чи іншій конкретній ситуації суб'єкт діє правомірно. Безперечно, що форма правомірної поведінки в кожному випадку — індивідуальна та пов'язана зі спе-

цифікою мотивів і цілей. Проте загальними властивостями, притаманними всім формам правомірної поведінки, є:

- 1) свідоме дотримання права з метою досягнення певного позитивного результату;
- 2) прагнення уникнути несприятливих наслідків, які можуть наступити через порушення закону;
- 3) рефлексивна ідентифікація з соціально-активними, правослужняними групами соціуму, що своєю правосвідомістю і правовою поведінкою сприяють стабільному функціонуванню суспільства;
- 4) мотивація правомірної поведінки визначається високою соціально-ціннісною метою — зміцнити законність і правопорядок.

Суспільна необхідність правомірної поведінки виявляється у вигляді прав та обов'язків, закріплених у законі. Реалізувати своє суб'єктивне право — значить здійснити в активній формі ті дії, які право припускає; виконати юридичний обов'язок — здійснити активні дії в цій галузі; дотриматись юридичного обов'язку — значить утриматись від здійснення тих чи інших вчинків, що суперечать змісту й призначенню обов'язку.

Різновиди правомірної поведінки можна класифікувати за різними критеріями. Так, залежно від *зовнішнього виявлення* (волевиявлення) вони виступають як дія чи бездіяльність і відповідно пов'язані з активною чи пасивною формою поведінки.

Залежно від *суб'єкта правомірної поведінки* вирізняють дії: громадян, державних органів, громадських організацій; а за галузевою належністю норм виокремлюють такі дії: адміністративно-правові, цивільно-правові, державно-правові, господарсько-правові, кримінально-правові (криміналістичні) тощо.

Нарешті, *за ступенем активності залучення особи до процесу правового регулювання* можна виокремити такі різновиди правомірної поведінки:

1. **Соціально-активна поведінка** є найбільш високим рівнем правомірної поведінки, що виявляється у суспільно корисній, схваленій державою і соціумом діяльності в правовій сфері. Соціально-правова активність визначається розвинутою правосвідомістю, глибокою переконаністю в праві, ініціативністю та готовністю використати надані правом можливості.

Соціально-активна (правомірна) поведінка може виявлятися в різних сферах суспільного життя:

а) активна діяльність у громадських об'єднаннях (партіях, масових рухах, спілках та організаціях, добровільних спільнотах, фон-

дах, асоціаціях тощо), які мають за мету сприяння функціонуванню та вдосконаленню діяльності державно-правових структур, здійснення реформ, захист соціально-політичних та інших громадянських прав і свобод людей;

б) активність щодо створення й діяльності альтернативних (чи паралельних) громадських і самодіяльних структур (територіальних громад, комітетів чи рад громадського самоврядування, експертних громадських рад, тимчасових проблемних комісій, місцевих фондів тощо);

в) активність у сфері правотворчості та правореалізації (участь у обговоренні та прийнятті законопроектів, у виборах та референдумах, у контролі за діяльністю депутатів державних органів влади, в реалізації правових установлень та охороні правопорядку);

г) самодіяльна активність особи в галузі права (голосування чітко визначеним чином під час виборів, ініціативні пропозиції з політико-правових питань, активна право-публіцистична діяльність у засобах масової інформації, самостійна протидія порушенням закону тощо).

2. Звичасва поведінка є досить усталеною формою (моделлю) правомірної поведінки, яку називають другою натурою людини. Вона фіксується, коли правомірні дії через численні повторення перетворюються на звичку (тобто людина свідомо обирає найбільш доцільний і практично виправданий варіант поведінки). Особливістю звичасвої поведінки є те, що людина не фіксує в свідомості ані соціальне, ані юридичне її значення, а з певного часткового автоматизму здійснює правомірні дії (водій, що дотримується правил дорожнього руху, та ін.).

Правові звички як поведінські регулятори відіграють суттєву роль у процесі становлення правомірної поведінки; майже 1/3 опитуваних під час відповідних КСД називають звички головним мотивом правослужняних вчинків. Усвідомлене засвоєння правових цінностей забезпечує досить високий рівень розвитку особи, і хоч виконання правових приписів йде за звичкою, але з ясним розумінням того, що відбувається.

3. Конформістська поведінка являє собою пасивне дотримання особою норм права, пристосування чи підкорення своєї поведінки думкам і діям безпосереднього соціального оточення. Іншими словами, в галузі соціально-правових відносин така людина безініціативна, але її дії правомірні, оскільки так «діють інші». На відміну

від осіб із чіткою системою ціннісних орієнтацій та активною соціальною позицією, суб'єкти права з конформістською поведінкою не можуть чинити опір наказам і вказівкам протиставляти свої думки позиціям інших, відстоювати власний вибір.

Проте соціально-правовий конформізм все ж визнається суспільно корисним явищем, оскільки індивід, підкоряючись (керуючись) думками і позиціями інших людей, дотримується і сам правових вимог і сприяє реалізації їх у життя. Водночас такий тип правомірної поведінки не є бажаним для суспільства, що еволюціонує, в масовому масштабі, адже тут відсутнє (як і у звичасвій поведінці) активне ставлення до права, розуміння необхідності постійного вдосконалення правової системи.

4. Маргінальна поведінка хоч і вважається правомірною, але через низьку відповідальність суб'єкта знаходиться десь на межі з антисуспільною та неправомірною. Суб'єкти з маргінальною поведінкою не порушують наявно правових норм скоріше через острах покарання або з корисливих мотивів, а не через усвідомлення необхідності дотримання права.

5. Законслужняна поведінка — це відповідальна правомірна поведінка, яка характеризується свідомим підкоренням людей вимогам закону. Від соціально-активної правомірної поведінки вона відрізняється лише тим, що правові приписи тут використовуються добровільно, але в межах певного рівня (йї типу) правосвідомості суб'єкта права. Подібний різновид правових дій, настанов і вчинків є переважаючим у структурі правомірної поведінки.

Правопорушення — це соціальний та юридичний антипод правомірної поведінки, їх сутнісні ознаки є принципово протилежними. Правопорушення є формою та змістом протиправної, антисуспільної поведінки. У соціальному аспекті — це *поведінка, що суперечить і здатна завдати шкоди правам та інтересам громадян, їх групам, колективам і суспільству в цілому*; вона гальмує і дезорганізує розвиток суспільних відносин.

Масове явище, що складається з сукупності злочинів та інших правопорушень, які здійснюються у державі за певний період часу, називається злочинністю. Цей феномен несе суттєву загрозу для розвитку суспільства, порушує режим законності та усталений правопорядок. За сучасних умов трансформації українського суспільства в нашій країні спостерігається значне зростання кількості правопорушень. Для ефективної боротьби з ними важливо визначитись у

природі та особливостях правопорушень, виявити об'єктивні і суб'єктивні чинники їх зростання та на цій основі визначити шляхи скорочення їх чисельності.

Отже, **правопорушення** — це суспільно шкідливий, провинний вчинок дієздатного суб'єкта, що суперечить вимогам правових норм і тягне за собою юридичну відповідальність.

Правопорушення характеризується *строго визначеними ознаками*, які відрізняють його від порушень правил інших нормативних систем (моралі, релігії, політики тощо).

1) правопорушення — це акт поведінки, який виявляється в дії або бездіяльності (останнє означає утримання від дій, які закон вимагає здійснити). Правопорушеннями не вважаються думки, почуття, політичні й релігійні уявлення, що не втілені в діях. Не є деліктом (правопорушенням) також якості та властивості особистості, національна належність, родинні зв'язки людини та ін.;

2) правопорушенням вважають лише вольові дії, тобто дії, що залежать від волі та свідомості суб'єктів, і здійснюються ними добровільно. Отже, правопорушення як поведінка кваліфікується лише щодо дієздатних (деліктоздатних) людей; малолітніх же і душевно хворих закон деліктоздатними не вважає;

3) правопорушенням є лише такий вчинок, який індивід скоїв свідомо, розуміючи, що діє протиправно, і що таким чином він завдає шкоди громадським інтересам, отже, діє виновно;

4) правопорушення — це протиправна дія (поведінка), яка порушує вимоги норм права; порушення заборони чи невиконання обов'язків. Утримання від активної правореалізації, до речі, не є правопорушенням;

5) правопорушення завжди соціально шкідливе, адже воно завдає шкоди інтересам інших осіб, суспільству і державі (майнову, соціальну, моральну, фізичну тощо). Ступінь суспільної шкоди від деліктної поведінки може бути різною, але її наявність є обов'язковою для кваліфікації правопорушення;

6) правопорушення обов'язково тягне за собою застосування до правопорушника заходів державно-правового впливу, отже, підлягає юридичній відповідальності у визначених законом санкціях.

Усі правопорушення за характером і ступенем їх соціальної небезпеки поділяються на **злочини** і **провини**.

Провини — це такі правопорушення, які посягають на окремі сторони правового порядку, існуючого у суспільстві, та характери-

зуються меншим ступенем суспільної небезпеки ніж злочини. До них відносять дисциплінарні, адміністративні та цивільні правопорушення (провини), залежно від галузі тих суспільних відносин, яким протиправні дії завдали шкоди.

Злочини — найбільш суспільно небезпечний вид правопорушень, що підлягає кримінальному покаранню. Вони відрізняються від провини більш високим рівнем громадської небезпеки та завдають значної шкоди особі, суспільству і державі. Злочини зазіхають на фундаментальні підвалини державного і суспільного ладу (порядку), власність, безпеку особистості та права громадян, боєздатність збройних сил та тягнуть за собою вжиття заходів кримінального покарання.

Відповідно до загальної теорії права, соціологія права також певним чином інтерпретує *структуру правопорушення*:

об'єктом правопорушення є суспільні відносини, які регулюються та охороняються нормами права;

суб'єктом правопорушення можуть бути індивіди (особи) та організації (установи), які мають правову дієздатність (отже, й деліктоздатність);

об'єктивна сторона складу правопорушення містить протиправність і суспільну небезпеку в поведінці суб'єкта;

суб'єктивна сторона складу правопорушення передбачає відповідальність за протиправні дії за наявності провини правопорушника.

Провина як необхідна суб'єктивна ознака делікту повинна мати місце в будь-яких правопорушеннях, незалежно від того, скоєні вони фізичною чи юридичною особою або іншим суб'єктом права.

Як уже відзначалося правомірною поведінка та правопорушення не вичерпують, незважаючи на їх різні форми втілення, всієї гами моделей поведінки у праві.

Поняття «**зловживання правом**» у його сутнісній інтерпретації має дійсно виявлені соціальні аспекти та означає, що особа (суб'єкт), яка має суб'єктивні права, діє в інших межах, але водночас свідомо завдає шкоди іншим людям або суспільству в цілому. Наприклад, коли один із членів сім'ї наймача житла, зловживаючи своїм правом, без поважних причин не дає згоди на обмін квартири, чим зачіпає інтереси інших членів родини; крім того, існує чимало прикладів, коли представники органів державного управління зловживають своїми правами, створюючи «клімат» і тенденції бюро-

кратизації та гальмування у виконанні належних державних функцій.

Аналіз законодавства і практики його застосування дозволяє дійти висновку, що зловживання правом — це і правове явище, адже воно передбачає: а) наявність у особи суб'єктивних прав; б) певні дії реалізації цих прав; в) використання прав у супереч їх соціальному призначенню та завдання цим шкоди суспільним або індивідуальним інтересам; г) відсутність порушення конкретних юридичних заборон чи обов'язків; г) встановлення факту зловживання компетентним правозастосовчим органом; д) поява юридичних наслідків.

Водночас невизнання зловживання правом правопорушенням не дає підстав і для характеристики його як правомірної поведінки, тому що остання має бути все ж соціально корисною. Отже, таке розуміння зловживання правом передбачає, що і юридичні наслідки його мають бути нетрадиційними (наприклад, припинення дії чи визнання недійсними юридичних рішень, угод тощо, здійснених на основі зловживання правом).

Нарешті, ще одним різновидом нетипової правової поведінки вважають **об'єктивно протиправні дії** — тобто дії, що порушують норми права, але не завдають при цьому шкоди. До них відносять — протиправні дії недієздатних осіб та безвинні вчинки. Ототожнити такий варіант поведінки з правопорушенням буде не зовсім коректно, адже тут відсутня важлива ознака делікту — суспільна шкода (дієздатність суб'єкта, його вина). Крім того, в більшості випадків така правова поведінка не пов'язана з наявністю свідомого умислу, що свідчить про відсутність ще одного з елементів складу правопорушення (чи злочину).

Отже, в юридичній науці та практиці даний варіант правової поведінки визначається окремо, як об'єктивно протиправні дії, та не тягне за собою заходів юридичної відповідальності. Єдине, що передбачає законодавець у цьому випадку, — це захисні дії, заходи правового впливу, спрямовані на відновлення порушених прав, на скасування порушень правопорядку та налагодження нормальних відносин.

Запитання для самоконтролю

1. Які існують основні методологічні підходи до аналізу поняття правової культури?
2. Якою є структура правової культури?
3. У чому полягає правова культура суспільства та особи?

4. Яке місце посідає правова свідомість у структурі правової культури?
5. Які існують соціологічні методи вивчення правової свідомості?
6. Які функції здійснює суспільна свідомість?
7. У чому полягає суть девіантної поведінки?
8. Які існують соціологічні ознаки злочину?
9. Дайте характеристику загальним рисам соціальних відхилень.
10. Чим визначається соціальна норма?

Рекомендована література:

1. *Бєбик В.* Історико-психологічні аспекти реформування політичної і правової культури українського суспільства // *Держава і право України.* — 1993. — № 2. — С. 24—28.
2. *Головченко В., Черней В.* Антипод правової культури // *Юридичний вісник України.* — 2002. — № 27.
3. *Двойменный И. А.* Рецидивная преступность: характер, факторы, уровень // *Социс.* — 2000. — № 1.
4. *Дюркгейм Э.* Норма и патология // *Социология преступности.* — М., 1996.
5. *Дюркгейм Э.* О разделении общественного труда. Метод социологии. — М., 1991.
6. *Кудрявцев В. Н.* Социальные деформации: причины, механизмы и пути преодоления. — М., 1992.
7. *Менюк О.* Правова культура в умовах розбудови незалежної України: поняття, структура // *Право України.* — 2001. — № 4. — С. 21—24.
8. *Молчанов А. А.* Правовая культура в социальной жизни: вопросы методологии // *Известия вузов. Государственное правоведение.* — 1991. — № 1. — С. 69—73.
9. *Проблеми методології сучасного правознавства* // *Вісник АПрНУ.* — Харків, 1997. — № 1. — С. 143—150.
10. *Смирнова Б. Э., Курлова В. Ф., Матюшкина М. Д.* Социальная норма и возможности ее измерения // *Соц. исследования.* — 1999. — № 1.
11. *Штомпка П.* Социология социальных измерений. — М., 1996.
12. *Скуратівський А.* Правова культура: сутність, стан та шлях розвитку // *Зб. наук. пр. ІАДУ,* 2000. — Вип. 7. — С. 389—400.
13. *Скуратівський А.* Правова культура в контексті особливостей розвитку соціального буття українського суспільства та національного характеру українців // *Вісник Української Академії державного управління при Президенті України.* — 2002. — № 1.

Розділ 7

СОЦІОЛОГІЯ ЗАКОНОДАВЧОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

7.1. Сутність та зміст соціології
законодавчої діяльності

«Законодавець має бути соціологом», — зазначив ще на початку ХХ ст. американський соціолог Л. Уорд. Ця теза, незважаючи на певний, властивий тому часові, «соціологічний імперіалізм» в теорії та безмежну віру в конструктивну силу соціологічного знання в практичній діяльності, відтворює важливу проблему правотворення, що є актуальною для будь-якої епохи. Право не існує в абстрактному суспільстві, воно завжди соціально обумовлене конкретно-історичною ситуацією в країні. Чим повніше і адекватніше ці соціальні аспекти враховані в законотворенні, тим суспільно кориснішим є закон, тим органічніше він стає елементом не тільки правової системи, але й суспільного буття в цілому.

Визначення сутності та змісту законотворчості, як і правотворчості взагалі, є досить дискусійним питанням. Усі існуючі його визначення можна умовно поділити на дві групи. Першу утворюють так звані технічно-юридичні інтерпретації, які визначають законотворчість як різновид правотворчості, що охоплює безпосередній процес створення закону як найвищого нормативно-правового акта. Тобто за змістом законотворчість збігається з законодавчою процедурою, яка визначається конституціями, конституційними законами та регламентами відповідних законодавчих органів. У сучасних умовах в демократичних країнах законодавча процедура суттєво не відрізняється і складається з таких стадій (етапів): законодавча ініціатива, підготовка проекту закону та його розгляд у відповідних структурах законодавчого органу; обговорення законопроекту в законодав-

чому органі в першому читанні; голосування по законопроекті та його прийняття; опублікування закону¹.

Інший підхід походить з предметної галузі соціології права і спирається на розуміння даного явища як одного з різновидів соціального процесу. При цьому зміст процесу визначається шляхом виокремлення таких його елементів, як соціальні суб'єкти (на відміну від їх технічно-юридичного обмеження законотворчим органом та суб'єктами законодавчої ініціативи), соціальні відносини (взаємодія) у сфері законотворчості (на відміну від організаційних відносин при техніко-юридичній інтерпретації), соціальні потреби та інтереси конкретних соціальних суб'єктів. Для системного осмислення структури законотворчого процесу використовується поняття «соціальний механізм законотворчості».

Розгляд механізму тих чи інших суспільних процесів стає основою для більш загального висновку про можливість розгляду суспільства як системи взаємопов'язаних соціальних механізмів, що спричиняють різні процеси та явища. Аналіз окремих соціальних механізмів має спиратися на більш узагальнену концепцію соціального механізму, яка не тільки характеризує їх структуру та закони функціонування, але й обґрунтовує можливість виділення в будь-яких явищах та процесах їх внутрішнього механізму.

Незважаючи на те, що в багатьох дослідженнях правових чи взагалі соціальних процесів досить широко використовується категорія «соціальний механізм», її теоретичний аналіз з позицій загальної соціології ще не проведено. Спроби її визначення не досить поширені і частіше мають «побічний» результат дослідження інших проблем. Одне з перших визначень було запропоноване ще на початку 60-х років: «Механізм у методології соціальних досліджень виражає виділення в об'єкті дослідження особливого утворення (системи елементів, зв'язків), які забезпечують функціонування та розвиток об'єктів, будучи відносно стабільними, стійкими..., виділення механізму дозволяє пояснити існування об'єкту»². Це визначення дозволило зафіксувати певні суттєві ознаки об'єкта дослідження (системність, виконання певних функцій у суспільстві, стабільність). Тому саме воно стало вихідним моментом методології, соціо-

¹ Детальніше див.: Керимов Д. А. Культура и техника законотворчества. — М., 1991. — С. 104—119; Нашиц А. Правотворчество: теория и законодательная техника. — М., 1974. — С. 137—190.

² Социология в СССР. — Т. 2. — М., 1965. — С. 491.

логічних досліджень соціальних механізмів у сфері правового регулювання.

Отже, поняття «соціальний механізм» не містить у собі нічого «механічного», оскільки пропонує образ суспільства (чи його підсистем), що реально функціонує, маючи на «виході» не тільки певний, наперед визначений результат, але й ті зв'язки та відношення, що його породжують.

Визнаючи значну пізнавальну цінність наведених вище визначень, слід врахувати також і їх обмеженість, оскільки вони мають надто загальний характер і не розкривають конкретних сторін конкретних соціальних механізмів, тобто з яких елементів та чому саме з них складаються ці механізми, який характер мають їх внутрішні та зовнішні зв'язки, як вони «функціонують» у межах певної системи.

Аналіз визначень, наведених у сучасній соціологічній літературі, дозволяє виділити такі риси соціального механізму, властиві соціальному механізму будь-якого процесу в сучасному суспільстві:

1. Соціальні механізми — це особливі складні соціальні системи. Їх специфіка полягає в тому, що складаються вони з усіх основних елементів суспільства, які виконують регулятивні функції на всіх рівнях. Це перетворює соціальні механізми на своєрідну проекцію суспільства на його конкретну сферу — економіку, право, демографічну систему тощо. З іншого боку, ці регулятори, що входять до складу соціального механізму, переструктуровуються, змінюють свої характеристики, набуваючи специфічного змісту та структури, оскільки різні механізми задають їм різні специфічні цілі — регулювати певні соціальні процеси.

2. У соціальних механізмах, залежно від їх функціональної природи, виділяються елементи трьох типів: а) ті, що регулюють (виявляються на «вході» системи); б) ті, які регулюються (виявляються на «виході» системи); в) ті, що мають фоновий характер і визначаються певною стабільністю та незмінюваністю.

3. До складу соціальних механізмів входять суб'єкти двох типів: а) ті, що здійснюють регулятивні функції; б) безпосередні учасники процесів (оскільки їх поведінка є об'єктом управління). Включеність суб'єктів управління в процеси, що ними регулюються, має суттєвий вплив на стан соціальних механізмів, зокрема створює передумови для формування консервативних тенденцій та формаліза-

ції (а в іншому відношенні — бюрократизації) нормативно-інституційної сторони цих механізмів.

4. Соціальні механізми складаються з явищ, які розвиваються природно-історичним шляхом, а також явищ, що виникають під впливом втручання в такі процеси. Якщо перші виникають як продукт еволюції тієї чи іншої суспільної підсистеми і є її імманентними елементами, змінюються повільно під впливом внутрішніх змін, то другі, навпаки, виникають в процесі пошуку нових підходів, інститутів тощо. Так, наприклад, до складу соціального механізму законотворчості входять, з одного боку — процедура функціонування законотворчого органу, що формується з певною метою і відповідно до пануючої політико-правової доктрини, а з другого — інтереси, потреби, поведінка людей, які прямому регулюванню не піддаються.

Отже, предметна галузь законодавчої соціології визначається саме цим поняттям і включає в себе закономірні взаємодії та взаємозв'язки в соціальному механізмі законотворчості. Відповідно теоретична функція законодавчої соціології полягає в накопиченні та методологічному узагальненні знань про соціальні закономірності законотворчого процесу, що виявляються як каузальні зв'язки в механізмі поведінки суб'єктів цього процесу. Саме тому законодавча соціологія має методологічне значення для тих спеціальних юридичних наук, об'єктом пізнання яких також є законотворчість. Проте законодавча соціологія має й прикладне значення.

У техніко-процедурному аспекті соціологічне забезпечення законотворчого процесу як реалізація прикладної функції законодавчої соціології спирається на весь методичний арсенал сучасної соціології. Однак його використання не є безсистемним. Мова йде про виокремлення окремих процедур (методик), що орієнтовані на вирішення окремих конкретних завдань законотворчого процесу. Серед них найбільше значення мають такі:

1. *Діагностика* суспільних проблем, оцінка їх пріоритетності як об'єктів правового регулювання. Такі дослідження досить часто проводяться як вивчення громадської думки, оскільки саме громадська думка дає уявлення про протиріччя реального життя і, відповідно, про потребу в їх правовому регулюванні.

2. *Моделювання* ситуацій впровадження закону, коли предметом дослідження стає потенційна можливість закону впливати на стан та динаміку суспільних процесів та явищ. Найбільш доцільними такі моделі є для тих галузей права, де характеристики процесів лег-

ко піддаються квантифікації (кількісному вираженню), наприклад, податкове законодавство.

3. *Прогнозування* процесу законотворення, тобто процесу роботи законодавчого органу та поведінки всіх інституційних учасників. Метою таких методик є раціоналізація дій останніх за допомогою впровадження такої риси, як передбачуваність.

4. *Соціологічна експертиза* законопроекту визначає, перш за все, відповідність законопроекту суспільним потребам та станові правосвідомості, тобто оцінки можливості його адекватного сприйняття та впровадження. Найбільш поширеним способом є вивчення громадської думки щодо концепції чи конкретних норм законопроекту.

5. *Оцінка соціальної ефективності* законотворчості, тобто вивчення дії закону в реальних суспільних відносинах. Саме такі дослідження були поширеними у межах класичної юридичної соціології, метою якої було вивчення «живого буття права».

Отже, прикладні завдання, які вирішує соціологія права, орієнтовані на підвищення ефективності законотворчого процесу. На жаль, сучасна практика законотворчості в Україні ігнорує досвід розвинених країн, де доцільність використання зазначених вище процедур знайшла практичне підтвердження. Так, наприклад, за свідченням Ж. Карбоньє, саме широкі «передзаконодавчі» соціологічні дослідження сім'ї стали запорукою успіху проведених у Франції в 70-ті р. змін у законодавстві про сім'ю та шлюб.

7.2. Закон як соціальне явище

Визначення місця закону в правовому житті є базовою теоретичною проблемою законодавчої соціології. Політична історія нашої країни ХХ ст. наводить приклади того, як суттєво змінювалася значимість закону та механізми його творення. Це знаходило відповідне відображення і в теоретичному аналізі цього явища. Останні роки характеризуються тим, що відбувається поступовий перехід від абсолютизації позитивного розуміння закону до врахування його соціологічної інтерпретації. Одним з елементів такої інтерпретації є розділення права та закону, оскільки без урахування цього неможливо дати тлумачення того, чому реально існуючі форми правового спілкування не збігаються з офіційно визначеними нормами законодавства.

Розвиток законодавства посідає центральне місце в структурі форми правової системи. Це пояснюється тим, що законодавство, по-перше, виконує функцію системостворюючого фактора у правовій системі, тому від його стану залежить забезпечення зв'язків між всіма елементами правової системи, а також між нею та іншими соціальними системами (економічною, політичною, моральною та ін.); по-друге, аналіз стану законодавства дає змогу предметніше виявити як позитивні риси, так і недоліки всіх інших елементів правової системи, отже накреслити шляхи їх подальшого реформування.

У сучасних умовах зміни суспільно-політичного ладу України мова має йти не стільки про поліпшення законодавства, про підвищення його якісного рівня чи навіть про його оновлення, скільки про істотну переорієнтацію всього масиву законодавства відповідно до нової Конституції України, про формування багатьох принципово нових правових інститутів, які б відповідали умовам ринкової економіки, критеріям соціальної правової держави, міжнародним стандартам прав і свобод людини.

Об'єктивною основою реформування законодавства України є, насамперед, розвиток системи права. Цей розвиток зумовлюється тими потребами суспільства та його складових частин, які відображаються державою. Крім системи права, на формування системи законодавства також впливають: економічна та політична системи суспільства, форма державного устрою, структура державного апарату, правова культура законодавчих органів і всього населення та деякі інші фактори.

Необхідно розрізняти і чітко визначити межі сфери можливого і сфери необхідного правового регулювання, зважаючи на певні, визначені юридичною наукою об'єктивні властивості суспільних відносин, що становлять предмет правового регулювання, можливості відповідних юридичних інструментів регулювання (метод і режим регулювання), а також пріоритети політики держави, яка прагне стати правовою та соціальною.

Важливе теоретичне та практичне значення має проблема визначення меж застосування закону як способу регуляції відповідних суспільних відносин, яка є складовою більш загальної проблеми меж (або лімітів) правового регулювання. Існують різні підходи до цієї проблеми. Проте достатньо вказати на крайні позиції. З одного боку, це підхід, який М. Тімашев визначає як «тріумф права» — правове регулювання індивідуальної поведінки посилюється, ос-

кільки значення інших способів (механізмів) контролю зменшується. З іншого боку, це теорія «делегалізації» суспільного контролю, згідно з якою друга половина ХХ ст. характеризується звуженням сфери застосування правових засобів контролю та регуляції поведінки.

Слід виявити таку своєрідність, специфічність відносин, що є (або мають стати) предметом правового регулювання, які вимагають специфічного методу і специфічного режиму правового регулювання.

Необхідно визначити оптимальні для досягнення цілей держави прийоми і засоби правового регулювання, зокрема способи закріплення та форми викладу правових приписів у нормативно-правових актах.

Необхідно зважити на реальний стан чинного законодавства та законотворчої діяльності. В Україні нині йому властиві такі недоліки:

надмірна декларативність законів, відсутність чітко відпрацьованого механізму дії їх приписів, внаслідок чого такі закони «обрастають» численними підзаконними актами, які нерідко інтерпретують положення законів на догоду відомчим інтересам і вихолощують їх суть;

дублювання одних і тих самих норм у різних законах та інших нормативних актах;

невиправданий поспіх у підготовці і прийнятті ряду законів та інших нормативних актів;

слабка соціологічна забезпеченість підготовки проектів нормативних актів, відсутність аналізу соціально-економічних та інших наслідків прийняття рішень;

відсутність комплексного підходу до регулювання суспільних відносин.

Важливим є відстежування тенденцій у формуванні нових галузей та інститутів права, встановлення необхідності і доцільності існування та виникнення нових галузей, підгалузей та інститутів законодавства, а також комплексних утворень законодавства.

Кінцевою метою, найважливішим соціальним призначенням реформи правової системи є перетворення її на ефективний інструмент формування громадянського суспільства з ринковою соціально орієнтованою економікою, яке характеризуватиметься утвердженням в Україні верховенства права, тобто реальним забезпеченням юридичними засобами максимально можливого здійснення, надій-

ної охорони й захисту прав та свобод людини і громадянина. Досягнення цієї мети означатиме побудову правової держави як держави прав людини.

Виходячи з внутрішньої взаємодії держави та права, стає зрозуміло, що визначення необхідності теоретичного розподілу закону та права не слід зводити до їх протиставлення. Навпаки, мова має йти про досягнення їх взаємовідповідності та єдності на основі прийняття правових норм, інтеграції в національну правову систему норм міжнародного права, законодавчого визнання та захисту об'єктивно існуючих норм. Соціальна цінність та регулятивна значимість закону полягає не в тому, що він створює нові форми суспільного буття, а в тому, що він адекватно, повно та чітко формулює правові норми, види та форми суспільних відносин, що забезпечують стабільність та розвиток суспільства; шляхом офіційного санкціонування об'єктивним нормам (нормативно значимим формам) суспільного буття надається загальнообов'язковий характер¹. Таким чином, соціальний механізм дії права (і правотворення) ніяк не може бути зведений до механізму дії законодавства, а дія закону — до безпосереднього продуктування правових явищ чи фактів правосвідомості.

У межах соціологічної концепції закону його регулятивне значення конкретизується у контексті соціальної організації самого законотворчого процесу, його соціальної обумовленості, в його співвідношенні з правовими та іншими формами спілкування людей, реальними інтересами, мотивами та метою поведінки на всіх рівнях соціальної організації суспільства.

Теоретична модель соціальної обумовленості законотворчого процесу має включати в себе такі елементи:

а) системний опис організаційної процедури законотворчої діяльності, всіх її стадій, процедур, технік тощо;

б) системний опис та класифікацію соціальних факторів законотворчої діяльності, які формуються у сфері політичних, економічних, національних, соціальних відносин;

в) системний опис механізму дії комплексу соціальних факторів на законотворчу діяльність.

Однією з основних проблем побудови такої моделі є необхідність відтворення як складної структури суспільних відносин, що є об'єктом правового регулювання, так і не менш складного в структурно-функціональному відношенні соціального процесу законотворчості.

¹ Див.: *Нерсесян С. А.* Філософія права. — М., 1998.

7.3. Соціальний механізм законотворчості

Основою для характеристики соціального механізму законотворчості є визначення основних стадій законотворчого процесу саме як соціального процесу. У вітчизняній літературі з питань законотворчості виділяються такі стадії:

1) пізнання об'єктивної необхідності врегулювання певної групи суспільних відносин, а також аналіз правосвідомості з метою вивчення закономірностей відображення цієї необхідності на рівні індивідуальної та групової свідомості саме як задачі законодавчого врегулювання;

2) виявлення та оцінка об'єктивних та суб'єктивних факторів, що обумовлюють необхідність законодавчого регулювання, а також прогнозування розвитку процесів при різних варіантах (моделях) регулювання;

3) постановка конкретних цілей правового регулювання, виявлення можливостей використання позитивних та обмеження негативних факторів для досягнення конкретної мети, що визначається суспільними потребами і можливостями впливу на даний процес;

4) формування ідеальних моделей поведінки, результатами яких є досягнення поставленої мети, співставлення цих варіантів поведінки з метою, включення цієї мети в загальну систему цілей правового регулювання;

5) використання адекватних правових методів (засобів), що інституалізують отримані нормативні моделі поведінки.

Проте така концепція законотворчого процесу має значною мірою техніко-юридичний характер. Тому більш точною буде концепція законотворчого процесу, запропонована А. Подгурецьким, який розглядає цей процес, перш за все, як соціальний.

Законотворча діяльність в процедурному плані може бути поділена на сім стадій, що відтворюють логіку формування закону.

1. Порівняльний аналіз законодавства різних країн з метою виявлення правових стандартів вирішення проблем, узагальнення досвіду втілення нових норм життя, визначення можливих наслідків.

2. Аналіз можливості використання правових засобів регулювання певної сфери соціального життя, тобто визначення обмежень дії закону в цій сфері.

3. Адекватний аналіз (діагностика) ситуації, що має бути врегульована законом. Такий аналіз має проводитись на основі методів соціальних наук, давати комплексне уявлення про ситуацію. Саме

це мав на увазі Л. Уорд, коли стверджував, що «законодавець має бути соціологом».

4. Дослідження цінностей, причому не тільки ціннісних домінант пересічних громадян чи еліт, але й тих верств населення, чій орієнтації будуть інноваційними чи консервативними щодо нового закону.

5. Визначення гіпотез щодо регуляторів обраної сфери. Саме на цій стадії, наголошує А. Подгурецький, виявляється рівень теоретичної обґрунтованості законотворчого процесу. Адже якщо відсутні теоретичні узагальнення щодо оптимальних методів (моделей) правового регулювання, вони беруться зі сфери професійного досвіду, а досить часто здорового глузду, ідеології тощо.

6. Об'єднання всього накопиченого на попередніх стадіях і створення плану законотворчої діяльності, а також концепції законодавчого акта.

7. Безпосередня законопроектна діяльність, що має суто технічний характер і часто досить детально регламентована як одна із базових процедур діяльності законодавчого органу¹.

Виходячи зі змісту процесу законотворення, можна стверджувати, що воно відбувається як процес прийняття рішень, хоча вибір альтернативи — це лише один з моментів, досить часто не головний.

Однією з цілей соціологічного пізнання законотворчості є виявлення та аналіз соціальних факторів, що виявляються на різних рівнях соціального механізму законотворення та на різних стадіях законотворчого процесу.

В проблемі факторів законотворення виявляється одна з фундаментальних теоретичних проблем пізнання права, яке є предметом дискусій, починаючи з минулого століття. Її суть полягає у такому. Закон (і правова форма в цілому) є продуктом свідомої діяльності людей.

Проте питання полягає в тому, чи є закон вільним породженням людської волі чи він привноситься у волю зовні, тобто під дією факторів, що існують ще до початку процесу законотворення.

Залежно від вирішення цього питання існують різні методологічні підходи у пізнанні законотворення. Для представників природно-правової школи визначальним є визначення ролі природного права у створенні позитивного права. Свої варіанти пропонують прибічники феноменологічної та екзистенціалістичної течій. Юри-

¹ Podgorecki A. Law and society. — P. 42—43.

дичний позитивізм взагалі виводить це питання за межі правової науки, яка в силу своєї методології не може мати об'єктів «неправового типу». Рецидиви такого «чистого нормативізму» досить часто виявляються в пострадянській літературі. Тому використання соціологічного підходу розширює та поглиблює пізнання законотворчої діяльності.

Рішення законодавчого органу буде оптимальним та ефективним за умови, що в ході законотворчого процесу виконують такі пізнавальні операції: а) виявляються соціальні фактори, в яких безпосередньо виявляється потреба в законодавчому регулюванні; б) проводиться діагностика сили впливу цих факторів та спрямованість їх дії як щодо мети закону, так і відносно один одного; в) виявляється сумарний результат дії зазначених факторів; г) з урахуванням співвідношення факторів розглядаються варіанти вирішення проблемної ситуації.

У законодавчій соціології фактор визначається як елемент соціальних умов (соціального буття), що має каузальні зв'язки з законотворчим процесом. Необхідність використання факторного аналізу обумовлена значною кількістю показників, що характеризують якісні сторони законотворчого процесу, та обмеженими можливостями його адекватної інтерпретації методами кількісного аналізу.

Особливістю соціальних факторів є те, що вони діють системно. Однією з типових помилок у законодавчому процесі є орієнтація на один з факторів. Наприклад, не може мати нормативних наслідків реформа податкового законодавства, яка відбувається під впливом одного фактора (необхідність поповнення держбюджету) без урахування інших (мотивація економічної поведінки, стимулювання нововведень тощо). Саме системний характер дії соціальних факторів є інтегративним для соціального механізму законотворчості в цілому.

Щодо кожної проблемної ситуації можна виявити велику кількість соціальних умов, що стають факторами законотворчого процесу. Досить умовно ці фактори можуть бути поділені на два класи: основні (правоформуєчі) та допоміжні (процесуальні). Щодо законотворчої діяльності основні фактори є зовнішніми, а допоміжні — внутрішніми.

Комплекс основних (правоформуєчих) соціальних факторів законотворчого процесу може бути розподілений на об'єктивні та суб'єктивні фактори. При цьому під об'єктивним розуміється все те, що існує поза і незалежно від свідомості, під суб'єктивним — те, що

від нього залежить: стан суспільної чи групової свідомості, соціальна диференціація, соціальні орієнтації тощо. Від понять «об'єктивне» та «суб'єктивне» похідними є категорії «об'єктивний фактор» та «суб'єктивний фактор», які вказують на зв'язок об'єктивного та суб'єктивного.

До *об'єктивних соціальних факторів* законотворчості мають бути віднесені:

- економічний, що фіксує стан та можливості розвитку виробництва, обігу, фінансової системи країни;
- природний, що характеризує загальноприродні умови (географічні, кліматичні, ресурсні);
- демографічний, який визначають статеві та вікові структури народонаселення, рівень урбанізації, а також інші явища та процеси. Ця група факторів має об'єктивний характер в тому розумінні, що вони формуються як зовнішнє середовище конкретної ситуації законотворення.

До *суб'єктивних факторів* відносяться:

- політико-правовий, тобто вихідні принципи конституційного устрою країни, принципи правової системи, а також, що надзвичайно важливо в політично та соціально диференційованому суспільстві, — певний набір політичних орієнтацій та програм основних інституційованих суб'єктів політичних відносин (партій, рухів, блоків);
- ідеологічний — світоглядні основи поведінки суб'єктів законодавчої діяльності, рівень правової та політичної культури суспільства в цілому та окремих соціальних груп;
- національний — національні звичаї, особливості національної психології;
- соціокультурний — культурний та освітній рівень населення, рівень розвитку засобів масової інформації, права інформованість населення;
- ціннісно-психологічний — орієнтації основних соціальних груп в політико-правових відносинах, особливості правосвідомості суб'єктів законотворчого процесу.

На відміну від основних, перелік *допоміжних* (процесуальних) *факторів* є вичерпним і включає такі: організаційно-процедурний, інформаційний, науковий, програмуючий. Ці фактори є характерними для будь-якої управлінської діяльності. Тому оптимізація в законодавчому процесі постає і як оптимізація управлінських технологій та процедур.

Цими факторами, які забезпечують адекватне законотворче вирішення проблемної ситуації, є:

програмуючий — планування та прогнозування розвитку законодавства, яке є функцією відповідних державних органів у взаємодії з іншими суб'єктами політико-правового життя;

організаційно-процедурний — поєднання матеріальних та процесуальних аспектів демократичної процедури законотворчої діяльності, що зафіксована в нормативних актах (Конституція України, Регламент Верховної Ради тощо);

інформаційний — типи та інтенсивність інформаційних потоків, ступінь та форма врахування громадської думки, ступінь розвитку довідково-інформаційної служби та засобів масової інформації в правовій сфері, наявність чи відсутність автоматизованих систем пошуку правової інформації;

науковий — забезпечення необхідного наукового рівня законопроектних робіт, наукова підготовка та юридична кваліфікація працівників організацій — суб'єктів законотворчого процесу, міра участі науковців у законопроектній діяльності, наявність системи експертизи законопроектів.

При використанні класифікатора соціальних факторів певні труднощі можуть виникати у зв'язку з тим, що досить часто важко розмежувати різні соціальні фактори. Це викликано, з одного боку, невизначеністю чи нечіткістю наукових підходів та понятійного апарату соціології, права, соціальної психології, а з іншого — пересічністю змісту окремих понять. Наприклад, досить важко розмежувати ціннісно-психологічні та ідеологічні фактори. Тому найбільш доцільним у деяких випадках буде використання експертного оцінювання природи та змісту тих чи інших факторів, що мають не досить чітку та однозначну диференціацію. В основі такої методики має бути розробка спеціальної стандартизованої форми опису фактору. Ця форма фіксує таку інформацію: назва закону, галузь законодавства, вид фактора, його спрямованість (позитивна — негативна) щодо мети законодавчої діяльності, а також сила впливу.

Чим складніший характер має об'єкт законодавчого врегулювання, тим більш складним є взаємодія та вплив основних факторів на законотворчу діяльність та зміст закону. Ось чому прийняття законотворчого рішення має спиратися на виявлення сили впливу факторів у взаємодії з іншими факторами. В системі зв'язків між фак-

торами існує як їх протиріччя, так і взаємодія. Досить часто протиріччя фіксуються в дії самого фактора, що відображає реальні протиріччя суспільного життя. Крім аналізу факторів, важливе значення в процесі законотворчості має виявлення мети закону. Мета закону — це усвідомлюваний та бажаний результат регулюючого впливу права на суспільні відносини. Мета закону (законопроекту) виявляється двома основними шляхами: по-перше, дослідженням громадської думки як на стадії підготовки концепції закону, так і обговорення законопроекту; по-друге, проведенням наукової експертизи законопроекту. Обидва ці шляхи, на жаль, в практиці законотворчості в нашій країні використовуються досить рідко, що є однією з причин низької ефективності законотворчої діяльності.

Важливим структурним елементом соціального механізму законотворчості є суб'єкти даного процесу. Якщо розглядати техніко-юридичну процедуру законотворчості, то до числа таких суб'єктів можуть бути віднесені лише ті, що або безпосередньо виконують функцію законотворення (Верховна Рада), або наділені правом законодавчої ініціативи. Наявність можливості прийняття законів шляхом референдуму дозволяє умовно до числа суб'єктів віднести «народ України» як цілісного суб'єкта. Для цілей соціального аналізу така характеристика суб'єктів є недостатньою, оскільки вона не дозволяє показати суб'єктивну (а точніше — суб'єктну) природу соціальних факторів. Тому доцільно виходити з такої характеристики суб'єктів соціального механізму законотворчості: суб'єкти поділяються на первинні та вторинні (похідні). Первинними є соціальні спільноти (групи, верстви), тобто всі потенційно можливі або реальні елементи соціальних структур. Їх первинність обумовлена тим, що саме на рівні диференціації соціальних умов та їх закріплення щодо соціальних груп відбувається формування соціальних інтересів і саме не як «загальних», абстрактних, а конкретних, що можуть бути виражені й зафіксовані. Вторинними є ті інституційні утворення, які виражають та реалізують соціальні інтереси: державні органи, політичні та неполітичні об'єднання громадян тощо.

З існуванням первинних суб'єктів та механізмів, що виражають їх інтереси на рівні законотворчості, пов'язана необхідність виокремлення такого феномену як «уявне право» (або «інфраправо»), тобто ідеалізованих правових уявлень, що підсумовують соціальний досвід соціальних груп та верств і виражають їх уявлення про

оптимальні форми та шляхи нормативного регулювання в суспільстві¹. Саме в «уявному праві» відбувається трансформація соціального інтересу в систему правових установок особи, які реалізуються і як певна соціальна поведінка, і як фактор впливу на законотворчий процес. Очевидно, «уявне право» існує у двох різновидах. З одного боку, як «ідеальне право», що складається з певної сукупності теоретичних уявлень різного за своїми методологічними витоками змісту. З іншого боку, як «буденне право», що відповідає поглядам та формам повсякденної поведінки. У законотворчому процесі відбувається взаємодія цих двох форм, у якій інколи «буденне право» стає основним змістом закону.

Запитання для самоконтролю

1. Дайте визначення поняття «предмет законодавчої соціології».
2. Які функції (пізнавальні та прикладні) виконує законодавча соціологія?
3. Які стадії законотворчого процесу є об'єктами дослідження в законодавчій соціології?
4. Що таке «інфраправо»?
5. У чому полягає специфіка соціологічного підходу до процесу законотворення?
6. Які методи емпіричних досліджень використовуються в законодавчій соціології?
7. Що таке «соціологічна експертиза законопроекту»?

Рекомендована література

1. *Гаврилов О. А.* Стратегия правотворчества и социальное прогнозирование. — М., 1993.
2. Законотворення — основна функція парламенту // За ред. О. Барабаш. — К., 1997.
3. *Карбонье Ж.* Юридическая социология. — М., 1987.
4. *Каримов Д. А.* Философия права. — М., 1997.
5. *Козьмин И. Ф.* Подготовка научной концепции законопроекта // Сов. государство и право. — 1985. — № 3.

¹ *Арно А.-Ж.* Изучение предзаконодательного процесса вклад в развитие теории нормотворчества / СССР — Франция. Социальные вопросы правотворчества. — М., 1980. — С. 19.

6. Комітети — основа діяльності законодавчих органів влади. — К., 1997.
7. *Кислий П., Чайз Ч.* Становлення парламентаризму в Україні. — К., 2000.
8. *Кульчар К.* Основы социологии права. — М., 1981.
9. *Лапаева В. В.* Социология права. — М., 2000.
10. *Нерсесянц С. А.* Философия права. — М., 1998.
11. *Писаренко С.* Законопроектующая. — К., 1999.
12. *Подгурецкий А.* Очерк социологии права. — М., 1971.
13. Социология права / Под ред. Д. М. Сырых. — М., 2001.

Розділ 8

СУДОВА СОЦІОЛОГІЯ

8.1. Соціальна природа правосуддя та його цілі

Правові норми не діють автоматично, не реалізуються самі по собі, їх застосовують люди — спеціалісти юридичних професій.

Значення судової системи у захисті прав і свобод громадян, а також у боротьбі зі злочинністю і правопорушеннями у будь-якому суспільстві настільки велике, що аналіз діяльності суду у соціології виділяється у самостійну дисципліну.

Соціологія судових органів — це той напрям соціології права, який аналізує реальні процеси правозастосування.

Якщо більш предметно визначити об'єкти судової соціології, то можна виділити такі її напрями:

визначення місця і значення правосуддя у більш широкій державній і соціальній системі;

соціальна обумовленість правосуддя як особливого виду державної і громадської діяльності.

Судова влада як одна з гілок державної влади реалізує себе через здійснення правосуддя та судово-конституційного контролю.

Правосуддя — це самостійний вид державної діяльності, яка полягає в тому, що особливий незалежний орган держави, суд, розглядає в запроваджених законом процесуальних формах і вирішує на основі закону, своєї правосвідомості та внутрішнього переконання справи, ухвалюючи від імені держави рішення (вироки, постанови, ухвали) про захист і поновлення права, що порушене, а за необхідності — і про застосування санкцій до винуватого, про відсутність правопорушення, яке передбачалось, і незастосування санкцій, а також про наявність (відсутність) юридично значущих фактів (з цивільних справ); при цьому виконання зазначених рішень після набуття ними чинності забезпечується можливістю державного припущування.

Суд заснований для охорони та зміцнення правопорядку, тобто певної системи суспільних відносин, які урегульовані, закріплені, а іноді й викликані до життя нормами права.

Застосовуючи норми права, суд здійснює функцію соціального контролю, забезпечуючи необхідний ступінь однакової поведінки громадян відповідно до правових приписів. Суд захищає такі індивідуальні потреби, задоволення яких не завдає шкоди суспільству. Обумовлені цими потребами індивідуальні інтереси й суб'єктивні цілі заохочуються і захищаються судом.

Соціальний контроль, що здійснюється судом, розповсюджується на поведінку не тільки громадян, але й службовців, які вирішують правові питання про позбавлення громадян певних соціальних благ або про надання останнім громадянам (незаконне звільнення з роботи, помилки у списках виборців, які заважають участі громадян у виборах, тощо).

Отже, функція соціального контролю, яка здійснюється судом, розповсюджується також і на державні органи (крім органів державної влади) і в ряді випадків набуває характеру функції справедливого розподілу соціальних благ.

Правосуддя як особливий вид діяльності щодо застосування права характеризується органічним поєднанням державного й суспільного начал.

Потреба у здійсненні функції правосуддя зумовлена насамперед наявністю конфліктів у суспільстві та прагненням держави захистити від будь-яких посягань встановлений правопорядок.

Правосуддя — це свідомо, цілеспрямована діяльність людей (суддів), які правомочні вирішувати долі інших людей (обвинувачених, позивачів, відповідачів тощо), вступати при цьому в складні зв'язки з численними учасниками судочинства, нерідко зацікавленими у результатах справи, отримувати від них необхідну інформацію та розв'язувати соціальні конфлікти, здійснюючи при цьому виховний вплив на громадян.

Суть соціологічного підходу до застосування права виявляється насамперед у тому, що застосування права починає розглядатися одночасно і як соціальний процес, суб'єкти якого є водночас і учасниками суспільних відносин. Окрім місця у посадовій структурі правозастосовних органів, вони посідають ряд інших соціальних позицій.

І оскільки соціальна поведінка людини є реалізацією однієї з її суспільних функцій, на прийняття нею рішення з певної справи впливає не тільки безпосередньо правова норма, але й уся сукупність соціальних зв'язків людини, включаючи її особисту правосвідомість, правосвідомість класу або соціальної групи, до якої вона належить, вплив громадської думки про право тощо.

Соціологічний підхід дозволяє поглибити розуміння змісту правозастосовної діяльності і побачити, який соціальний сенс ховається за логічною операцією підведення окремих випадків під дію загальної норми.

Комплекс людських стосунків, які виникають при здійсненні правосуддя, в психологічному аспекті може бути поданий як дуже складна система взаємодії психічних процесів, властивостей і настроїв окремих осіб і соціальних груп.

Значення органів судової влади виходить далеко за межі здійснення ними правосуддя. Організаційно оформлені соціальні групи, що взаємодіють в умовах громадянського суспільства, все частіше і частіше будують свої стосунки на основі угод, договорів. Це дає можливість оформити суспільні конфлікти як судові справи з цілком мирними процедурами їх розв'язання. Отже, суд є й органом запобігання соціальних катаклізмів.

Суб'єктом, який здійснює судову владу, є не будь-який державний орган, а лише суд з притаманними тільки йому можливостями впливу на поведінку людей та соціальні процеси.

Суди, правосуддя та його гарантії можуть розглядатися як різновид соціальних систем, судовий процес — як соціальна взаємодія.

8.2. Судовий процес як соціальна взаємодія

Суспільний сенс діяльності суду як специфічного соціального інституту полягає в захисті і регулюванні правових відносин шляхом неухильного дотримання законності. У реальному житті суд — це та остання інстанція, де прагнення людини захистити себе від свавілля може бути здійсненим найбільшою мірою. Адже в суді позивачі обов'язково виступають згідно з законом у повному обсязі, тут, незважаючи на статус сторін судового процесу, буде прийняте правове рішення, від якого ухилитися ніхто не може. Відомий французький соціолог права Жан Карбоньє писав:

«Суддя — не єдиний інтерпретатор закону..., але лише суддя може надати тлумаченню обов'язкову силу». Законність і обов'язко-

вість тлумачення закону і є тими рушійними силами, які перетворюють суд і правосуддя в нічим не замінюваний соціальний інститут.

Основоположним сучасним критерієм соціально значущої судової діяльності є втілення в життя прав людини. Відповідно до цього реалізація суспільного призначення судів вирішальною мірою залежить від того, як суди всіх рівнів здійснюють захист прав і свобод громадянина, як вимагають забезпечення цих прав і свобод щодо органів державної влади та місцевого самоврядування, посадових і службових осіб, а також у взаємовідносинах між громадянами.

Зважаючи на основоположне значення впровадження в життя прав і свобод людини, суди повинні ставити їх на перше місце при судовому розгляді будь-яких справ, за жодних обставин не відмовляти у прийнятті скарг на рішення органів влади або посадових та службових осіб, якщо в цих рішеннях були порушені права людини, передбачені Конституцією. Ця вимога поширюється на всі правовідносини, що виникають та існують у державі. Підпорядкованість всієї діяльності судів справі захисту прав і свобод людини є вихідним принципом як стратегічного, так і поточного аспектів функціонування судової системи.

Для захисту прав і свобод громадян суди повинні використовувати всі повноваження органів правосуддя, не допускаючи поверховості дізнання і попереднього слідства, неналежної підготовки справ до судового розгляду. Особливу увагу суди повинні приділяти своєчасному виконанню своїх рішень, оскільки це має основоположне значення для реального захисту та поновлення прав і свобод людини, а також для забезпечення тієї впливовості судової гілки влади, яку вона повинна мати в суспільстві. Абсолютний пріоритет прав людини у здійсненні правосуддя означає, що судовий процес є, з одного боку, регульованою правом формою соціальної взаємодії безпосередніх учасників судового процесу, а з іншого — судової системи і суспільства.

Судовий процес як соціальна взаємодія має такі аспекти.

1. У основі судового процесу лежить соціальний за змістом конфлікт, що прийняв юридичну форму. Цей соціальний конфлікт, набуваючи юридичного статусу, все ж зберігає свою соціальну природу, а тому юридичні факти, які підлягають судовому розгляду, мають подвійну природу — як оцінюване правом явище і як певна сторона соціального конфлікту. Лише розкривши соціальну приро-

ду конфлікту і надавши йому юридичної оцінки, суд може прийняти по-справжньому правове і соціально значуще рішення.

2. Суб'єкти судових правовідносин мають подвійну природу. В них органічно поєднуються процесуальні і соціальні характеристики, які відбивають, з одного боку, їх роль у судовому процесі, а з другого — їх місце в суспільній системі. Взаємодія цих характеристик може стати основою суспільних за своєю природою суперечностей, починаючи від статусних і закінчуючи психологічними. Врахування й подолання цих суперечностей з метою досягнення правового і соціально ефективного рішення є одним з найбільш складних, але неминучих суспільних вимог до суду.

3. Наявність соціально-психологічної взаємодії суб'єктів судового процесу. При винесенні колегіального судового рішення, наприклад, судом присяжних, соціально-психологічні закономірності «працюють» у чистому вигляді. Крім того, при будь-якій формі винесення судового рішення суддя діє на підставі власної переконаності. Але і на групове спілкування в процесі колегіального рішення, і на індивідуальну переконаність судді завжди впливають певні соціальні фактори. І щоб судочинство було правовим і справедливим, не можна ці фактори ігнорувати і відкидати такі питання, як: хто зазідає в суді присяжних (або хто є народними засідателями), які соціальні і особисті якості має суддя? Як склад суду може відбитися на характері розгляду певної конкретної справи? Американська соціологія права, наприклад, вважає ці питання для справедливого судочинства ключовими.

4. Наявність процесуальних конфліктів, які врешті-решт, є соціальними за своєю природою. Наприклад: яким чином і чому саме так слідчий домагається свідчень? Чим пояснюється неявка до суду? З якої причини даються неправдиві свідчення? Ці питання мають глибокий соціальний контекст, і суддя, аби успішно керувати соціальною взаємодією учасників судового процесу, має розуміти соціальний підтекст цих і подібних питань у процесі розгляду конкретних судових справ. Ігнорування цього боку справи може негативно вплинути на правовий характер протікання судового процесу і самого судового рішення.

5. Однією з фундаментальних засад соціальної взаємодії в судовому процесі є презумпція знання права. У реальному житті такі знання дуже різні, а інколи майже відсутні. Це є одним з проявів фактичної соціальної нерівності учасників судового процесу. Щоб

подолати цю нерівність, і існують призначені судом захисники, офіційні експерти тощо. Таке подолання є однією з передумов оптимальності не тільки процесуальної, але й соціальної взаємодії учасників судового процесу, без чого неможливе справжнє правосуддя взагалі.

6. Взаємодія є формою спілкування з зовнішнім суспільним середовищем судового процесу. Суд ніколи не є ізольованим від суспільства та його локальних проблем. На рішення суддів неминуче, тією або іншою мірою, впливають традиції, суспільна думка, конкретна соціальна ситуація, стан системи державної влади тощо. Нереально абсолютно відкидати і не враховувати цей вплив. Але при цьому існує однозначна вимога — ніщо зовнішнє не повинно вплинути на правовий і справедливий характер суду і його рішень.

Важливою формою соціальної взаємодії в процесі судочинства є взаємний вплив суддів, що найбільш повно виявляє себе в судовому прецеденті. Судовий прецедент у тій або іншій формі існує завжди, а в деяких правових системах, як відомо, він посідає ключове місце (наприклад, в англосаксонській системі). Соціальне значення судового прецеденту полягає в тому, що за його допомогою можна вирішувати такі справи, які в даній конкретній формі законодавець не міг передбачити. Але використання прецеденту має свою соціальну межу і є небажаним, коли зачіпаються проблеми фундаментальні, гострі і такі, що мають різне тлумачення в справі. Наприклад, у США забороняється використання прецедентів у справах, що стосуються проблем власності.

Зазначені аспекти судового процесу як соціальної взаємодії набувають значущості і можуть бути враховані за умови, що вони впливають на механізм судочинства і прийняття судових рішень.

Якщо підходити до механізму судового процесу як до соціальної взаємодії, то суспільна значущість судового рішення залежить не лише від його юридичного рівня, а й від того, чи внутрішньо сприймають це рішення учасники судового процесу і суспільна думка взагалі. У разі, коли цього немає, то судові рішення ризикують стати соціальним пустоцвітом. Щоб цього не сталося, механізм судового процесу повинен мати всі ознаки процесу справедливого, оскільки лише при цій умові, особливо ті, хто не мають соціального захисту, будуть ставити під сумнів його наслідки.

З точки зору соціальної злагоди і соціальної взаємодії, основоположне значення мають три принципи справедливого процесу.

Першим з них є нейтральність і неупередженість суддів. Це принцип не просто організаційно-кадровий, а глибинний і соціальний. Суспільні прошарки, представники яких не мають значної соціальної сили, з соціально-психологічної точки зору ніколи не вважатимуть судовий процес чесним, якщо є сумнів щодо нейтральності і неупередженості суддів. Тобто у цьому випадку порушується соціально-психологічне підґрунтя правових відносин, які регулюються судовою гілкою влади. А від цього один крок до виникнення соціального невдоволення, соціальної напруги, формування конфліктних ситуацій. Неупередженість судді не означає пасивної позиції під час судового процесу. Суддя обов'язково вказує сторонам на вирішальні правові точки зору для того, щоб вони могли орієнтуватися на них і не сприймали судові рішення як щось раптове. Крім того, суддя просто повинен вести справу так, щоб і сторонам, і всім присутнім був цілком зрозумілим соціальний підтекст справи і суспільна значущість справедливого рішення по ній. До речі, саме такою здатністю славилися найбільш видатні вітчизняні судові діячі.

Другим принципом чесного процесу в судочинстві є надання можливості викласти свої факти та свої позиції всім зацікавленим учасникам судового процесу. Принцип «рівних шансів для всіх учасників» вимагає не лише того, щоб усі зацікавлені сторони отримували формально рівну можливість участі в судовому процесі, він передбачає також рівність «зброї» для всіх, хто протистоїть у правовому процесі. Цей принцип набуває особливого суспільного значення у тих випадках, коли сторонами судового процесу є представники соціально неоднакових сил — багатого і знедоленого, «простої людини» і високої посадової особи, громадянина і держави. Тому держава, щоб забезпечити рівність шансів, у разі необхідності вирівнює становище одного із учасників судового процесу, гарантує допомогу грошовими коштами на судові витрати, дбає про адвоката, а у кримінальному процесі надає захисника, оплаченого судом.

Цей принцип — не просто форма реалізації вимоги «*audiatur et altera pars*» (з лат. — вислухати й іншу сторону), він є однією з гарантій справедливості судового процесу, а тому має надзвичайно важливе значення для формування суспільно сприятливих правових відносин, які породжуються кожним конкретним судовим процесом.

Третій принцип справедливого судового процесу, його публічність, такий же старий, як і сам суд. Але особливого значення він набуває в умовах інформаційного суспільства, коли інформація пе-

ретворюється в одну з вирішальних сил, що регулює соціальні відносини. Цей принцип передбачає публічність усно проведених слухань справи до постанови суду та публічність виголошення присуду, образно кажучи, він містить запрошення кожному переконатися в тому, що в судовому процесі все є правовим, коректним, доступним для перевірки і оцінки громадською думкою та її колективним досвідом. Саме тому цей принцип можна вважати однією з гарантій правового і справедливого судового рішення — і не випадково відкритість будь-яких судових процесів проголошена в конституціях всіх демократичних держав.

Водночас принцип публічності необхідно здійснювати так, щоб участь громадськості була спрямована за можливістю в раціональне, а не емоціональне річизце. Зокрема, за доби телебачення в жодному разі не можна перетворювати учасників судового процесу на об'єкт публічних пліток, а сам процес — на виставу.

Важливе значення має також часто недооцінювана вимога правового оформлення кожної дії суду. Це має особливе значення при захисті від посягань на життя, здоров'я, свободу, власність, державну таємницю.

Суд і судова система в їх конкретності завжди породжуються певною суспільною системою. Відповідно до цього правосуддя має таку вертикальну і горизонтальну структуру, такі повноваження на кожному рівні, що дають змогу реалізувати правове і соціальне призначення цієї системи. Перетворення в суспільному житті неминує ведуть до виникнення нових вимог до правової системи. Відповідає на ці нові вимоги з боку правосуддя реформа судової системи. Рушійною силою механізму судових реформ є прагнення реалізувати нові очікування суспільства щодо судової системи. Тому соціологія судової діяльності у суспільствах, що трансформуються, певною мірою є також соціологією судових реформ.

В Україні судова реформа орієнтована на декілька етапів, кожен з яких має свою правову і соціальну характеристику.

Соціальний аспект етапу судової реформи, що завершився прийняттям Закону України «Про судоустрій України», охопив цілу низку проблем, серед яких, з соціологічної точки зору, найбільш важливими є:

формування завдань суду і його статусу як самостійної гілки влади в умовах стабілізації суспільних відносин і проголошення пріоритету прав людини;

орієнтація конкретної практики правосуддя на такі його засади, що відповідають вимогам Конституції країни, правової і соціальної держави.

Головними соціальними проблемами, які визначають характер завершального етапу реформування системи правосуддя, є:

подолання такого першорядного фактора впливу на корпус суддів, як соціальна, економічна, матеріально-технічна залежність суддів;

порівняно з цим фактором навіть залежність від судових «адміністраторів» є чинником другорядним;

радикальне підвищення доступності суду для населення шляхом як меншої формалізації звертання в суд, так і певних соціальних і матеріальних пілг такого звернення для деяких прошарків, особливо із числа знедолених;

подолання існуючих елементів формального правосуддя за рахунок підвищення відповідальності суду не тільки за установлення істини, але й впровадження в життя судових рішень; визначення суспільно оптимальної системи судів, їх організаційних основ, внутрішньої структури і юрисдикційних повноважень кожного з них;

формування та проведення в життя професійних, соціальних і особистісних вимог до кандидатів у професійні судді та народні засідателі й присяжні, ліквідація прогалини у регламентації процедури, формування корпусу суддів;

визначення соціальних і правознавчих критеріїв, а також порядку формування нових форм здійснення правосуддя (суд присяжних тощо).

З соціологічної точки зору завершальний етап реформування правової системи України повинен здійснюватися, перш за все, в таких напрямках:

1) потребує завершення комплектування судів такими кадрами, які відповідають вимогам правосуддя в умовах правової держави: високопрофесійними, висококультурними, невідкупними і в такій кількості, що забезпечує потреби судової системи в нових суспільних умовах;

2) слід зробити реальністю простоту, зрозумілість і доступність будь-якої ланки судів для всіх прошарків населення;

3) має бути забезпечена системою правових норм і особливо соціальних гарантій справжня незалежність суду і суддів; суди повин-

ні мати матеріально-технічну базу, що гарантує повну автономію діяльності не тільки судових закладів, але і кожного судді;

4) судова система має бути економічно такою, що окупає саму себе за рахунок державного мита та еквівалентних розмірів судових витрат, які ідуть в дохід держави;

5) повинен бути досягнутий такий рівень розвитку норм матеріального і процесуального права, при якому гармонійно поєднується принцип пріоритету прав і свобод людини з правами держави, її органів і суспільства в цілому.

8.3. Соціологічна експертиза і соціологічне тлумачення закону

Соціологічна експертиза — оцінка соціальної обґрунтованості пропонованих норм, прогнозування їх соціальних наслідків і ефективності їх дії.

Соціологічна експертиза може виконувати різні функції. Наприклад, доказ професійних звичаїв, значущих в торговому та трудовому праві. Часто для підтвердження факту існування таких звичаїв користуються висновками спеціальних експертів. Сторона, яка збирається послатися на звичай, подає відповідне свідоцтво, підготовлене професійною організацією — торговельною палатою, спілкою підприємств, профспілкою тощо. Ця процедура відбиває процес бюрократизації права (згадаємо закон М. Вебера). Не дивно, що деяким висновкам цих організацій може бути кинутий докір, що вони витримані в дусі захисту власних професійних інтересів. Суд отримав би об'єктивнішу експертизу, якби звернувся до соціології. Експерт-соціолог підійшов би до розгляду питання з двох боків, відповідно до двох аспектів, які властиві класичному аналізу звичаю. Перший — вивчення фактичної сторони справи з тим, щоб виявити, якою є дійсна практика. Другий — вивчення громадської думки для з'ясування питання про те, чи супроводжується ця практика тим, що заведено називати *opinio necessitatis* або *opinio juris*. Наприклад, італійська преса повідомила, що у 1977 р. один з прокурорів у Мілані попросив Інститут громадської думки вивчити шляхом опитування поняття «загальноновизнане уявлення про соромливість», яке є в кримінальному законодавстві. Треба зазначити, що організація та проведення опитування досить дорогі заходи, і сторони в процесі навряд візьмуться проводити його за свій рахунок.

Соціологічне тлумачення законів — роз'яснення глибинної суті правових норм, їх ролі в системі соціальних зв'язків, надання допомоги суддям у розумінні цього.

Тлумачення законів — важлива місія судів. Зазначимо, що суддя — не єдиний інтерпретатор закону; в цій ролі можуть виступати доктринальні коментатори, юрисконсульти, але лише суддя може надати тлумаченню обов'язкової сили. Існує декілька концепцій соціологічного тлумачення. Одна з них трактує соціологічне як соціальне, й тлумачення стає соціологічним тоді, коли суспільство виступає в ньому на перший план, відтісняючи індивіда. Одразу ж виникає небезпека, що в результаті ототожнення цих двох понять соціологічне тлумачення може штовхнути суддю від науки до політики. Такий ризик не можна не враховувати, але на нього свідомо йдуть і навіть виправдовують.

У Радянській Росії та в країнах народної демократії набув офіційного визнання метод тлумачення, який також не може бути кваліфікований як власне соціологічний, оскільки він пов'язаний з соціальним інтересом (особливо з інтересом робітничого класу) і підкорений йому. Цей метод реалізується по-різному. Один варіант — суддя повинен був виносити рішення згідно зі своєю соціалістичною правосвідомістю; другий варіант — відповідно до економічного і соціального ладу країни.

Вважається, що ця техніка використовувалася головним чином у перехідні періоди, коли зберігали дію багато законів, успадкованих без змін від капіталістичного режиму. Особливе правило тлумачення дозволяло пристосувати ці закони до нових вимог суспільства, що змінювалося в очікуванні радикального законодавчого перегляду.

Існують *розширювальне* (реформістське) тлумачення, коли стара норма співвідноситься з новими явищами, з фактичним станом справ, з практикою, та *обмежувальне* (консервативне), коли суддя спирається лише на старе тлумачення норми.

Реалістичне тлумачення полягає в тому, щоб пояснити фактичне життя закону, тобто те, що передувало його прийняттю, що відбувалося згодом. І тут тлумаченню допомагає звичай, який спонтанно складається в його практиці.

Можна поставити питання щодо нової форми мистецтва тлумачення. Визнано, що краще законодавствувати згідно з громадською думкою, ніж всупереч їй. Очевидно, що й тлумачити закони краще, спираючись на цю думку. Тлумачення, на яких ґрунтуються рішен-

ня, зможуть гарантувати цим рішенням широкий моральний авторитет — і відповідно більші шанси на те, що вони будуть виконані добровільно, лише за тієї умови, що будуть зрозумілі всім, у тому числі й неюристами. Узагальнюючи думку А. Леві-Брюля¹, можна сказати, що недостатньо переконаності самого судді, потрібно ще, щоб він примусив розділити свою переконаність.

Є і ще одна суттєва обставина. Закон може бути таким, що його адресати будуть змушені одразу ж самостійно тлумачити його, не чекаючи судової інтерпретації. Очевидно, що це тлумачення залишається на рівні розуміння простої людини. Вивчивши цей рівень, судові тлумачення зможуть закріпити те, що робилося сумлінно. Це дуже важливий чинник на користь соціологічного тлумачення, який відповідає поглядам населення і значить сьогодні більше, ніж раніше, з причини зростаючого обсягу законодавчої регламентації.

Трудність полягає в практичному здійсненні такого тлумачення.

Юрист позбавлений можливості провести широке опитування з єдиною метою з'ясувати щось нерозуміле для себе. Не може цього зробити перед винесенням рішення і суд. Необхідно розробити більш швидко й дешевшу процедуру. Уявляється можливим створити тест із декількох тлумачень, які не збігаються. А за відповідями на нього невеликої групи опитаних (в яких не повинно бути юристів) фахівці-психологи визначать, яке з цих тлумачень було вибрано, по-перше — більшістю, по-друге — найшвидше.

Отже, проблема праворозуміння, тлумачення законів — вельми складна проблема. Норми права можна часом тлумачити самим наймовірним чином. Не випадково серед юристів існує каламбур «Два юристи — три думки».

Соціологічний підхід, соціологічний погляд на норму закону характеризується тим, що соціолог нібито наповнює загальні, певною мірою абстрактні юридичні формули значенням того, що відбувається у реальному житті, які нові тенденції, зрушення, процеси є визначальними у суспільному житті.

Важливе місце в *судовій соціології* посідає *дослідження судових помилок*. Тут «викривальна» функція судової соціології виявляється з найбільшою силою. Судова помилка — це хибність у думці та діях правосуддя, у розумінні мотиву злочинного діяння, у його кваліфікації і винесенні вироку. У практиці судочинства завжди є пев-

¹ Карбоньє Ж. Юридическая социология. — М., 1986. — С. 315.

ний відсоток судових помилок. На думку західних соціологів, це кожен п'ятий випадок.

8.4. Соціологічні аспекти вивчення ефективності правосуддя

Належну увагу судова соціологія приділяє вивченню системи і структури умов ефективності правосуддя. Це:

1. Розробка загальної концепції ефективності правосуддя: цілі правосуддя та соціальні потреби, які задовольняються завдяки їх досягненню; зміст поняття ефективності правосуддя; співвідношення оптимальності та ефективності правосуддя; правосуддя як система, умови (гарантії) ефективності правосуддя, їх зв'язок і взаємодія, інформаційна забезпеченість судової системи; методи дослідження ефективності правосуддя тощо.

2. Розробка системи критеріїв і показників ефективності правосуддя в цілому і за окремими судовими стадіями процесу; визначення «вагомих» (ціннісних) співвідношень між різними критеріями і показниками ефективності; виокремлення критеріїв організації та критеріїв якості судової діяльності; співвідношення критеріїв ефективності правосуддя та ефективності інших видів судової діяльності (наприклад, правова пропаганда); ефективності правосуддя та процесуальної діяльності інших (крім суду) учасників судочинства; розробка критеріїв для порівняльної оцінки якості роботи судів по регіонах і періодах.

3. Вивчення на теоретичному рівні складної системи чинників (гарантій), які впливають на ефективність правосуддя; ранжування цих чинників за ступенем значущості, виявлення ієрархічних і координаційних зв'язків між ними; розгляд усіх чинників як складної системи «управління» правосуддям, де кожна структурна ланка і кожний елемент її виконує певну функцію; вивчення цих функцій на підставі знання «сили впливу» чинників тепер і в майбутньому; створення структурно-функціональної, «працюючої на управління» моделі чинників (умов, гарантій) ефективності правосуддя.

4. Обчислення ступеня ефективності правосуддя за допомогою логіко-математичного апарату на основі інформації, яка регулярно надходить, про стан судової діяльності (статистика, дані соціологічних та інших досліджень); удосконалення методів обробки й аналізу інформації з використанням сучасної обчислювальної техніки.

5. Виявлення дисфункцій, «слабких місць» у системі гарантій правосуддя, розробка науково обґрунтованих заходів підвищення ефективності правосуддя.

Це, якщо можна так висловитися, програма-максимум усього наукового напрямку. Зараз ми перебуваємо лише на його початку.

Можна визначити три рівні вивчення ефективності правосуддя.

На *першому рівні* аналізуються чинники, які пов'язані зі станом і застосуванням судом галузей, інститутів і окремих норм права, вивчаються правом характеристики ефективності процесуальної діяльності (правовий аспект). На цьому рівні вивчаються: повнота встановлення предмета доказування, взаємовідносини суду з учасниками процесу, вплив останніх на внутрішнє переконання суду, помилки при проведенні окремих процесуальних дій та їх вплив на вирішення справи, а також інші питання застосування судом норм права.

Другий рівень вивчення ефективності правосуддя характеризується соціологічним, психологічним, етичним підходами до вивчення особи суддів, а також вивчення об'єктивних умов, за яких проходить службова діяльність і взагалі все життя судді. Ця друга ланка в системі гарантій правосуддя теоретично виявилася малодослідженою, хоча саме вона значною мірою визначає ефективність діяльності по застосуванню права.

Третій рівень вивчення ефективності правосуддя полягає у виявленні залежностей між якістю судової діяльності та дією соціально-економічних, політичних, ідеологічних, наукових гарантій, загальних для усіх видів державної діяльності. Цей глибинний рівень значною мірою визначає характер соціальних чинників, які аналізуються на першому та другому рівнях.

Слід зазначити, що була показана у спрощеній формі абстрактна схема (модель) умов ефективності правосуддя. В реальній дійсності — це динамічна система дуже високого ступеня складності, що постійно діє, прогресує, взаємодіє з іншими соціальними утвореннями.

Розглянемо другу ланку в системі гарантій правосуддя. Вона не укладається в традиційну схему правових наук, які вивчають правосуддя, тому що предметом вивчення в даному випадку є не право, а особа судді та умови його діяльності, які впливають на ефективність застосування права.

Виховна роль правосуддя полягає в тому, що судова система своєю діяльністю значною мірою формує повагу до права і обумовлює

можливість подолання таких форм деформації індивідуальної правосвідомості, як правовий інфантилізм, правовий нігілізм, переродження правосвідомості. Саме судова система, що функціонує на принципах законності і справедливості, здатна в першу чергу внести в суспільство громадську злагоду, активне співробітництво суспільних груп населення, забезпечити гарантії прав і свобод особистості, моральних начал в суспільному й індивідуальному житті. Ця роль суду не завжди підкреслюється, але без соціально ефективної судової системи оптимальні правові відносини і відповідна їм права свідомість ні існувати, ні розвиватися не можуть.

Соціальні підходи до судової діяльності не стоять на місці й увесь час розвиваються. Однією з сучасних світових тенденцій такого підходу до розвитку судових систем є розширення питання гуманізації правосуддя. Подібне розширення стосується всіх аспектів судової діяльності. Перш за все, нові акценти вносяться в розуміння самого правосуддя. Воно все більше розглядається як засіб змінити існуючий соціальний і правовий стан речей. Сам злочин усе більше трактується не тільки як порушення закону, а в першу чергу, як насильство над людьми. Критерієм правосуддя оголошується досягнутий його результат. Дуже важливим є фокусування при розгляді справ на сутності закону і на об'єднуючій ролі правосуддя. Щодо потерпілого і відповідача, то в центр уваги ставляться потреби потерпілого і перетворення в норму відшкодування його втрат. Обов'язковою вважається участь відповідача у відшкодуванні втрат потерпілого, заохочується його каяття і прощення в разі повного відшкодування втрат.

Не всі ці підходи можна вважати безумовними, але вони є значущими з точки зору соціології правосуддя, оскільки виявляють тенденції його розвитку в умовах гуманізації суспільних відносин в цілому.

По мірі розвитку правової соціальної держави все більше дає себе знати необхідність урахування в діяльності судової системи життєвих потреб як соціума, соціальних груп, прошарків й інших спільнот, так і окремо взятих особистостей. У зв'язку з цим заслуговує на увагу така форма розширення можливостей правосуддя, як посередництво. У США, Австралії, Аргентині й інших воно є частиною судочинства і деякі категорії справ не розглядаються судами без проходження цієї процедури. Європейська конвенція про захист прав людини і основних свобод також передбачає прийняття справ

до судового розгляду лише в разі безрезультатності посередницьких спроб вирішити конфлікт. Свого часу така форма подолання конфлікту була розповсюджена і в Україні.

Питання про те, в якій мірі суддя здійснює політику, що проводиться через систему юридичних органів, і в якому ступені відбиваються в цьому його особисті погляди, може висунути на перший план чинники, що стосуються особи судді. Мова йде не тільки про те, наскільки суддя адаптується до вимог судової політики. На його діяльність впливає цілий ряд позаправових, неформальних чинників, наприклад, розуміння ним своєї ролі. Справа в тому, що кожне суспільство і кожна правова система створюють свій власний тип судді, який, якщо його взяти абстрактно, може бути ідентичним. Однак в кожному суспільстві та правовій системі існує різне розуміння ролі судді, яке значно впливає на формування цього абстрактного типу.

В теоретичних дослідженнях розроблені та практично використовуються критерії, якими повинен визначатися ступінь складності розумової праці. До цих критеріїв відносять:

- 1) необхідну професійну кваліфікацію;
- 2) ступінь самостійності та ініціативи;
- 3) уміння керувати роботою колективу;
- 4) інтенсивність діяльності;
- 5) рівень відповідальності;
- 6) складність функцій, що виконуються.

Зазначені критерії можуть розглядатись і щодо діяльності судді, яка має бути оцінена за усіма цими показниками як надзвичайно складна, оскільки вона потребує знання кваліфікованого, різнобічно освіченого юриста, незалежності при прийнятті рішень, уміння керувати не тільки колективом постійних працівників суду, але й колективами учасників процесу, часто численних і специфічних з кожної справи, відповідальності за долю людей, високого ступеня інтенсивності діяльності.

Виявлення та усунення чинників, які негативно впливають на забезпечення належного рівня якісних параметрів особи та діяльності судді, — необхідний шлях підвищення ефективності правосуддя. Можна визначити такі чинники.

Насамперед — *комплекткування кадрів суддів, рівень їх освіти та якості професійної підготовки*. Важливим є також суб'єктивне ставлення суддів до якості отриманої ними професійної підготовки.

Зараз відсутнє теоретичне розроблення професіограми судді як необхідної психологічної характеристики особи, що є основою визначення професійної придатності. Тому зрозуміло, що і практика прийому до юридичних вузів ніяк не пов'язана з виявленням придатності для обіймання в подальшому посади судді.

При розробленні професіограми судді можна використати характеристики, які застосовуються, наприклад, для деяких видів інтелектуальної діяльності, а саме:

1) суспільне значення діяльності за відповідною професією, її зміст;

2) галузь використання цього виду діяльності;

3) склад осіб відповідної професії;

4) особливості професії:

— політична спрямованість, професійно-етичні вимоги;

— загальна і професійна підготовка;

5) психологічні особливості діяльності:

— схильність до діяльності;

— загальні та спеціальні здібності;

— індивідуально-психологічні особливості (темперамент, характер, вольові, комунікативні якості);

6) умови праці, підвищення кваліфікації.

Наступний чинник — *система підвищення кваліфікації працівників юстиції*.

Це забезпечує можливість для систематичного підвищення кваліфікації працівників судів, які можуть не тільки привнести до системи свої знання, осмислити та правильно оцінити власний досвід, але й безпосередньо ознайомитися з діяльністю центральних органів юстиції та судів.

Необхідно звернутися ще до однієї проблеми в галузі підготовки кадрів для судів. Потребують вирішення питання професійного навчання не тільки суддів, але й інших працівників судів (секретарі суду, секретарі судових засідань, судові виконавці, діловоди). Судді доводиться гаяти багато часу на навчання цих працівників, перевірку їх роботи, а іноді й виконувати деякі їхні функції, що збільшує і без того велику обтяженість суддів основною роботою та суперечить основним принципам розподілу праці.

Стаж трудової діяльності є одним із важливих показників, які характеризують контингент судових працівників.

Чи є залежність між стажем діяльності суддів та якістю їх роботи?

Як свідчать дані соціологічних досліджень, погіршення якості діяльності суддів на другому році порівняно з першим можна пояснити так: початківцям доручають розгляд нескладних справ, їх менш обтяжують по службі та частіше контролюють; на другому ж році діяльності судді вже достатньо обтяжені розгляданням справ (у тому числі складних), їх менше «опікають», однак достатнього досвіду вони ще не набули. Це доводить, що необхідно допомагати суддям не тільки на першому, але й на другому році їх діяльності.

У цілому ж рівень відправлення правосуддя зі зростанням діяльності суддів підвищується не так інтенсивно, як можна було б припустити. Очевидно, діють чинники, які ослаблюють зв'язок, що розглядається. Одним із таких чинників є недостатній матеріальний і моральний стимул.

Дослідження особи судді було б неповним без вивчення його правосвідомості та морально-етичної характеристики. Правосвідомість суддів відіграє важливу роль у тлумаченні та застосуванні ними норм права, у визначенні міри покарання, у виборі найбільш доцільної поведінки в процесі, коли закон не суворо детермінує її, у визначенні припустимості та відповідності доказів, у взаємовідносинах судді з іншими учасниками судового розгляду.

Ефективність правосуддя залежить від умов, за яких відбувається судова діяльність. Вивчення та свідома зміна цих умов сприяє підвищенню якості судочинства.

Серед соціальних умов, які впливають на якість судочинства, повинні насамперед вивчатися проблеми соціального планування та наукової організації роботи в суді. Одна з таких проблем — визначення службового навантаження та необхідної кількості судових працівників. Актуальність цього диктується об'єктивно існуючими межами інтенсивності та обсягу праці, які гарантують збереження працездатності суддів і високу якість правосуддя. Для обґрунтування цього положення важливо простежити існуючий взаємозв'язок між обсягом службового навантаження і якістю судової діяльності. Результати досліджень свідчать, що скасування та змінення вироків перебуває у залежності від зростання службового навантаження.

Ряд соціологічних матеріалів і статистичних даних свідчать про необхідність удосконалення обґрунтування як існуючої чисельності судових кадрів, так і динаміки їх зростання. Зараз призначення

кадрів суддів недостатньо співвідноситься зі змінами кількості справ, що розглядаються, з демографічними чинниками, зі специфічними територіальними й правовими умовами в окремих регіонах країни.

Прагнення до економії часу при надмірному навантаженні судді часом призводить до процесуальних порушень (наприклад, не дотримуються необхідні процесуальні терміни, формально проводяться віддання до суду, немотивовано викладаються у вирокі висновки суду).

Потрібне розроблення принципових положень, які дозволили б обґрунтовано визначити правильність нормування судових кадрів і необхідні зміни чисельності суддів.

Статистичні дані доказують, що кількість справ, які надходять до судів, не завжди пов'язана з густотою населення, територіальною поширеністю та сферою діяльності судів. Основою планування розвитку та розподілу контингенту суддів, очевидно, мають бути експериментально установлені середні затрати часу на розгляд справ за певними категоріями та видами злочинів. Однотипність справ кожної категорії обумовлює єдину методику їх розслідування та проведення одного й того самого комплексу слідчих і судових дій. Тому такі середні витрати часу для усієї маси справ можуть служити реальним мірилом їх трудомісткості.

Розглядаючи організацію діяльності суддів, слід виділити ще одне питання, а саме — питання функціонального розподілу праці суддів. Дані соціологічних досліджень свідчать, що якість діяльності суддів за умови спеціалізації вища. Спеціалізація економить час суддів і є більш раціональним методом праці. Звичайно, спеціалізація не може здійснюватися в судах з невеликою кількістю суддів, але в цих судах розглядається не велика, а менша частина усіх справ, що проходять через судову систему.

Серед чинників, які безпосередньо впливають на якість правосуддя, необхідно назвати організаційно-технічну базу судів. Технічне оснащення судів не завжди дозволяє їм максимально використовувати можливості, які надаються законом для досягнення істини, захисту прав громадян і посилення виховного впливу судочинства. Невідповідність судових приміщень вимогам відправлення правосуддя нерідко заважає проведенню в повній мірі гласного й відкритого судового розгляду, який розрахований на виховний ефект при здійсненні судом своїх функцій.

Запитання для самоконтролю

1. Визначте основні напрями судової соціології.
2. У чому полягає соціологічне тлумачення закону?
3. Що таке соціологічна експертиза?
4. Визначте рівні вивчення ефективності правосуддя.
5. У чому полягає соціальна природа правосуддя?

Рекомендована література

1. *Бобріщев-Пушкин А. М.* Эмпирические законы деятельности русского суда присяжных. — М., 1896.
2. *Гулевич О. А.* Господа присяжные заседатели (Размышления психолога) // *Общественные науки и современность*. — 1996. — № 5.
3. *Петрухин И. Л.* Правосудие: время реформ. — М., 1991.
4. *Поляков С. Б.* К вопросу о независимости суда // *Государство и право*. — 2000. — № 10.
5. *Фоков А. П.* Судебная власть в системе разделения властей (Научно-правовые, философские и исторические аспекты) // *Государство и право*. — 2000. — № 10.
6. *Черечукіна Л.* Тернистий шлях виправдувального вироку // *Право України*. — 2000. — № 12.

Розділ 9

СОЦІОЛОГІЯ КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВА

9.1. Предмет соціології кримінального права

У системі правознавства соціологія кримінального права є напрямом (аспектом, стороною) науки кримінального права, який розглядає кримінально-правові інститути та норми в їх суспільно-економічній обумовленості, в процесі їх функціонування у суспільстві та у зв'язку з їх суспільною ефективністю.

У цілісній системі суспільствознавства вона, поряд з тим, має відігравати роль спеціальної соціологічної теорії.

Як частина соціологічної теорії, соціологія кримінального права розглядає кримінально-правові явища крізь призму законів соціології та в системі її категорій.

Соціологію кримінального права, яка виступає у ролі спеціальної соціологічної теорії, складає система знань, що відбивають кримінально-правові явища як моменти існування суспільства.

По-перше, у межах соціології кримінального права досліджується соціальна обумовленість кримінально-правових інститутів та їх відповідність потребам суспільства. Суспільні відносини у цьому випадку розглядаються з погляду можливого замаху на них окремих членів суспільства. Система суспільних відносин та їх різновиди досліджуються тут в аспекті, який дозволяє встановити, чому ті або інші соціальні умови підштовхують окремих людей посягати на пануючий суспільний лад та чому така поведінка взагалі можлива. Вивчення суспільних відносин за такого підходу має виявити особливості соціальних умов життєдіяльності, що зумовлюють саме ці, а не інші способи посягання індивідів на суспільний лад.

Результати такого дослідження допомагають визначити, чи всі можливі різновиди таких посягань передбачені чинним кримінальним законом, якою мірою вони відповідають змісту тих складів злочинів, які увійшли до кримінального кодексу. Крім того, розгляд складів злочинів у зв'язку з актуальними потребами держави на

різних ступенях захисту різних видів суспільних відносин надає об'єктивний соціальний критерій для науково обґрунтованої оцінки ступеня суспільної небезпеки злочинів залежно від того, на який саме вид суспільних відносин вони посягають та яку соціально значущу шкоду можуть заподіяти.

По-друге, до предмета соціології кримінального права входить процес функціонування кримінально-правових норм у суспільстві, або, інакше кажучи, соціальний механізм їх дії. Це передбачає дослідження виконання кримінально-правових вимог людьми, які реально включені у суспільне життя й тому мають об'єктивні соціальні характеристики, а саме: суспільний лад та пов'язані з ним місце і роль соціальних верств, груп та особистості у системах виробництва, політики, культури, побуту, споживання тощо. Залежно від місця, що його посідають у соціальній структурі, люди та соціальні групи мають різні поєднання цих ознак, тому виявляють неоднакове ставлення до кримінально-правових заборон. Вивчення специфіки суспільних властивостей, їх інтенсивності та сполучень у різних соціальних груп дозволяє визначити ступінь їх криміногенності та надати належним державним та громадським органам інформацію для розроблення диференційованих заходів, з урахуванням соціального складу населення.

Суспільно значущі якості соціальних груп інтегруються в особистості у систему конкретних соціальних властивостей, притаманних даній людині. При цьому соціальні властивості вступають у складну взаємодію з психофізіологічними якостями, виявляючись у складній структурі особистості, формуванні мотивації її індивідуальної поведінки, у тому числі й злочинної. Отже, характеристика соціального механізму дії кримінально-правової норми включає також і структуру особистості.

Проте на поведінку особистості впливають не тільки загальносоціальні умови, а й відносини, які складаються в її найближчому оточенні (в родині, у фірмі, серед співробітників, у різних неформальних групах, у тому числі й злочинних). Тому характеристика соціального механізму дії кримінально-правової норми як предмета соціології кримінального права повинна містити й систему факторів, що визначають специфічні особливості функціонування цих невеликих груп.

Суспільні відносини тут розглядаються, насамперед, з погляду соціальних властивостей їх суб'єктів дії (соціальних груп, особисто-

стей). І оскільки злочин — також вид суспільно значущої діяльності, хоча й негативно розцінюваної державою, то дослідження суспільних властивостей суб'єктів дії дає змогу визначити соціальні фактори, які тим чи іншим чином впливають на виконання кримінально-правових норм. Одержані в результаті цього дослідження відомості потрібні для розроблення профілактичних заходів загальносоціальної політики держави.

По-третє, предмет соціології кримінального права становлять соціальні наслідки дії норм кримінального права, їх ефективність. Ця ефективність розглядається тут не тільки як наявний результат впливу на свідомість населення кримінально-правових заборон. Вона вивчається як ефект керування соціальними процесами, тобто такого керування, яке не обмежується формулюванням та функціонуванням норм кримінального права, а й включає визначення соціальних цілей у сфері галузі боротьби зі злочинністю, а також планування цієї боротьби та вибір відповідних соціально-економічних, політичних і юридичних засобів для реалізації цих цілей та, нарешті, оцінку результатів вжитих заходів.

Ефективність дії кримінально-правових норм як результат керування соціальними процесами виявляється, перш за все, у сфері превентивної діяльності держави (попередження злочинів). У сфері ж правозастосовної діяльності вона виступає, в першу чергу, як ефективність кримінального покарання.

Дані, одержані у ході вивчення того, в якій мірі функціонування кримінально-правових норм сприяє досягненню визначених соціальних цілей, дозволяють судити про достатність чи недостатність юридичних засобів, обраних для боротьби зі злочинністю. Вони являють собою своєрідний засіб зворотного зв'язку між ефективністю закону та правотворчою діяльністю держави.

9.2. Суспільна небезпека злочинів та соціальна обумовленість кримінально-правових заборон

Формулюючи склади злочинів, кримінальне право відтворює у специфічній формі певні моделі поведінки, які безпосередньо відображають соціальний зміст злочинності, соціальні елементи злочинного поведінкового акту — як в плані того, що конкретно скоєно, так і в плані того, чому саме скоєно.

Соціальним є і власне поєднання цих елементів, яке й утворює вид злочину як особливу поведінкову структуру.

Суспільна небезпека вчинку має суперечливий характер. Оскільки небезпечні для суспільства шкода або загроза шкоди завдаються тільки певним (а не будь-яким) об'єктам, остільки суспільна небезпека вчинку знаходиться зовні його самого. Оскільки ж шкода або загроза шкоди певним об'єктам створюється тільки певним (а не будь-яким) вчинком, остільки суспільна небезпека вчинку знаходиться у ньому самому. У зв'язку з таким станом речей у вчинку можна виділити його фактичний склад та його соціальну сторону. Фактичний склад — це дія або відсутність дії; соціальна сторона — це посягання на існуючий правопорядок. Завдання удару при нападі та завдання такого самого удару при відбитті нападу може потягти і в тому, і в іншому випадку завдання тяжкого тілесного ушкодження, але внаслідок різниці соціальної характеристики ми маємо при одному й тому самому фактичному складі у першому випадку — злочин, тобто суспільно небезпечну дію, а у другому — необхідну об'єкту, тобто суспільно корисну дію.

Суспільна ознака злочинного вчинку — його загроза існуючому правопорядку — об'єктивно існує та може бути розпізнана шляхом з'ясування шкідливого, негативного значення для розвитку та зміцнення суспільних відносин і охорони прав та інтересів громадян.

У суспільних явищах завжди слід розрізняти їх фактичні риси та їх суспільну характеристику, соціальний зміст. Суспільна небезпека вчинку, як і будь-яка суспільна характеристика, є властивою, що утворюється чи не утворюється тільки внаслідок включеності цього вчинку у зв'язки та відносини конкретно-історичного суспільства.

У будь-якому суспільстві існують власні визнані межі індивідуальних можливостей. Ці межі обов'язково структуровані, тобто кожна мета має свої засоби досягнення, а кожен засіб має свої цілі, для досягнення яких він може бути використаним. Злочин являє собою порушення цієї структури, тому що у злочинній поведінці мета та засоби, мотиви та дії перебувають, з погляду суспільства, у ненормальному співвідношенні. Під впливом різних обставин окремі індивіди сприймають особисті межі можливостей не так, як суспільство, тобто суб'єктивно розширюють чи звужують границі мотивів та дій, мети та засобів її досягнення, та відповідно змінюють співвідношення між ними, відхиляючись від визнаного стандарту.

Якщо особистість не розглядає владу як відповідальність, то влада набуває в її очах властивостей інструмента, яким вона може роз-

поряджатися за своїм бажанням, що суперечить соціальному призначенню влади і є передумовою посадового злочину. Розширення поняття влади або інша зміна у сприйманні елементів соціальної реальності створює основу для зміни структури індивідуальних меж можливостей та виходу за встановлені суспільством їх границі.

Вид злочину являє собою особливу поведінкову структуру. Особливість цієї структури полягає в соціальному дисонансі мотивів та дій, дій та мотивів. Соціальний дисонанс дій та мотивів здатен спричиняти шкоду соціальним цінностям шляхом психічного або фізичного впливу на людей, фізичного впливу на речі або розриву суспільного зв'язку через зміну суб'єктом свого соціального статусу, невиконання покладеного на нього обов'язку, видання неправомірного акта.

Шкода може полягати в ускладненні здійснення суспільних відносин в їх конкретному одиничному бутті (наприклад, посадова халатність або наклеп); у тимчасовій або частковій ліквідації суспільних відносин в їх конкретному одиничному бутті (наприклад, протиправне вилучення чужого майна або ухилення від сплати податків); у повному руйнуванні суспільних відносин в їх одиничному конкретному бутті (наприклад, корупція).

Між соціально дисонансовою поведінкою, що являє собою суспільну небезпеку, та кримінальною заборонаю, що оголошує таку поведінку злочином, стоять державні міркування, які відбивають цілюси та мінуси криміналізації. За наявності суспільної небезпеки, що породжує потребу у кримінально-правовому впливі, встановлення, зміна або скасування кримінально-правової заборони пов'язані з його допустимістю у політичному, моральному та юридичному плані, а також з правовими, організаційними, економічними можливостями його реалізації та соціальними наслідками.

У суспільстві складаються два типи соціальних норм:

норми-цілі, які закріплюють та стимулюють зразки поведінки, що сприяють відтворенню суспільних відносин;

норми-межі, що намагаються за допомогою різних санкцій виключити із суспільного життя поведінкові акти, які перешкоджають нормальному функціонуванню соціального організму.

З усіх юридичних норм-меж найважливішими є норми кримінального права, що містять перелік найбільш небезпечних для суспільства діянь-злочинів.

Норма як нормативне правило поведінки є реакцією суспільства на порушення заборон, що склалися. В цьому сенсі поняття крадіжки передувє поняттю власності, поняття замаху на особистість — поняття недоторканості особистості, або в загальній формі — поняття «злочин» поняттю «норма».

Якщо мати предметом вивчення тільки саме право поза його опосередкування економічними, соціальними чинниками, то неможливо зрозуміти, чому злочин, посягаючи на одиничну річ, на певну людину, посягає з погляду кримінального закону на суспільство, на державу, або, як іноді стверджують, на сам закон. Залишається також незрозумілим, чому покарання є функцією всього суспільства, а помста — безпосередня реакція потерпілого на завдану йому шкоду — розцінюється як самоправство і розцінюється як злочин.

Суспільство — це соціальний організм, історично визначений за сіб зв'язку людей у колективну цілісність. Взаємодія індивідів має суспільний характер. Реалізуючи свої особисті інтереси, індивід водночас створює передумови реалізації інтересів інших індивідів, тобто суспільства. І оскільки обов'язковими умовами існування виробництва та обліку є люди, середовище їх життя, їх формальна рівність, недоторканність власності, недоторканність політичних засад суспільства, держави, остільки замах на все це привертають увагу законодавця.

Соціологія кримінального права поділяє їх на три великих класи:

— злочини, які посягають на загальні передумови життєдіяльності людини (охорона життя, здоров'я, недоторканність особистості, її свободи, середовища існування тощо);

— злочини, які посягають на економічну основу колективного буття людей, насамперед — злочини проти власності;

— злочини, які посягають на політичну основу суспільства, принципи державного управління і правопорядок.

Це дозволяє зрозуміти соціальну обумовленість основ кримінальної відповідальності, що закріплені в законі як необхідні передумови проголошення особи злочинцем та призначення йому покарання.

Той, хто діє, повинен погоджувати результати своїх дій з потребами соціального цілого. Тільки вчинок, що відповідає цій вимозі, є правомірним.

Але в такому разі, по-перше, індивід повинен мати можливість передбачати наслідки своєї діяльності. Він стає суб'єктом права та

відповідальності тільки за умови, що спроможний змінити наявну дійсність відповідно до своїх знань та волі. Ця юридична умова правосуб'єктності відбивається у категорії «заподіяння».

По-друге, індивід повинен усвідомлювати, що його вчинки мають суспільне значення. Той, хто не в змозі передбачити соціальну значущість своїх дій, не може укласти законну угоду або бути суб'єктом кримінальної відповідальності. Зі свого боку, суспільство повинне забезпечити індивіду передумови для того, щоб він діяв правомірно без крайньої надзвичайної шкоди для себе. Право виражає ці умови в категоріях «осудність», «необхідна оборона», «непереборна сила», «крайня необхідність».

По-третє, деякі типові риси еквівалентного відношення притаманні й самому кримінальному процесу, тобто офіційному юридичному порядку визнання підсудного винним та призначення йому упровадженого законом покарання.

По-четверте, сама відповідальність, що реалізується у кримінальному процесі, передбачає, що покарання розглядається суспільством та законодавцем як кара, засіб відплати за скоєне. Поняття відплати ж пов'язане з ідеєю пропорційності відплати тяжкості вчиненого злочину тобто знову-таки принципу еквівалентності відносин між людьми.

Отже, можна констатувати, що:

трансформація соціального в правове здійснюється шляхом абстракції — визначення в суспільному відношенні найсуттєвішого для нормального функціонування конкретного суспільства і закріплення у нормі права;

це абстрагування є не тільки розумовим процесом, що має теоретичну форму. Це — реальна діяльність суспільства, його законодавчих органів по відборі того, що забезпечує умови життєдіяльності соціального організму;

об'єктивним критерієм для визначення того, що повинно бути закріплене у праві, і того, від чого закон повинен відвернутися, є умови існування та відтворення економічних відносин, що створює безпосередню основу права;

загальні умови існування, функціонування та розвитку суспільного відношення, що є безпосередньою основою юридичного, відбиваючись у праві, трансформуються у форму юридичних принципів. Останні конкретизуються та втілюються у забороняючі, дозволяючі

та приписуючі правові норми, які доводяться до відома населення у формі закону;

у праві відбивається не тільки економічний, але й політичний, ідеологічний, культурний та моральний стани суспільства. Суттєву роль відіграє також вже існуюча правова система.

9.3. Соціальний механізм дії кримінально-правових норм та забезпечення їх ефективності

Вивчення соціального механізму дії кримінально-правових норм передбачає дослідження соціальних умов, які знаходяться поза правовим механізмом, середовище його функціонування та соціальні фактори й процеси, що включені у цей механізм.

Як елементи соціального механізму, дії кримінально-правових норм (процес функціонування норм кримінального права) можуть бути розглянуті як:

1) суто кримінально-правова норма, що містить юридичну заборону і санкції за можливе її порушення та висловлює з певним ступенем точності закономірності суспільного розвитку, потреби соціальних груп та особистостей;

2) суспільний індивід, ставлення якого до кримінально-правової норми визначається його соціальними властивостями та усією сукупністю соціально значущих факторів.

Каналами впливу кримінального закону на функціонування системи кримінальної юстиції та правосвідомість громадян є: визначення злочинного, встановлення покарання й умов звільнення від покарання, а також практика притягнення до кримінальної відповідальності, призначення покарання та звільнення від нього. З'ясуванню того ж соціального механізму насправді служить і схема вивчення суспільної правосвідомості, в якій розділяються правова освіченість населення, оцінка, яку населення дає чинному праву, та поведінка населення у співвідношенні з чинним законодавством.

Це дозволяє виділити шість основних варіантів поведінки, значущої з погляду кримінально-правової норми:

- 1) знає — приймає — дотримується;
- 2) знає — не приймає — не дотримується;
- 3) не знає — не дотримується;
- 4) знає — не приймає — дотримується;
- 5) не знає — дотримується;
- 6) знає — приймає — не дотримується.

Необхідно зазначити те, що кримінальне право призначене слугувати інструментом вирішення нагальних для суспільства проблем. Тому механізм соціальної дії кримінально-правової норми визначається, у першу чергу, тим, чи відповідає інструмент завданню, тобто чи потрібна суспільству кримінально-правова норма, а якщо потрібна, то яка.

При цьому підході виявляється, що механізм суспільної дії соціально-правової норми є лише часткою більш складного цілого — соціального механізму кримінально-правового впливу. Забезпечення ефективності кримінально-правової норми та кримінального права в цілому проходить три етапи: обумовлення, формулювання, реалізація. Кожен з цих етапів служить фактичною основою для виокремлення трьох рівнів аналізу ефективності кримінально-правової норми та соціального механізму кримінально-правового впливу.

Рівень обумовлення визначається тим, що й окрема кримінально-правова норма, і кримінальне право взагалі є лише засобами для досягнення певної мети. При проектуванні, зміні або скасуванні тієї чи іншої норми вирішується питання про те, відповідає вона певній меті чи ні, а якщо відповідає, то якою мірою.

Рівень формулювання визначається тим, що окрема кримінально-правова норма (як і кримінальне право в цілому), являє собою специфічний вираз пануючого суспільного інтересу. Розкриття цієї специфіки, похідної від закономірностей юридичної форми, демонструє, що вона посилює пануючий інтерес і водночас певною мірою його обмежує.

Рівень реалізації визначається тим, що, отримавши кримінально-правове вираження, пануючий інтерес не зникає, залишаючи поле дії правовій пропаганді та професійній діяльності юристів. Пануючий інтерес продовжує себе виявляти через посередництво кримінально-процесуального права, організації кримінальної юстиції та в інших формах, вступаючи, таким чином, у взаємодію не тільки з суперечними інтересами, але й зі своїм власним вираженням у кримінальному законі.

Елементами соціального механізму кримінально-правового впливу є моральний зміст кримінально-правових норм, діяльність кримінальної юстиції та несприятливі наслідки для правопорушника. Кожен з цих елементів пов'язаний з певними факторами зовнішнього середовища, які або посилюють його, або ослаблюють. Ослаблення кож-

ного з цих трьох елементів, незалежно від його причин, потребує посилення інших, виявляючи тим цілісність всього механізму.

Враховуючи соціальну обумовленість кримінального права та соціальний механізм його дії, питання про соціальну ефективність кримінально-правової норми не може бути обмежене проблемою дотримання індивідом окремої юридичної заборони. Якщо б можна було обмежити завдання таким чином, то проблема ефективності закону виявилася б тотожною проблемі ефективності правової санкції, оскільки покарання — єдиний засіб, яким користується сам кримінальний закон для підтримання авторитету своїх вимог.

І справді, дія кримінально-правових заборон опосередковується системами соціально-особистісних, соціально-психологічних факторів. Тому виникає запитання: якщо законотворча поведінка людини обумовлена складним комплексом неюридичних чинників, у якому сенсі можна говорити про ефективність правової норми?

По-перше, якщо суб'єктом суспільного розвитку є перш за все держава, ефективність його права — це один з показників життєдіяльності держави, мірило її можливостей впливати за допомогою юридичних норм на розвиток суспільних відносин у потрібному напрямі.

По-друге, оскільки право — засіб впливу на поведінку людей, остільки між юридичною нормою та її соціальними результатами завжди «знаходяться» акти людської діяльності, які безпосередньо викликають суспільно значущі наслідки; за таких умов ефективність правової норми є ефективністю викликаних нею вчинків.

По-третє, юридична норма стимулює поведінку людей не безпосередньо, а через систему соціальних, особистісних, соціально-психологічних та інших чинників, які впливають на свідомість індивідів. Кримінально-правова заборона спрямована не на ізольовану особистість, а на людину, яка існує як елемент соціальної системи.

Дія юридичної норми як засобу, за допомогою якого суспільство одержує той чи інший корисний ефект, виявляється в тому, що норма, по-перше, визначає суб'єктів, які повинні брати участь у діяльності для досягнення мети; по-друге, встановлює, після яких фактів ці суб'єкти починають діяти; по-третє, вказує їм певні зразки поведінки, аж до можливого застосування санкцій. Вирішальною умовою дієвості юридичної норми є реальне забезпечення дотримання приписів, які в ній викладені.

Спрямовуючи поведінку людей, норма права приводить до того, що вчинки людей, які відповідають закону, служать суспільним цілям, які містяться у відтворенні суспільних відносин і можуть бути досягнені не усілякими, а лише правомірними засобами. За таких умов ефективність є ні що інше, як кількісна характеристика ступеня відповідності реальних вчинків та відносин типової міри, яка міститься у правовій нормі.

Соціологи постійно шукають конкретні шляхи підвищення ефективності права, визначаючи умови, від яких вона залежить. Так, були зроблені деякі висновки щодо обов'язкових передумов дієвості кримінально-правових норм. До цих передумов належать:

своєчасність, правильність та повнота відбиття в законі властивостей суспільно небезпечного діяння, визнаного злочином;

відповідність змісту кримінального закону норм моралі та рівня правосвідомості;

відповідність юридичних вимог соціально-економічним та політичним закономірностям розвитку суспільства;

урахування того, що процес регулювання поведінки людей засобами кримінального права пов'язаний із соціальними, економічними чинниками, які впливають на людські вчинки;

стабільність кримінального законодавства та однотайність його застосування;

поєднання застосування кримінально-правових санкцій із заходами суспільного впливу;

інформованість населення про зміст кримінально-правових норм, у тому числі — про кримінальні санкції;

усвідомлення людьми неминучості покарання;

стабільність кримінальної політики.

Запитання для самоконтролю

1. Визначте предмет соціології кримінального права.
2. Охарактеризуйте соціальний механізм дії кримінально-правової норми.
3. У чому виявляється ефективність дії кримінально-правових норм?
4. Охарактеризуйте суспільну властивість та ознаки злочинів.
5. Визначте соціальну обумовленість кримінально-правових заборон.
6. У чому полягає соціальна ефективність дії кримінально-правових норм?

7. Перелічіть обов'язкові передумови дієвості кримінально-правових норм.

Рекомендована література

1. *Кас'янов В. В., Нечипуренко В. М.* Социология права. — Ростов-на-Дону, 2002.
2. *Коган В. М.* Социальный механизм уголовно-правового воздействия. — М., 1983.
3. *Лапаєва В. В.* Соціологія права. — М., 2000.
4. *Мальцев В. В.* Социальная ответственность личности, уголовное право и уголовная ответственность // Известия ВУЗов. Правоведение. — 2000. — № 6.
5. *Макаров Н.* Социальное лицо преступности // Законность. — 1998. — № 1.
6. *Спиридонов Л. И.* Социология уголовного права. — М., 1986.
7. *Яковлев А. М., Ли Д. А.* Процесс криминализации и объективные социальные нормы // Право и политика. — 2000. — № 8.

Розділ 10

СОЦІОЛОГІЯ ПРАВОВОГО КОНФЛІКТУ

10.1. Сутність та природа правового конфлікту

Сьогодні, як ніколи за період після Другої світової війни, актуалізувалася необхідність опанування та врегулювання соціальних конфліктів. Конфлікти юридичної сфери та кризові ситуації у правовій галузі є природним компонентом соціальної реальності й тому стали об'єктом вивчення суспільнознавчої та правової наук, насамперед — юридичної конфліктології та соціології права.

Аналіз правового конфлікту, його сутності, різновидів, джерел, механізмів і динаміки розвитку, а також шляхів розв'язання, попередження і прогнозування щодо можливості виникнення нових конфліктних ситуацій складають далеко не повне коло проблем юридичної конфліктології, яка розвивається як перспективний напрям науки соціології права. Соціологію правового конфлікту, зокрема, цікавлять питання соціальних чинників, що спричиняють конфлікти у правовій галузі, соціальні механізми та рушійні сили саморозвитку правового конфлікту, його суб'єктивна складова, кваліфікація соціальних груп та учасників, що відіграють певні ролі в правовому конфлікті, специфіка фаз і стадій конфліктної динаміки у цій сфері, і врешті — розмаїття можливих версій закінчення правових конфліктів та соціально-правових механізмів управління ними до стадії розв'язання.

Полярність інтересів та прагнень учасників конфліктів, їх різне ставлення до цінностей і норм суспільного життя, де останні виникають, обумовлює те, що конфлікти можуть мати найрізноманітніший характер.

Конфліктологічна наука визначає, що конфлікт є нормальним явищем суспільного життя, природним феноменом складного й суперечливого світу, що визначений діалектикою соціального розвитку. Виявлення і подолання конфліктів теоретично важливе і практично можливе.

Правовий конфлікт є різновидом конфлікту соціального та відтворює всі його головні риси та ознаки, але з особливостями, що притаманні правовій сфері. На думку відомого конфліктолога Г. Зіммеля, конфлікт — це такий вид соціальної взаємодії, що зберігає свої типові риси незалежно від форм прояву. Отже, якщо класичне визначення конфлікту — це протиборство двох або декількох суб'єктів, що обумовлене протилежністю (несумісністю) їх інтересів, потреб, цінностей, норм чи систем знання, то в правовому конфлікті зіткнення сторін певним чином пов'язане з правовими відносинами, з їх юридично значущими діями або станами.

Правовий конфлікт, в його «чистому» вигляді, можна визначити як *протиборство суб'єктів права щодо застосування, порушення або тлумачення правових норм*. Звідси, привід та об'єкт правового конфлікту, його суб'єктивна складова, учасники, мотивація їх поведінки тощо повинні мати правові ознаки, а власне конфлікт, як правило, призводить до юридичних наслідків. Можна стверджувати, що це — найбільш цивілізована форма соціального протиборства, адже правовий конфлікт здійснюється у межах певної процедури, його логічною основою є досить чітка й переконлива аргументація, а вирішення правового конфлікту, як правило, формалізоване та санкціоноване волею держави або принципами і нормами міжнародного права (якщо йдеться про міжнародно-правові чи міждержавні конфлікти).

Сутність правових конфліктів досить яскраво розкривається через їх функції:

- виявлення та розв'язання протиріч, особливо антагоністичних;
- пошук виходу зі складних конфліктних ситуацій;
- створення засад для взаємодії на новому рівні.

Якщо визнати, що виникнення конфліктів є неминучим у нашому складному і суперечливому соціальному просторі, то слід також погодитися, що в наслідках правового конфлікту закладені стимули для утримання соціального балансу політичної врівноваженості та стабільності правової системи, наприклад — удосконалення чинного законодавства, правові процедури розв'язання суперечок, юдизація політичних стосунків, «сполучення» за допомогою правових механізмів неупорядкованих ринкових відносин тощо.

Юридична наука володіє чималим поняттєвим інструментарієм щодо аналізу і розв'язання конфліктних ситуацій у правовій галузі:

поняття правопорушення, делікту, злочинності, відповідальності, юридичного спору, процесуального «змагання», юридичної колізії. Водночас, конфліктологічна проблематика дещо збагачує категоріальний апарат соціології права. Зокрема, юридична колізія має трактуватися не стільки як статичне протиріччя в праві, скільки з діалектичної позиції циклічності її розвитку.

Колізія в праві традиційно ототожнюється з юридичним протиріччям (в широкому контексті), але не кожне протиріччя неминуче породжує конфлікт; останній є найвищою фазою розвитку юридичної колізії, яка в процесі своєї динаміки має і так звані «приховані» (латентні) і більш явні, практичні прояви, які ще не сформувалися як конфліктна взаємодія.

Природа правового конфлікту виявляється, по-перше, у можливості співвіднесення його з державними інститутами і правом, отже, у розгляді конфлікту не в абстрактному соціальному просторі, а у реальному поєднанні з діючими державно-правовими структурами та механізмами. По-друге, щоб конфлікт набув юридичного сенсу, в його проблемі (привід, причина, об'єкт, суб'єкт) мають прослідковуватися наявні правовідносини або ті чи інші юридичні аспекти, що притаманні сторонам конфлікту чи їх взаємодії в цілому.

Отже, логіка кваліфікації правового конфлікту вимагає насамперед визначення, які з його елементів мають правову природу або пов'язані з правовими інститутами чи механізмами. Практична доцільність цього підходу є очевидною, вона дозволяє встановити, чи здатні норми права впливати на появу, розвиток і розв'язання конфлікту, і як використовувати юридичні механізми щодо управління, пом'якшення, згортання або попередження конфліктної взаємодії.

У сутнісній структурі правового конфлікту особливе місце належить його предмету і об'єкту.

Предметом конфлікту слід вважати об'єктивно існуючу або уявну проблему, що є джерелом протистояння між сторонами. В правовому конфлікті, як і в будь-якому іншому, предмет — це, по суті, головне протиріччя (колізійне, або соціально-правове), заради розв'язання якого конфліктує суб'єкти вступають у боротьбу. В реальності це може бути проблема влади та її правове оформлення; проблема володіння чи розподілу тих чи інших цінностей; проблема пріоритетності або домінування; навіть проблема психологічної людської сумісності, що має юридичні аспекти і наслідки, тощо.

Об'єкт конфлікту в галузі правовідносин, як і в іншій соціальній сфері — це завжди певний дефіцитний ресурс, що являє собою матеріальну чи духовну цінність, якою прагнуть володіти або користуватися конфліктуєчі сторони. Аби стати об'єктом юридичного конфлікту, дана цінність (ресурс) повинна перебувати на перехресті інтересів різних соціальних суб'єктів права, тобто лежати у площині особистих, групових, громадських, державних зазіхань. Об'єкту правового конфлікту не обов'язково мати правові ознаки (як, наприклад, власності), але одержати його законно можливо тільки завдяки юридичній процедурі. Об'єкт правового конфлікту часто має неподільний характер (право на будь-що) і вимагає або принципово полярних рішень, або юридично закріплених процедур спільного володіння (користування) об'єктом. Врешті, правовий конфлікт може і не мати об'єкта, наприклад, коли склалася ситуація гострого теоретико-правового сперечання (когнітивний правовий конфлікт) або йде боротьба за міжособистісне домінування, яка поступово набуває правових ознак.

10.2. Класифікація соціально-правових конфліктів

Необхідність класифікацій виникає, як правило, у межах тих наук, що мають справу із різносторонніми об'єктами. Для класифікації юридичних конфліктів можна вжити, наприклад, системний, структурно-функціональний, біхевіористичний, аксіологічний або інші підходи.

Так, будь-яка система (в тому числі правова) постійно відчуває на собі деструктивний вплив, який є результатом її внутрішньої суперечливості: компонент і система в цілому; безперервне і переривчасте; інтеграція та дезінтеграція; структура і функція; внутрішнє і зовнішнє; організація і дезорганізація; різноманіття й одноманітність — все це й інше є протиріччями — підставами, що породжують конфлікти, які можуть мати і юридичний характер (див. роботи Т. Парсонса)¹. Зосередивши увагу на дисфункціональних явищах, які виникають як наслідок протиріч і напруги у соціальній структурі, Р. Мертон виокремлює п'ять типів пристосування індивідів до існування в суспільстві — конформізм, інновація, ритуалізм, ретретизм, заколот (бунт). Відхилення від кожного з цих ти-

¹ Парсонс Т. О социальных системах. — М.: Академич. проект, 2002; Парсонс Т. О структуре социального действия. — М.: Академич. проект, 2000.

пів поведінки спричиняє неминучий конфлікт, до того ж, часто юридичного характеру.

В. М. Кудрявцев та колектив авторів, що розробляли проект «Юридична конфліктологія» (1993—1995 рр., Москва, РАН)¹ дійшли висновку, що доцільно виділяти саме «чистий» правовий конфлікт (у вузькому розумінні) та змішані або перехідні правові конфлікти (у широкому тлумаченні).

Під «чистим» правовим конфліктом слід розуміти суперечку з приводу права, яка може, у свою чергу, мати різні підстави щодо застосування, тлумачення або ігнорування норми закону. Отже, юридична конфліктологія завжди характеризує конфлікт з позицій права. Саме юридичні конфлікти В. М. Кудрявцев класифікує таким чином:

а) конфлікт, породжений протиріччями між двома або кількома нормативними актами. Якщо різні закони містять суперечливі або взаємовиключні норми, то неминуче виникнуть конфліктні відносини між державними органами і правозастосовчими інстанціями, особливо тими, що здійснюють правонагляд;

б) конфлікт, спричинений протиріччями між нормою права і правозастосовчою практикою. Він найчастіше виникає тоді, коли закон порушують безпосередньо представники виконавчої влади;

в) конфлікт, який виникає внаслідок протиріччя між двома або кількома правозастосовчими актами. Типовий випадок — протилежні або суперечливі рішення судів першої і другої інстанцій, які породжують новий або посилюють попередній конфлікт між сторонами процесуальної дії;

г) врешті, правовий конфлікт може виникнути і у зв'язку з одним актом права, в разі взаємовиключного його розуміння, тлумачення, застосування або виконання тими чи іншими суб'єктами права.

Змішані або перехідні правові конфлікти починаються, як правило, незалежно від правових норм і поза сферою правових відносин, але з часом набувають юридичного характеру за відповідними ознаками і рисами. Так, значна більшість економічних конфліктів набуває правового характеру, якщо їх об'єкт (власність, майно чи предмет успадкування, купівлі-продажу, відчуження) потребують юридичного визначення або мають правові ознаки. Політичні та міжнаціональні конфлікти також часто переростають у політико-

¹ Див.: Юридическая конфликтология. — М.: ИГП РАН, 1995.

правові, адже їх учасники зберігають статус суб'єктів права, а конфліктна ситуація часто має шанси розв'язання завдяки юридичним, зокрема конституційним, механізмам і процедурам. Це саме стосується виробничих, трудових, адміністративних і навіть сімейно- побутових конфліктів. Отже, ті конфлікти, що складаються з правових, так і неправових елементів чи можуть скінчитися юридичною процедурою, слід визначити як змішані або перехідні правові конфлікти.

Мотивація змішаних правових конфліктів на початковому етапі далека від правової матерії, а скоріше пов'язана з особливими громадськими чи груповими інтересами, потребами і цінностями. Однак предметна проблема такого конфлікту неминуче підштовхує його до появи на певних стадіях правових елементів різної інтенсивності; таким чином, здійснюється юридизація (набуття юридичних аспектів, ознак, елементів, механізмів) соціальних конфліктів. Виходячи з цього, *правовим* можна визнати *будь-який конфлікт, у якому суперечки певним чином пов'язані з правовідносинами сторін* (їх юридичним статусом і діями), *об'єкт і мотивація конфліктної поведінки суб'єктів та її наслідки мають правові ознаки*.

Слід зазначити, що найменш сприйнятливими до юридичних механізмів і рішень є конфлікти духовно-культурної сфери, інтелектуальні, релігійні, емоційно-міжособистісні, психологічні — внаслідок особливо мінливої та тонкої природи цих відносин. Загасити такий конфлікт раціональними юридичними засобами буває нелегко, а частіше — неможливо.

Водночас конфліктологічна наука доводить існування когнітивного правового конфлікту. Зазвичай він має теоретико-правовий характер, бо відбиває глибокі протиріччя методологічного характеру між вченими-дослідниками, викладачами, юристами-практиками щодо тлумачення певного правоположення. Ця суперечка з приводу правознавства і напрямів розвитку юридичної науки вже минає рівень колізії та набуває сутності когнітивного правового конфлікту, до того ж відомо, що нерідко за науковими спорами в юридичній сфері приховується політична, економічна, ідейна та інші мотивації.

Розглядаючи різновиди правового конфлікту, дуже важливо з'ясувати, що може виникнути і так званий «*помилковий*» *правовий конфлікт*, в якому збоченість конфліктної ситуації стосується не стільки змісту проблеми, скільки відсутності юридичного характе-

ру і форми. Цей конфлікт виникає внаслідок помилки (або спотвореного уявлення) однієї (чи всіх) сторін, що очікують проти себе агресивних, неправомірних або інших небажаних дій. Як правило, «помилковий» юридичний конфлікт відтворює чотири типові ситуації:

- 1) сторона конфлікту вважає, що перебуває з протилежною стороною (особою) у певних правовідносинах, яких насправді не існує;
- 2) навпаки, сторони конфлікту не усвідомлюють правовідносин, що між ними існують;
- 3) сторона конфлікту помилково вважає дії супротивника незаконними;
- 4) або, навпаки, вчинки суперника розцінюються як правомірні, але це — хибне уявлення.

10.3. Характеристика окремих видів правових конфліктів

Специфіка правових конфліктів полягає в особливих критеріях, на засаді яких їх доцільно типологізувати. До цих критеріальних засад належать:

- галузь права, у межах якої виник конфлікт;
- конфлікти нормотворчості та правозастосування;
- природа і структура норми, що полягає у мотивації конфлікту;
- різновид правозастосовної установи (інститут, орган), з якою пов'язана конфліктна ситуація.

За галузями права, конфлікти рівнозначно можливі в кожній з них, найприродніше правові конфлікти (як «чисті», так і змішані) виникають у зв'язку з питаннями цивільного, трудового, фінансового, екологічного, господарського, сімейного, житлового права. Досить складними є державно-правові або політико-правові конфлікти, що підпадають під дію норм державного, конституційного чи адміністративного права. Особливо небезпечними лишаються конфлікти, що стосуються чинності кримінального, кримінально-процесуального і виправно-трудоного законодавства. Зрештою, окрему групу складають міжнародні та міжнаціональні конфлікти, які мають врегульовуватися нормами міжнародного, міжнародного приватного, міжнародного гуманітарного права, угодами й договорами держав і внутрішнім конституційним законодавством.

Слід зазначити, що галузь матеріального права, до якої віднесено конфлікт, не визначає обов'язково, якими саме процесуальними за-

собами він може бути розв'язаний: так, цивільні справи, що стосуються відповідних правових конфліктів, можуть розглядатися судом чи арбітражем, але припустима і адміністративна процедура (наприклад, скасування шлюбу в органах РАГСу).

Якщо типологізувати конфлікти залежно від природи відповідної норми права (уповноважуючої, зобов'язуючої чи забороняючої), то в їх сутності має виявлятися різне розуміння, тлумачення або недотримання (порушення) будь-якої правової норми. Характер норми відбивається не стільки у кількості повторень конфліктів, скільки у правовому статусі його суб'єктів (фізична чи юридична особа, уповноважений юридично суб'єкт чи приватна особа).

У процесі нормотворчості та правозастосування виникає актуальна проблема «конфлікти і закон». Конфлікти здатні супроводжувати всі етапи життєвого циклу законів: від утворення до скасування. Згрупувавши їх, можна виділити правові конфлікти, що виникають — у процесі створення законів; у ході їх реалізації чи застосування; під час вдосконалення, внесення змін чи поправок; внаслідок скасування тих чи інших нормативних актів.

Важливо підкреслити ієрархічний зв'язок, що має місце між означеними конфліктами. Так, конфлікт на стадії утворення закону, за яким у багатьох випадках стоять протиріччя інтересів окремих соціально-економічних верств, політичних угруповань, етно-культурних верств населення тощо, в разі нерозв'язання його правочинним шляхом неминуче потягне за собою конфлікти на наступних етапах реалізації закону. В свою чергу, конфлікти на стадії виконання нормативного акта (наприклад, ігнорування судового рішення щодо скасування заборгованості по заробітній платні у зв'язку з фінансово-економічними труднощами) здатні знищити цінність та збочити гуманний зміст навіть найдосконалішого за параметрами закону.

У літературі «конфлікти законів» досить часто пояснюються кризь призму юридичного аспекту даної проблеми. В цьому випадку виокремлюють: конфлікти національного законодавства з нормами міжнародного права, протиріччя чинного законодавства і Конституції, розбіжності підзаконних актів із законами. Цей підхід, на наш погляд, має свої недоліки, які полягають у тому, що поняття конфлікту в цьому випадку підмінюється протиріччям, яке його спричиняє (найчастіше це — юридична колізія). Так, на думку Ю. А. Тихомирова, правові конфлікти — це протиріччя між чинними право-

вими нормами, актами й існуючими інститутами права, зазіханнями, діями щодо їх зміни, порушення, відчуження тощо. Мова йде про: а) праворозуміння і тлумачення; б) процедуру розгляду конфліктів, що передбачена законом; в) використання і оцінку доказів; г) наявність органів та установ, уповноважених розв'язувати конфлікти; г) визнання обов'язкової сили рішення щодо спору; д) компенсацію шкоди та відновлення минулого юридичного стану, або формування нового стану¹.

Погодитися цілком з такою трактовкою неможливо. Адже конфлікт — це не просто протиріччя між нормами, актами й інститутами, це — зіткнення між людьми, що є суб'єктами права і носіями певних юридичних поглядів, позицій, які діаметрально протилежні та потребують конфліктної взаємодії з метою досягнення урівноваженості. Юридична ж колізія як протиріччя безумовно полягає у підґрунті конфлікту, але не може підмінити всієї його суті, структури і механізмів розвитку.

Досить змістовною є класифікація правових конфліктів за системою державних правозастосовних чи правоохоронних органів та установ. Вона надає необхідне уявлення про компетенцію цих органів у разі виникнення конфліктних ситуацій і корисна громадянам, щоб отримати чітку інформацію про те, куди слід звертатися щодо вирішення конфліктних проблем. Ця компетенція досить чітко визначена чинним законодавством України стосовно правоохоронних органів (суду, прокуратури, міліції, митні тощо), але, якщо конфлікти виникають у зв'язку з діями інших державних установ — міністерств, відомств, управлінь, адміністрацій міст і областей, їх відділів тощо — нерідко провокується адміністративна плутанина, затягнення по інстанціях тощо. Лише порівняно недавно введений порядок оскарження незаконних дій посадових осіб та державних установ через суд надав можливість скоротити виникнення цих правових конфліктів, активно запобігаючи негативним явищам.

Конфліктологічний підхід дозволяє виключно цікаво інтерпретувати сутність професії юриста. По-перше, предметно-об'єктний зміст та спрямованість професійної діяльності юриста безпосередньо пов'язані з розв'язанням (або попередженням) кримінально-правових, цивільно-правових, державно-правових, міжнародно-правових та інших правових конфліктів, що складають «поле» юридич-

¹ Детальніше див.: Тихомиров Ю. А. Юридическая коллизия: власть и правопорядок // Государство и право. — 1994. — № 1.

ної науки і практики. По-друге, виконання юристом (будь-якої кваліфікації) своїх функціональних обов'язків, різноманітність професійних стосунків (адміністративних, трудових, колегіальних, психологічних), а також ступінь соціалізації та розгорнутості його особистості (з погляду духовної цілісності, зрілості та інтелектуального рівня) обумовлюють природність виникнення багатьох різнопланових конфліктів.

Отже, конфлікт у професійній діяльності юриста є формою виявлення і розв'язання міжособистісних, внутрішньоособистісних та соціально-професійних протиріч, які виникають у процесі виконання ним фахових функцій, а також під час колегіально-адміністративної комунікації. Виходячи з рушійних сил, що обумовлюють динаміку подій у цих правових конфліктах, можна говорити про специфіку трудової діяльності фахівця-юриста, в якій відбивається принципове неспівпадіння цілей і засобів їх досягнення з боку, наприклад, правозастосовника і правопорушника, або про протиборство моральних, духовних, когнітивних чи інших психологічних цінностей та орієнтацій різних фахівців — юристів (у міжособистісному, етично-правовому чи інтелектуальному конфлікті).

Різноманіття конфліктних ситуацій, які виникають у професійній галузі практичної і аналітичної юриспруденції, настільки велике, що їх доцільно певним чином впорядкувати, зосередившись більше на особливостях діяльності юриста-правозастосовника (бо правник як політик, адміністратор, менеджер, викладач, науковець тощо є більше пов'язаним зі специфікою конфліктів тієї галузі, де він працює).

Конфліктологічна наука дає досить багато методологічних засад щодо можливості класифікувати конфлікти у професійній юридичній сфері.

Цікавою, в певній мірі, є типологія конфліктів, запропонована О. Я. Баєвим, щодо діяльності слідчого¹. Конфлікти різного характеру і форми вирізняються тут на підставі окремих критеріїв:

1. Внаслідок виникнення діалектичного протиріччя, що сприйняло форму протиборства, виникають зовнішні (міжособистісні) та внутрішні (особистісні) конфлікти.

¹ Див.: Баєв О. Я. Конфликты в деятельности следователя (вопросы теории). — Воронеж: Изд-во Воронежского ун-та, 1981. — С. 84, 85

2. На підставі якості та відповідності виконання слідчим притаманних йому професійних ролей і рольових функцій, конфлікти поділяються на внутрішньорольові та міжрольові.

3. Згідно з цілями кримінального судочинства виникають конфлікти у зв'язку із забезпеченням неминучості справедливого покарання; з гарантуванням презумпції невинності; з необхідністю досягнення головних правових цілей судочинства.

4. Згідно з виробничими завданнями кримінального судочинства виникають конфлікти, пов'язані із засобами викриття обвинувачених; з необхідністю швидкого і найповнішого розкриття злочину у зв'язку із забезпеченням виключно правильного застосування закону.

5. На підставі засобу розв'язання конфлікти поділяються на такі, що потребують активного використання слідчим своїх професійних і людських ресурсів, і такі, що не потребують таких значних зусиль.

Але дана типологія не є досить вичерпною (повною), щоб відповідати будь-якому різновиду правозастосовчої діяльності.

Оскільки правозастосовник найчастіше зустрічається у своїй діяльності з конфліктами морального, когнітивного, адміністративно-управлінського (зокрема, субординаційного) і суто психологічного характеру, то для їх вирішення доцільно використати, на наш погляд, суб'єктний критерій. У такому випадку професійно-правові конфлікти можна схематично поділити таким чином:

конфлікт між особою юриста-фахівця і суспільством (народом), правове волевиявлення якого є порушеним;

конфлікт між юристом і його професійним колективом;

конфлікт між юристами, які є учасниками процесуальних дій; внутрішній морально-правовий конфлікт особистості, що пов'язаний з протиріччями в розумінні та застосуванні норми права.

Використовуючи методику Д. Волкогонова, спробуємо, зрештою, здійснити найпродуктивнішу, на нашу думку, класифікацію професійно-юридичних конфліктів за їх змістом, мотивацією і виявленням конкретних протиріч в акті відтворення свободи професійного вибору:

між глибиною професійного знання і рівнем правозастосування (якість юридичного акта, рішення);

між моральною метою правозастосовника як фахівця і засобами її досягнення (коли засоби не правомірні);

між потребами та інтересами юриста, які зростають, і можливостями суспільства, держави їх вдовольнити (конфлікт депривації);

між мотивами і результатами (наслідками) певного професійного вчинка юриста;

між потребою, запитом суспільства (громадськості) і здатністю правозастосовника їх реалізувати;

між застарілими професійними навичками та новими умовами і вимогами – інноваційний конфлікт (за умови змін у законодавстві).

Особливе місце в юридичній сфері посідають *державно-правові конфлікти*, оскільки вони пов'язані:

— зі складом суб'єктів цих конфліктів (народ, владні структури, регіони, політичні партії тощо);

— з особливими об'єктами конфліктів (суверенітет держави, територія, розподіл владних повноважень, дії владних структур тощо);

— із суттєвими наслідками розв'язання (або нерозв'язання) конфліктів, оскільки вони стосуються інтересів досить великих груп населення;

— з вирішенням принципових питань державотворення.

Виходячи з цих засад, В. Я. Тацій та Ю. М. Тодика цілком слушно дійшли висновку, що державно-правові конфлікти, як це свідчить політико-правова практика СНД та інших посткомуністичних країн, виявляються:

— у відчуженні громадян від влади;

— у масових порушеннях конституційного поточного законодавства різними суб'єктами державно-правових відносин;

— у поширенні правового нігілізму, неповаги до Конституції; у незаконних страйках, мітингах, демонстраціях;

— у вимогах зміни нелегітимними засобами політичного й економічного курсу держави;

— у відвертих виступах населення проти влади чи окремих її гілок;

— у формуванні альтернативних владних структур (аж до неконституційних центрів влади);

— у незаконному наданні тих чи інших повноважень громадським об'єднанням, національним конгресам чи зборам;

— у масових порушеннях прав людини і громадянина;

— у зіткненнях на міжетнічній та релігійній основах¹. Це досить яскраво в останні роки виявилось в Югославії, Грузії, Російській Федерації (особливо у Чечні та Дагестані), в Азербайджані, Вірменії та, певною мірою, в Україні.

Державно-правова сфера, особливо у перехідні етапи суспільного розвитку, не може бути безконфліктною. Конфлікти в політико-правовій та державно-правовій сфері мають місце не тільки у країнах «транзиції», але й у державах з розвинутою демократичною традицією та усталеною політичною системою, особливо між гілками влади. Отже, виникнення протиріччя між законодавчою і виконавчою владою, як слушно зауважує М. В. Цвік, є нормальним явищем².

Розглянувши досить широке коло конфліктів, які виникають у професійній діяльності правозастосовника та спричинені різними чинниками, можна зробити підсумок — професійно-юридичний конфлікт, як ситуація і форма взаємодії, ціннісно пов'язаний з юридичною етикою, свідчить про ступінь її сформованості і гармонійності або про наявність дезінтегруючих її протиріч.

10.4. Об'єктивні та суб'єктивні чинники правового конфлікту

Соціологічний підхід вимагає аналізувати феномени у комплексному зв'язку об'єктивних і суб'єктивних факторів, що їх спричиняють. Кожному конфлікту, зокрема, правовому, передують конфліктна ситуація. Вона складається з різних життєвих обставин і характеризується різними параметрами: соціальними, територіальними, часовими, психологічно-емоційними тощо. Під *конфліктною ситуацією*, що породжує правовий конфлікт, слід розуміти такий збіг обставин у зіткненні людських інтересів, який утворює підвалини для дійсного протистояння між суб'єктами правовідносин.

Конфліктна ситуація в змозі як реально викривати і посилювати протистояння сторін, так і розвиватися приховано, повільно, збігаючись з так званою латентною фазою конфлікту (наприклад, таємна

¹ Див.: Тацій В., Тодика Ю. Функціонування державної влади в аспекті конфліктології // Право України. — 1997. — № 8. — С. 29, 30.

² Цвік М. В. Взаємодія законодавчої, виконавчої гілок влади та референдуму в системі народовладдя // Вісник АПРН України. — Харків, 1995. — № 3. — С. 28.

підготовка до злочину, приховане зростання міжособистісної неприязні); в будь-якому випадку вона виводить конфліктні стосунки у юридичну площину.

Шляхи формування конфліктної ситуації можуть бути об'єктивними, тобто незалежними від волі й бажання майбутніх суперників (наприклад, скорочення штатів в установі, дія стихійних ринкових законів), а можуть бути суб'єктивно утворені (спровоковані) однією зі сторін майбутнього конфлікту. Саме тому кожна конфліктна ситуація має дійсний об'єктивний зміст, але може суб'єктивно інтерпретуватися кожною зі сторін у відповідності до їх бажань, цілей і прагнень.

Отже, в контексті конфліктної ситуації кожному правовому конфлікту передують об'єктивні чинники, джерела, суб'єктивні мотиви й підстави, які доцільно розглянути.

Значним об'єктивним чинником конфліктів, передумовою їх появи чи загострення є *соціальна напруга*. Це — особливий стан громадської свідомості та поведінки, специфічна ситуація сприйняття й оцінки дійсності. Масштаби соціальної напруги значною мірою співпадають з масштабами конфліктів або перебільшують їх; так, фіксують напругу міжособистісну, міжгрупову, міжнаціональну або глобальну соціальну напругу в суспільстві в цілому. Загальні передумови соціальної напруги, які свідчать про її об'єктивно-суперечний характер, полягають в усталеній нерозв'язаній ситуації неузгодженості між потребами, інтересами, соціальними очікуваннями мас, верств, конкретних груп населення і мірою їх фактичного задоволення, що призводить до посилення агресивності, незадоволення чи відчаю, роздратованості й психічної втомленості людей.

Як чинник макрорівня (глобального чи загальносуспільного) соціальна напруга спричиняє значну кількість правових конфліктів, відбиваючись у таких моментах на соціально-психологічному і поведінковому рівні:

1) розповсюдження настроїв незадоволення життєвою ситуацією — стрімким зростанням цін, інфляцією, нестабільністю споживчого ринку, відсутністю особистої безпеки, забрудненням навколишнього середовища тощо;

2) під цим впливом втрачається довіра до влади, руйнується її авторитет і відчуття надійності; з'являються почуття небезпеки, песимістичні настрої; виникають ознаки масової занепокоєності, психозів, розповсюджуються захоплення містиком і так званими

«нетрадиційними» цінностями; усталені норми життя, на жаль і правові, втрачають своє традиційне соціальне підґрунтя;

3) на поведінковому рівні соціальна напруга може виявлятися як у стихійних масових діях (наприклад, ажіотажний попит і купівля), так і у мітингах, страйках, демонстраціях, погромах та інших формах громадської непокори, а також у добровільній міграції в інші регіони і за кордон.

Соціальну напругу нерідко супроводжує зростання активності різних громадсько-політичних формувань у боротьбі за владу і вплив на маси, активізація злочинних елементів і криміналізація суспільного життя в цілому.

Отже, показники соціальної напруги в найбільш наочний спосіб відбивають загострення соціальних протиріч, що спричиняють конфлікти. Проте правовий конфлікт може виникнути і на фоні відносно стабільної соціальної системи й спокійного соціуму. Слід враховувати, що у підвалинах конфліктної взаємодії приховано містяться добре відомі дослідникам загальні джерела: Влада, Багатство, Гідність і Престиж. Ці вихідні джерела глибинно пояснюють неформалізовану мотивацію будь-яких соціальних (у тому числі правових) конфліктів, де об'єктивні чинники переплітаються з суб'єктивними настановами і мотивами, за якими діють рушійні сили конфлікту.

Аналізуючи спричиненість конфліктної поведінки людей, завжди можна помітити, що вона обумовлена прагненням задовольнити свої інтереси, певні потреби, захистити власні цінності й нормативні системи, що є прийнятими. Користь, помста, ненависть, образа чи незадоволеність, заздрість, прагнення збагатити себе за рахунок інших тощо — це лише невелика частина мотивів міжособистісних і побутових конфліктів, які зустрічаються у судовій практиці. Психологічні фактори конфліктогенності впливають і на розвиток економічних та політичних процесів; громадська свідомість реалізується через розум, почуття та події, а звідси — позиції, думки, вчинки, дії конкретних людей, яким можна надавати правової оцінки.

Не менш різноплановими, але дещо іншими виглядають причини конфліктів, у яких задіяні соціальні групи, верстви, колективи (політичні, трудові, громадські) — це економічні проблеми, управлінська неспроможність, політичні симпатії чи антипатії, прагнення до влади, національна гідність та багато інших. Зрештою, моти-

вація конфліктів між державами, що стосується інтересів цілих народів чи націй, є більш масштабною, але також виходить з інтересів (територіальних, політичних), потреб (ресурсних, громадських), цінностей (духовно-релігійних, ідеологічних) тощо.

Отже, пояснення природи соціальних конфліктів має усталену традицію через аналіз протиборства інтересів; крім того, потреби у безпеці, визнанні ідентичності, соціальній належності також мотивують конфліктну боротьбу; ціннісні системи (в тому числі правові) стають об'єктом захисту чи рушійною силою в конфлікті будь-якого масштабу і надають йому, як правило, гострого та ірраціонального характеру.

Для пояснення причин значних соціальних конфліктів, які набувають юридичного характеру повільно, можна продуктивно використовувати так звану концепцію депривації, що відповідає вимогам соціально-правового підходу. Вперше її започаткував польський вчений Є. Вятр у «Соціології політичних відносин». Мова йде про передконфліктний стан, для якого характерна явна розбіжність між очікуваннями, сподіваннями людей і можливістю їх задовольнити. Конфліктологи з'ясували, що з часом депривація може скорочуватися, лишатися незмінною, або посилюватися; це залежить від співвідношення об'єктивних умов і суб'єктивних зазіхань. Але посилення депривації безпосередньо впливає на ймовірність появи конфліктів соціально-правового характеру. Адже, по-перше, це трапляється, коли зменшуються можливості реалізувати вже сформовані потреби; по-друге — якщо соціальні потреби зростають швидше, ніж реальні можливості їх задовольнити.

У державах і суспільствах, що перебувають у стані переходу від тоталітаризму (чи авторитаризму) до демократії, політико-правова сфера є досить конфліктною. Це пояснюється специфічними умовами політичної і соціально-економічної транзиції — за допомогою правових засобів, норм закріплюються нові економічні відносини, утверджується економічний і політичний плюралізм, змінюється правовий статус різних форм власності, реформування політико-правової системи відбувається на концептуально нових засадах, а соціально-економічно диференційоване суспільство життєво потребує правової мотивації свого поновленого стану.

Як справедливо відзначає Ю. М. Тодика, підстави державно-правових конфліктів нерідко перебувають за межами права і зумовлені станом економіки, політики чи конфронтаційним стилем владних

відносин¹. Він узагальнює комплекс політичних факторів, які безпосередньо чи опосередковано впливають на напруженість державно-правових конфліктів: різкий перехід від однієї пануючої марксистсько-ленінської ідеології, від керуючої ролі комуністичної партії до політико-ідеологічного плюралізму; протиріччя між динамізмом політичних зрушень в Україні та необхідністю збереження стабільності політичної системи, законності і правопорядку; гальмування завдань побудови правової держави, демократичного громадянського суспільства через необхідність подолання залишків антидемократичної спадщини; неузгодженість між новими демократичними інститутами, широкими соціально-політичними правами і свободами громадян України і обмеженими формами й можливостями їх реалізації за сучасних умов.

Разом з тим, як свідчить практика України та інших країн СНД, державно-правові (у більш широкому контексті — політико-правові) конфлікти мають суто юридичні чинники, до яких, на думку харківських вчених, належать:

відсутність у владних структур вагомого досвіду вирішення складних питань державотворення в режимі консенсусу;

відставання процесуальних конституційно-правових норм від матеріальних;

відсутність достатнього комплексу організаційно-правових механізмів розв'язання конфліктів між різними суб'єктами державно-правових відносин;

відносно низький рівень політико-правової культури населення і державного апарату;

суперечки між законодавчою, виконавчою владою і главою держави щодо повноважень і компетенції;

протиріччя у законодавстві;

відсутність зваженої стратегії державного будівництва;

неякісне правове регулювання суспільних відносин;

порушення суб'єктами державно-правових відносин, норм Конституції і законів, міжнародно-правових актів, ратифікованих парламентом;

¹ Див.: *Тодика Ю. М.* Державно-правова конфліктологія як важливий напрямок наукових досліджень // Вісник АПрН. — Харків, 1996. — № 4. — С. 14, 15.

різне тлумачення гілками влади конституційних норм; спроби окремих територій змінити свій правовий статус або увійти до складу іншої держави;

несформованість легітимних владних інститутів;

утворення незаконних військових формувань;

дії по підриву безпеки держави чи розпалюванню національної та релігійної ворожнечі тощо¹.

Крім того, соціологія права приділяє увагу такому аспекту виникнення правових конфліктів, як соціальне підґрунтя процесу створення законів. Тут можна виокремити такі конфліктні підстави:

1) помилкове відбиття у законі проблемної ситуації, що потребує правового врегулювання;

2) неузгодженість мети і завдань правового акта з нормативно закріпленими засобами його реалізації;

3) кон'юнктурне просування окремими (часто вузькими) соціально-політичними угрупованнями бажаних норм до чинного законодавства, що не відповідають (або протирічать) інтересам головних соціальних верств.

З ідеального погляду закон повинен адекватно відбивати стан суспільних відносин, що регулюються, в іншому випадку виникає підґрунтя для неминучих соціально-правових конфліктів. Загроза їх появи посилюється, якщо прийняття закону обумовлене надзвичайними обставинами чи термін його підготовки жорстко лімітований. Як наслідок, з'являються неякісні закони, які у кращому випадку не зможуть працювати і перетворюються у «мертву норму», а за несприятливих умов — породжують конфлікти правозастосування, що можуть призвести і до озброєного протистояння.

Оскільки сучасна конфліктологія вважає безконфліктну модель суспільного розвитку ідеологічною догмою часів стагнації, то мова не йде про вилучення правових конфліктів із життя, а про забезпечення їх розв'язання таким чином, щоб це відповідало законним інтересам правосуб'єктів. Однак основою конфліктів правореалізації та правозастосування досить часто є чинники, пов'язані як із недоліками нормотворчості, так і загальноправового характеру:

нерозробленість механізмів зняття протиріч (колізій) під час виникнення закону;

¹ *Тацій В., Тодика Ю.* Вказ. праця. — С. 29.

невизначеність функцій та засобів дії відповідних компетентних установ (посадових осіб) щодо розв'язання правових конфліктів у галузі правозастосування;

інколи — відсутність необхідних легітимних інститутів, які мають впроваджувати механізм контролю за реалізацією закону та здійснювати колізійне право;

правовий нігілізм, обумовлений низьким престижем законів та зневірою у правозахисті та режимі законності в цілому;

низька правова і загальна культура, примітивний рівень правосвідомості у значних верств населення і частини посадових осіб при владі.

За умов соціально-економічної нестабільності юридичні конфлікти між центром і місцями (регіонами) стають дуже актуальними, особливо з питань бюджету, розподілу ресурсів, ступеня взаємозалежності. Так, Конституція України посилила повноваження Президента і Кабінету Міністрів по формуванню владних структур на місцях, що надало можливість центральній виконавчій владі ефективно впливати на регіональні процеси. Водночас, це посилення практично позбавило громадян можливості впливати на вибір та дії своїх керівників по лінії виконавчої влади, оскільки вони призначаються зверху і підзвітні Президенту та Кабінету Міністрів. Це утворює потенційну конфліктну ситуацію у ланці «місцеве населення — виконавча влада», яка за цих умов є соціально недоторканою і майже неконтрольованою ні парламентом, ні суспільством. Тому владним виконавчим структурам слід зважено і розумно використовувати свої повноваження, щоб не порушувати інтереси населення відповідних територій; адже це може призвести не тільки до соціально-правових, а й політично-правових конфліктів, бути підставою для антиконституційних дій та виступів, сепаратистських настроїв і тенденцій порушення територіальної цілісності України, протистояння центру і регіонів, що загрожує руйнівню відбитися на стані держави і режимі законності.

Стратегія соціально-політичних і економічних зрушень та конфлікти, що її супроводжують, сьогодні зосереджені на лінії: індивід — суспільство — держава. Для нас вже перестали бути абстракцією — урядова чи парламентська криза, державно-конституційний конфлікт, загроза імпичменту президента чи відставки уряду. Вийшли з латентного стану конфлікти між виробничою і невиробничою галузями, між сферою надання послуг, пропонування това-

рів і соціальними можливостями їх споживання, між безробіттям, що зростає, і невиправдано розгалуженою сферою адміністративного управління. Всі конфлікти цього ряду мають перспективи перетворитися на «змішані» правові, хоча й обумовлені вони більш загальними чинниками.

На думку російського конфліктолога О. Г. Здравомислова, виникли нові конфлікти, пов'язані з боротьбою за владу, вплив, власність, престиж та інші засоби самоствердження у соціально-політичному просторі. Вони, у свою чергу, послабили ситуацію правопорядку й законності, певним чином функціонально послабили силові органи, що призвело до некерованості процесу «первинного накопичення», формування так званих «кримінальних капіталів», зростання немотивованих приватновласницьких зазіхань. Як наслідок, насильство чи його загроза широко розповсюдились у конфліктних відносинах, посилилася криміналізація багатьох сторін соціального буття, виникли нові форми злочинності (рекет, торгівля зброєю, наркобізнес, проституція і сутенерство, «заказні» вбивства, інформаційне «піратство», експорт неліцензованої продукції, ухилення від сплати податків тощо)¹.

Криміналізація суспільства тягне за собою руйнування довіри до влади, посилення почуття соціальної незахищеності, невпевненості у майбутньому, крім того, вона перетворює боротьбу зі злочинністю на первинну мету держави, яка відсуває на задній план болючі соціальні проблеми. Все це посилює необхідність теоретико-практичної розробки проблем юридичної конфліктології.

10.5. Учасники правового конфлікту: соціально-рольова і поведінкова характеристика

Аналізуючи проблеми учасників конфлікту, доцільно застосувати структурно-функціональний та біхевіористичний підходи, які найкращим чином дозволяють з'ясувати соціальну структуру учасників конфлікту, їх статус у суспільстві та державі, рольове розмаїття членів конфліктної сторони, виявити особливості моделей конфліктної поведінки.

Учасники правового конфлікту — це його суб'єкти, масштаб яких залежить від рівня самого конфлікту:

¹ Див.: *Здравомислов О. Г. Социология конфликта.* — М.: Аспект-Пресс, 1996. — С. 7, 8.

в міжособистісному конфлікті суб'єктами є конкретні особи;

у груповому, класовому, соціально-професійному чи загальносоціальному — соціальні групи, верстви, класи, населення регіону, етноси, соціум у цілому;

суб'єктом масштабних соціально-правових конфліктів може виступати і держава через інститути влади, органи та установи, що її уособлюють, через державних посадових осіб чи владну еліту (політичну, адміністративну) в цілому;

у міжнародних, міждержавних конфліктах суб'єктом виступають, як правило, суверенні держави, що представляють та захищають інтереси своїх народів.

Отже, не тільки соціальні спільноти беруть участь у юридичних конфліктах, до них приєднуються політичні партії, громадські рухи, релігійні організації, їх керівні органи та установи. Однак, навіть якщо конфліктуючою стороною виступає політичний чи соціальний інститут, його дії все одно опосередковуються через «людський фактор» — конфліктних осіб, управлінські, професійні групи тощо. Соціологічний, психологічний, політологічний і геополітичний підходи оперують саме цими поняттями, вказуючи на соціальний статус і характер учасників (суб'єктів) конфлікту. Крім того, конфліктологія задіяла до свого операційного апарату категорію «конфліктна сторона» чи «сторона, що протидіє». Сутнісно це поняття співпадає з безпосереднім суб'єктом конфлікту і містить всю його складну соціально-рольову й функціональну структуру. Сторона, що протидіє, — це остов конфлікту, якщо одна з них з якихось причин руйнується, конфлікт губить сенс і припиняється. Але слід пам'ятати, що до складу конфліктуючої сторони входять не всі взагалі, а лише ті учасники конфлікту, що безпосередньо здійснюють активні (наступальні чи оборонні дії) проти супротивника. Деякі пасивні учасники конфліктної ситуації — посібники, пасивні свідки, посередники, очевидці тощо, як правило, не входять до складу конфліктуючих сторін.

Найважливішими характеристиками сторін, що протидіють, є їх фізичні, соціальні, матеріальні та інтелектуальні ресурси, можливості та вміння, які суттєво впливають на завершення конфлікту. Соціальні відмінності протидіючих сторін пов'язані не тільки з їх рівнем чи державним рангом, але і з широтою соціальних зв'язків, масштабами суспільної або групової підтримки. Інтелект і досвід ведення боротьби є суттєвим фактором у будь-яких правових конфлік-

тах — від наукової суперечки, дипломатичного «торгу» до озброєного зіткнення.

Для безпосередніх фізичних зіткнень, збройних конфліктів особливо вагомими є «деструктивні потенціали» супротивників, а саме (залежно від масштабу конфлікту) — фізична сила, наявність зброї, кількість збройних сил і характер озброєння, ефективність військово-промислового комплексу. Врешті, слід враховувати, що конфліктуючі сторони можуть виявитися не одразу, адже і конфлікт починається не стільки з первинної агресивної дії, скільки після протидії у відповідь. Це досить наявно ілюструє кримінально-правовий конфлікт: доки злочинець не затриманий, конфлікт між ним і органами правосуддя має латентний характер; відколи органи слідства, дізнання, суду й прокуратури розпочали процесуальну діяльність — протидіючі сторони конфлікту вже виявилися; коли підозрюваний затриманий і активізувалася процесуальна діяльність щодо розкриття злочину й покарання винного — конфлікт отримує свої конкретні необхідні риси.

З позиції правового підходу в правовому конфлікті можна виокремити дві групи суб'єктів: *фізичні та юридичні особи*. В. М. Кудрявцев вважає, що якщо мова йде про протиставлення юридичних осіб, то конфлікт обов'язково набуває юридичного характеру, тому що між цими суб'єктами формуються (або вже існують) правові відносини, і розв'язання такого конфлікту, як правило, можливе лише правовим шляхом¹.

Більш різнобічна ситуація складається, якщо конфлікт розгортається між фізичними особами (окремими індивідами, групами, натовпом тощо). Фізична особа, що є громадянином, вже є суб'єктом певних правовідносин, це накладає помітний відбиток на її поведінку в конфлікті. Учасник правового конфлікту має узгоджувати свої вчинки з існуючими нормами права, пам'ятати, що за умов певного розвитку подій ним можуть «зацікавитися» правоохоронні органи, або він може стати учасником цивільного, адміністративного чи кримінального процесу як позивач, відповідач, потерпілий, обвинувачуваний чи свідок. У окремих випадках юридичний аспект конфлікту залишається вибіркоким, тобто має відношення не до всіх, а лише до окремих його учасників (наприклад, організаторів безладдя).

¹ Див.: Кудрявцев В. Н. Юридическая конфликтология // Вестник РАН. — М., 1997. — Т. 67, № 2. — С. 126.

Соціологія права розробила досить предметно і яскраво систему соціальних ролей, що виконують учасники конфлікту, використовуючи значною мірою юридичну термінологію. Рольове розмаїття учасників притаманне практично будь-якому конфлікту (у тому числі юридичному).

У соціально-правовому конфлікті (рівнем, не нижче групового) завжди можна виокремити «лідерів», «ідеологів», «активістів» і «керованих виконавців» — це найпростіша класифікація ролей, яка підкреслює ієрархічний статус учасників та їх функції.

Крім того, соціальні ролі учасників конфлікту можуть відбивати їх ранг у складі протидіючої сторони, міру задіяності та відповідальності за конфліктні події.

Підбурювач (інколи провокатор) — це особа, організація чи держава (у міжнародно-правовому конфлікті), що навмисно підштовхує іншого учасника до конфлікту. Сам підбурювач може й не брати активної участі у конфлікті, його рольове завдання — спровокувати зіткнення і розв'язати конфлікт.

Посібник — особа, група, держава, що сприяє певній конфліктуєчій стороні порадами, матеріально-технічною допомогою тощо. У міжнародній політиці посібництво агресору, який розв'язує збройний конфлікт, оцінюється як серйозний злочин проти миру.

Пасивні свідки, очевидці — це, як правило, малозначні та епізодичні ролі, носії яких не входять до складу протидіючих сторін.

Організатор — особа (група), яка планує конфлікт, шляхи його розвитку і забезпечення заради досягнення бажаної мети. Часто він виконує функції керівника чи ідеолога конфліктуєчій сторони і може також уособлювати її самостійно чи виступати окремою фігурою. Організатор правового конфлікту, як правило, несе найбільшу міру відповідальності за неправові дії та вчинки.

Посередники та судді (у тому числі третейські) — у широкому контексті це теж учасники конфлікту, особливо посередники, які прагнуть розібратися у причинах і обставинах протистояння та намагаються своїми діями попередити чи припинити конфлікт, використовуючи власний авторитет переконання, пошук консенсусу. Третейські судді фактично також виконують посередницькі функції — це суворо нейтральні особи, які допомагають конфліктуєчим сторонам досягти згоди шляхом переговорів. Ні посередники, ні судді категорично не входять до складу протидіючих сторін, їх мета діаметрально протилежна — узгодити позиції суперників та зняти

конфліктне протиріччя по можливості ненасильницьким шляхом. Високо оцінюючи гуманістичний потенціал цих ролей у юридичних конфліктах, цивілізовані держави (у тому числі Україна) внесли до чинного законодавства відповідні норми про третейський суд.

Отже, рольове розмаїття у конфлікті досить чітко визначене, але інколи можна зіткнутися з явищем «свідомої імітації» окремих конфліктних ролей; це притаманне або надконфліктним особам, емоційно неврівноваженим і надамбітним, або в разі штучного затягування конфліктної протидії окремою стороною.

Суб'єктивна складова будь-якого конфлікту досить детально і глибоко характеризує психологію його учасників. Взагалі, це окрема і специфічна проблема, яку необхідно вивчати в межах біхевіористичного аналізу. До складу суб'єктивної сторони конфлікту входять: аналітичні дії та процес прийняття рішень, емоції та пам'ять, соціальні настанови і ціннісні орієнтації, внутрішні нормативні механізми тощо. Проте соціологію правового конфлікту найбільше цікавить поведінка учасників — це особливий різновид індивідуальної, групової або масової активності, що потребує особливої функціональної та емоційної орієнтації суб'єктів конфлікту. Поведінка у конфлікті часто пов'язана із розміром фрустрації, афектації, стресу, що виникають внаслідок дій протилежної сторони, це накладає помітний відбиток на формування суб'єктивних уявлень і характер дій учасників. Правовий конфлікт часто торкається життєво важливих інтересів суб'єктів, що вимагає мобілізувати всі його внутрішні ресурси.

Вибір суб'єктами своєї лінії поведінки у конфлікті залежить від багатьох чинників, здебільшого психологічних: емоційних, вольових, інтелектуальних, а також від сукупності зовнішніх (у тому числі зовсім випадкових) обставин. Слід враховувати, що певні типи поведінки не відразу виявляють у всіх без виключень учасників конфлікту, і в процесі розвитку подій вони можуть змінюватися.

Конфліктологією розроблено три основні стереотипізовані моделі, які відбивають певний стійкий стиль поведінки людей (чи держав, організацій) у різних конфліктних ситуаціях.

1. *Деструктивний тип*. За поведінкою це суб'єкт, схильний до розв'язання конфлікту та його посилення аж до повного знищення супротивника, ним використовуються найболючіші, руйнівні й жорсткі засоби боротьби. Деструктивний тип поведінки часто зустрічається у кримінально-правових, міжнародних конфліктах; на міжна-

родній арені — це агресивні мілітаристські держави, організації, що не тільки провокують війни, але й постійно блокують будь-які мирні ініціативи.

Практично завжди до такого типу поведінки схильні терористи — особливо небезпечні фігури правових конфліктів. Західні дослідники, детально аналізуючи тероризм, виокремлюють два головні типи мотивації поведінки терористів:

— *особистісний*, у якому наявні емоційні, невротично-психопатологічні й корисливі мотиви;

— *політико-ідеологічний*, що притаманний терористичним групам чи бандформуванням.

2. Конформний тип. Суб'єкти конфлікту, що обрали таку поведінку — певним чином протилежні попереднім, їх позиція «доповнює» деструктивну. Конформні суб'єкти скоріше схильні поступитися, підкоритися, ніж продовжувати боротьбу. Ця модель поведінки шкідлива і досить небезпечна тим, що об'єктивно сприяє чужим агресивним намірам. Позитивну роль вона здатна відіграти, якщо конфлікт виник через дрібницю, в такому випадку компромісна лінія поведінки — найкращий засіб припинити сутичку.

3. Конструктивний тип. Ця модель поведінки повністю контрастує з деструктивною. Якщо деструктивний тип прагне насамперед задовольнити власні інтереси і заради цього готовий «роздувати» протиборство, то конструктивний — намагається загасити конфлікт таким чином, щоб знайдене рішення було прийнятне для обох сторін. Він шукає інваріантні версії примирення, підбирає посередників, вживає заходів щодо зняття конфліктної напруги.

Сучасна конфліктологія до аналізу конфлікту та його суб'єктивної складової успішно застосовує «теорію ігор», що надає можливість передбачити певною мірою раціональні, випадкові і навіть нетрадиційні ходи і рішення супротивників. Це здійснюється завдяки рефлексії — відбиттю у свідомості суб'єкта власної і чужої поведінки та певною мірою, уявленню про психологію і плани супротивника.

Головна ідея «рефлексивних ігор» — це імітація роздумів і вчинків одного супротивника іншим, аж до складних форм — прогнозування і моделювання запитань суддів, відповідей свідків, роздумів присяжних, сцен примирення тощо. Рефлексивна гра має декілька елементів, які часто та ефективно використовуються у практиці

змішаних правових конфліктів політичного і міжнародного характеру:

а) *рефлексивне управління* — це спроба надати супротивнику підстави, провокуючи прийняття такого рішення, яке було б вигідне самому опоненту. Насамперед, тут використовується дезінформація (розповсюджена у військовій та міжнародній практиці), передача супротивнику істинної інформації про свої наміри, яку той має сприйняти як неправдиву (ця тонка гра на недовірі часто застосовується у детективних сюжетах);

б) *рефлексивний прогноз* — полягає в тому, щоб здійснити спробу прогнозування поведінки протилежної сторони і, таким чином, посісти вигідну для себе позицію. Так, якщо у ході процесуального «змагання» (імітований конфлікт) захисник зуміє передбачити найвагоміші аргументи прокурора-обвинувача, він буде мати шанс їх послабити або розбити;

в) *рефлексивний захист* — йдеться про упереджуючу підготовку до відступу на менш вигідні позиції, але такі, що не дають програти. Сутність рефлексії тут полягає в тому, щоб виявити розміри поступок, на які може погодитися супротивник, якщо конфлікт дуже сильно затягнеться. Отже, при рефлексивному захисті опрацьовуються не наступальні, а захисні варіанти, що само по собі є одним із варіантів руху до розв'язання конфлікту.

Таким чином, теорія ігор та технології рефлексії є непересічним інструментом упередження конфліктного протиборства і управління конфліктом.

10.6. Динаміка правового конфлікту.

Розвиток конфліктної боротьби

Проблема конфліктної динаміки є однією з найважливіших у конфліктології. Соціологію права тут цікавить не тільки послідовність стадій та фаз конфліктної взаємодії, а й насиченість їх соціально-обумовленими подіями, форми та характер рішень і дій, які здійснюють конфліктуючі суб'єкти.

Конфлікту безпосередньо передують *латентна (прихована) стадія*, якій властива більшість елементів конфлікту, за винятком зовнішніх дій. Низка подій у латентній стадії має декілька послідовних етапів:

1) виникнення об'єктивної конфліктної ситуації — це перша ланка подій, що акцентує гостре протиріччя та свідомо провокується одним чи всіма учасниками;

2) усвідомлення одним чи всіма суб'єктами конфлікту своїх інтересів, що надає сенсу подальшій боротьбі;

3) усвідомлення тих прийомів, що заважають реалізувати дані інтереси (у когнітивному правовому конфлікті — це виявлення інших поглядів чи позицій);

4) одна зі сторін, захищаючи свої інтереси, вдається до перших конкретних дій, чим виявляє свою позицію; отже, латентну стадію завершено і конфлікт набуває відкритого характеру.

Відкрита стадія конфлікту теж має соціально визначені етапи розвитку:

1) наявність конфлікту стає очевидною для кожного учасника і сторони намагаються переграти одна одну (у тому числі шляхом рефлексивних ігор);

2) дії сторін стають реалістичними, набувають зовнішньої форми (наприклад, погрози, насильство, захоплення спірного об'єкта);

3) конфлікт стає відомим іншим особам, може сформуватися так звана «третя сторона», яка буде певним чином впливати на протистояння (вгамовуючи або підштовхуючи його).

Динаміка конфліктного протистояння може мати тривалий характер (якщо ресурси сторін приблизно рівнозначні), а може й розвиватися дуже стрімко (в разі значної переваги сил в однієї зі сторін). У затягнутому конфлікті спостерігаються періоди гострих та відносно спокійних фаз, що змінюють одна одну (тимчасове затухання боротьби є своєрідною «ремісією»); у змішаному правовому конфлікті на міжетнічному, політичному, сімейно-побутовому ґрунті через збереження глибинних протиріч, які спричинили сутичку, виникає феномен циклічності подій (тобто повторювання типових епізодів). Завдяки успішним діям «третьої сторони» із пошуків можливостей «нового діалогу» між супротивниками, конфліктні стосунки можливо повернути назад у менш гострі стадії (демонстративного протистояння чи латентну), де легше знайти засади до компромісу. Цей поворот подій визначають як «реверсія» конфлікту. В той же час, якщо конфліктна боротьба посилюється, то мова вже йде про ескалацію та «генералізацію» конфлікту.

Ескалація конфлікту — це небезпечна і небажана версія його розвитку, але, на жаль, вона досить часто має місце саме у змішаних правових конфліктах. Її головними й наочними ознаками є: 1) інтенсифікація боротьби, що розкручується спіралеподібно за принципом «дія — протидія»; 2) поширення масштабів конфлікту

(за рахунок територіальної і громадської задіяності); 3) моделі поведінки конфліктуючих сторін зорієнтовані на безкомпромісну лінію та еволюціонують у напрямі більшої деструктивності, руйнівності, застосування сили; 4) відбувається зміна предмета конфлікту і відповідно форм взаємодії у напрямі загострення.

Результатом і наслідком ескалації може стати «генералізація» конфлікту, коли його об'єкт диверсифікується на множини нових об'єктів; конфлікт, поширюючись територіально, змінює свій епіцентр; кількісні та структурні зміни протидіючих груп, як правило, змінюють сам характер конфлікту, поширюючи комплекс уживаних засобів за рахунок більш ефективних силових методів.

У динаміці правового конфлікту закономірно відбиваються всі ті стадії та етапи, що характеризують інші соціальні конфлікти. У той же час, йому притаманна своя специфіка подій та елементів боротьби. Якщо у «чистому» правовому конфлікті з самого початку мають місце правові ознаки і засади, то в змішаному (перехідному) правовому конфлікті правові елементи, як ми вже з'ясували, виявляються не одразу й стосуються не всіх учасників чи взаємовідносин.

Отже, рух подій в правовому конфлікті характеризують:

латентна фаза — виникнення в однієї чи обох сторін конфліктних мотивів юридичного характеру (зокрема з приводу об'єкта, що має юридичні властивості);

демонстраційна фаза — виникнення правових відносин між сторонами конфлікту (наприклад, подання позову, набуття прав власності тощо);

агресивна (чи батальна) фаза — розвиток (гостра зміна подій) правовідносин у зв'язку із розглядом справи юридичною інструкцією. Це досить тривала стадія, вона передбачає попереднє слідство, винесення обвинувачення, передання звинувачуваного до суду, процесуальний розгляд справи, касаційне і наглядове виробництво тощо;

фаза розв'язання конфлікту — підготовка та видання правового (правозастосовчого) акта, яким закінчується конфлікт (наприклад, винесення судового рішення, вироку, рішення про перегляд справи).

Поза ідеальною теоритичною ситуацією послідовність фаз юридичного конфлікту може порушуватися, або деякі зі стадій будуть відсутні (особливо, коли йдеться про кримінальні конфлікти де од-

разу зі вчиненням злочину виникають правовідносини, отже — відсутня перша латентна фаза).

Спрямованість розвитку правового конфлікту часто залежить від задіяності в ньому державних правозастосовних органів, це забезпечує закінчення конфліктних стосунків у межах закону і у відповідності до нього. Водночас, застосування у правовому конфлікті насильницьких, примусових заходів, що є по суті «легітимним примусом», не є чимось екстраординарним чи неприпустимим, якщо вони йдуть від уповноважених осіб, адекватні закону та не перетворюються у безладдя.

Окремо слід визначити специфіку розвитку правового конфлікту, що стосується масових подій: політичних чи міжнаціональних зіткнень, гострих соціально-економічних стосунків. Юридичний аспект у такому конфлікті виникає не одразу; він оформлюється відповідно до інституалізації та формалізації відносин, таким чином настає *юрідизація конфлікту* — безумовно позитивний процес, що надає можливості задіяти ефективні правові процедури і механізми. Наприклад, у міжнаціональному конфлікті виникає проблема (вимоги) самовизначення нації, ідея утворення власної держави, проголошення суверенітету, встановлення кордонів, митниці тощо. Вирішити всі ці питання і задовольнити вимоги сторін неможливо без прийняття відповідних юридичних актів, видання законних (а інколи і неправових) рішень і розпоряджень. Саме тут формуються юридичні елементи конфлікту, які далі мають рухатися по конституційних чи інших «юридичних рейках».

Досвід свідчить, що розв'язання правового конфлікту само по собі ще не дає гарантії від поновлення конфліктних сутичок; якщо джерело конфлікту не знищено, то багато цивільних, трудових, адміністративних, сімейно-правових, міжнародних конфліктів мають тенденцію відновлення.

Соціологія права розглядає конфліктну боротьбу через погрозу та зовнішні протилежно спрямовані дії. Зовнішні дії — це чергування взаємних реакцій, які спрямовані на утвердження інтересів кожної сторони та обмеження інтересів супротивника.

Погроза — це, у деякому сенсі, практичний засіб конфліктного протиборства; її сутність полягає, як вважає американський конфліктолог М. Дойч, у висловленні наміру здійснити дещо, що може зашкодити інтересам іншої сторони. Більше того, погрози зорієнтовані на те, щоб примусити суперника проти волі сприяти цілям опо-

нентів. У міжнародній практиці, зокрема, розповсюджений метод ультиматумів, що містять вимоги до іншої країни, у випадку невиконання яких супротивника очікують жорсткі санкції. Погрози можливо вживати і у конфліктній боротьбі, і в тактиці ведення переговорів (за допомогою парламентів, членів делегацій). Застосування погроз — руйнівна практика, оскільки їх зміст передбачає можливий перехід до більш гострого протистояння. Отже, тактика погроз більш характерна для деструктивної моделі поведінки у конфлікті.

Зовнішні дії суттєво обумовлені часом та місцем протікання подій. Часовий чинник є значним важелем того, що несвоєчасна згода (чи відмова) можуть призвести до небажаного або протилежного результату.

Всі дії у конфлікті умовно поділяють на *головні* та *допоміжні*. До перших відносяться дії, які безпосередньо спрямовані на предмет конфлікту, другі ж — відіграють підлеглу роль, забезпечуючи виконання головних дій. За характером боротьби зовнішні дії поділяються на дві групи: наступальні та оборонні.

Наступальні дії складаються з навали на супротивника, руйнування його власності, ізолювання, захоплення об'єкта суперечки, вигнання або полонення ворога та інших актів, які завдають безпосередньої шкоди протилежній стороні. *Оборонні дії* — це, утримання об'єкта суперечки, самозахист, захист від знищення або ушкодження матеріальних цінностей і ресурсів, превентивні заходи тощо. Поділ між цими типами дій досить умовний, адже відомо, що «наступ — це найкращий вид оборони», і зокрема у процесуальній тактиці, що входить до динаміки правового конфлікту, цей принцип ефективно використовується. Врешті, виходячи з цієї логіки, можливо передбачити ще і третій різновид дій — це *відступ*, втрата позицій, об'єктивна (повна або часткова) відмова від своєї мети та інтересів. Тимчасовий відступ у конфлікті — це часто пастка, щоб зібрати сили для майбутнього наступу.

Серед головних зовнішніх дій у конфлікті треба виокремити такі:

а) дії, спрямовані на захоплення чи утримання об'єкта (під час цих дій у соціально-правовому конфлікті саме і з'являються правовідносини);

б) створення перешкод та завдання опосередкованої шкоди — ці дії більш притаманні безоб'єктному конфлікту, коли прагнуть заблокувати діяльність іншої сторони (часто застосовують у ході слідства з метою затримання злочинців);

в) слова і вчинки, що ображають, зачіпають: образити чи скривдити можна не тільки у міжособистісній сутичці. Негативні жести, образливі вислови, дискримінаційні заходи на адресу громадян іншої країни, іншої культури, релігії, норм життя — все це дії, притаманні змішаним правовим конфліктам;

г) підкорення і захоплення суб'єкта. Ці дії стосуються прояву влади та суттєвого обмеження волі інших суб'єктів, застосування форм диктату, жорсткого контролю, колонізації, захоплення у полон, обмеження суверенітету тощо;

г) завдання безпосередньої фізичної шкоди (насильство). Ці дії природньо мають місце у багатьох кримінальних конфліктах, вони завжди пов'язані з руйнуванням головних фізичних ресурсів протилежної сторони: завдання болю й тілесних ушкоджень, руйнування і розорення держав і міст; знищення груп і зв'язків, що їх поєднували; знущання та вбивства. Насильство — найнебезпечніша форма конфліктної поведінки. Соціологи права стверджують, що на так звану «готовність» людини (групи) до насильства впливає ціла низка чинників: затяжний стан соціально-економічної депривації, постійна конфліктогенність середовища існування, багатолітнє психологічне відчуження, трагічний досвід знущань і насильства у дитинстві, а також — узаконена чи усталена насильницька поведінка влади, її інститутів та персональних носіїв, що в цілому створює хибні уявлення про «ефективність» впливу жорстких крайніх заходів.

10.7. Механізми розв'язання і запобігання соціально-правовим конфліктам

Розгляд механізмів управління конфліктом з метою його розв'язання передбачає врахування найбільш імовірних версій його закінчення. У науковій літературі висувуються такі версії:

припинення конфлікту внаслідок взаємного примирення сторін або його тимчасова зупинка з можливістю поновлення;

скасування конфлікту шляхом симетричного його розв'язання («виграш — виграш» або «програш — програш»);

закінчення конфлікту, але за асиметричною формулою розв'язання («виграш — програш»);

переростання конфлікту в інше протиборство; поступове загасання конфлікту.

Отже, конфліктологія, визначаючи зміст і стратегії останньої стадії конфліктів, оперує здебільшого такими поняттями, як «загасання», «розв'язання», «врегулювання» чи «скасування» конфлікту.

Загасання — це, як правило, тимчасове припинення протидій, але зі збереженням головних ознак конфлікту, тобто протиріччя і напружених відносин. **Розв'язання** конфлікту є спільною діяльністю його учасників, спрямованою на вирішення проблеми, що призвела до зіткнення. **Врегулювання** тим відрізняється від розв'язання, що зняття протиріччя між опонентами допомагає «третьою стороною». Під **скасуванням** конфлікту розуміють вживання таких дій щодо нього, які ліквідують головні структурні елементи й ознаки конфлікту. Зрештою, можливе й **переростання** в інший конфлікт, коли у відносинах сторін виникає нове, більш гостре протиріччя і відбувається зміна предмета й об'єкта протиборства.

Правові конфлікти практично можуть закінчитися за будь-яким із цих «сценаріїв», але щодо засобів їх розв'язання, то слід передбачити три — насильство, роз'єднання чи примирення.

Застосування *насильства* є характерним для багатьох юридичних (особливо, кримінальних) конфліктів, до нього удаються у випадку, коли протилежна сторона значно слабша і тому з'являється шанс швидко скінчити боротьбу. Однак це, мабуть, чи не єдина перевага даного шляху, адже стратегічно силове розв'язання конфлікту найчастіше є малоефективним. Винятком є лише застосування «легітимного насильства» уповноваженими органами держави, що закріплено у законі, але вони беруть участь у конфлікті як так звана «третьою стороною», і їхні дії спрямовані на відтворення правопорядку, справедливості й миру.

Отже, конфліктуєча сторона, що перемогла завдяки використанню сили, не тільки збирає лаври — вона вимушена постійно докласти зусиль і витратити ресурси, щоб підтримувати стан перемоги, адже розгромлена сторона конфлікту лишається невдоволеною і прагне реваншу. А якщо її зовсім знищити у конфлікті, то не уповноважений законом переможець все одно підлягає моральному (або правовому) засудженню.

Роз'єднання сторін означає, що конфлікт припинений шляхом скасування будь-якої взаємодії, розриву відносин між конфліктуєчими сторонами (наприклад, розлучення подружжя; скасування

угоди, договору). У практиці конфліктів роз'єднання сторін може здійснитися у випадку, коли вони обидві залишають «поле бою» (відмовляючись від зазіхань на об'єкт), чи тоді, коли одна зі сторін (більш слабка) ухиляється від боротьби, щоб уникнути насильства, або коли так звана «третья сторона», застосувавши силу або авторитет, буквально розвела конфліктуючих по різних «кутках» за непересічні межі. Роз'єднання конфліктантів, як і застосування насильства, на жаль, не є абсолютною панацеєю для можливого приборкання конфліктних стосунків.

Шлях примирення, тобто мирного (політичного чи правового) розв'язання суперечок, як правило, здійснюється за свідомою згодою обох конфліктантів ними самими або за участю «третьої сторони». Примирення досягається лише за умов переговорів між конфліктуючими сторонами, які мають закінчитися прийняттям узгодженого рішення, що задовольнило б обидві протилежні сторони. Отже, переговори є головним і найбільш ефективним засобом розв'язання конфліктів (серед юридичних — їх найбільш часто застосовують у міжнародно-правових і змішаних політико-правових конфліктах).

Стратегія і тактика розв'язання правових конфліктів є багатоступеневим процесом, який складається з таких етапів: аналіз та оцінка ситуації; вибір засобів та методів врегулювання конфлікту; формування плану заходів та їх реалізація; прогнозування наслідків; оцінка ефективності вчинених дій. Врахування та реалізація вказаних елементів (кроків) щодо розв'язання конфлікту підводить нас до суб'єктів цього процесу. Це, по-перше, можуть бути безпосередньо самі опоненти; по-друге — «третья сторона», тобто особа, інституція чи держава, що втручається у конфлікт з метою його врегулювання.

Аби збільшити можливість розв'язання конфліктів мирним правовим шляхом, треба враховувати і активно використовувати деякі об'єктивні чинники:

інституційний — існування в суспільстві та державі механізмів для проведення консультацій, переговорів і пошуку взаємовигідних рішень, перш за все, механізмів у структурі законодавчої, судової та виконавчої влади (Конституційний Суд, Верховний Суд, суди загальної юрисдикції та господарські суди), а також інституцій неюридичного посередництва (медіаторингу);

консенсуальний — наявність згоди між конфліктуючими сторонами з приводу того, яким повинно бути рішення щодо примирення, готовність їх піти на компроміс;

історико-прецедентний — використання минулого досвіду, прикладів та прецедентів щодо розв'язання схожих конфліктних ситуацій;

кумулятивний фактор, що не дозволяє конфлікту поширюватися за рахунок нових проблем і учасників;

чинник юридичної формалізації, який надає правовій формі, ознак, функцій тощо майже всім елементам конфлікту з метою їх кращої керованості та ефективного врегулювання.

Конфліктуючі сторони самостійно або за поданням посередників, можуть обрати різні стратегії виходу з протистояння (залежно від суб'єктивних настанов і об'єктивних ресурсів): суперництво; співробітництво, компроміс; пристосування; ухилення від розв'язання проблеми. Ці стратегії можуть вживатися практично в будь-якому юридичному конфлікті.

Найбільш наочний правовий характер і форму мають технології і засоби врегулювання конфліктів за участю «третьої сторони». В ролі «третьої сторони» при врегулюванні конфліктів виступають — одна людина (медіатор), рідше — група з двох або кількох професіоналів, інколи — установи, організації, держави.

Посередницька функція в конфлікті, яку здійснює медіатор з метою припинити зіткнення, може бути офіційно формалізована, а може лишитися неофіційним інститутом, що не має юридичних ознак і повноважень. Природно, що до розв'язання правових конфліктів слід залучати офіційних медіаторів. Такими можуть виступати:

- 1) міждержавні організації (наприклад, ООН, ОБСЄ та ін.);
- 2) окремі держави як посередники;
- 3) державні правові інститути (уряд, Президент, Конституційний Суд, Верховний Суд та суди нижчих інстанцій, прокуратура тощо);
- 4) урядові чи тимчасові парламентські комісії, що утворюються для вирішення конфліктних ситуацій;
- 5) керівники (адміністрація) установ, підприємств, фірм тощо;
- 6) громадські організації (наприклад, комісії по розв'язанню трудових суперечок і конфліктів, профспілки тощо);
- 7) професійні медіатори-конфліктологи, офіційний статус яких закріплений у чинному законодавстві країни.

Отже, у врегулюванні правового конфлікту значну роль відіграє втручання «третьої сторони»: державного правозастосовного (правохоронного) органу, який буде аналізувати конфлікт і приймати рішення щодо нього. Це може бути суд, прокуратура, адміністративна інстанція (наприклад, міністерство, відомство, ректорат тощо) або інша офіційна установа, з якою конфліктує сторони пов'язані відповідними правовідносинами. Відома також точка зору, що будь-які правовідносини є тресторонніми, тобто окрім безпосередніх учасників у них присутня і публічна влада, яка регулює події або шляхом відповідного контролю, або, за необхідності, владно втручається у відносини сторін (дана конструкція безперечно має місце в кримінальному чи цивільному судочинстві, де окрім позивача і відповідача, потерпілого і звинувачуваного діє державний інститут судочинства).

Процес медіаторингу не має жорсткої структури та умовно поділяються на три головні етапи:

перший — конфліктна аналітика і знайомство зі сторонами, що протиборствують;

другий — співпраця із конфліктуєчими сторонами;

третій — проведення переговорів.

В залежності від позиції, яку посяде «третья сторона», знаходяться засоби і шляхи закінчення правового конфлікту. Зокрема, офіційний медіатор може виступати у двох ролях — як сила, що підтримує одну зі сторін конфлікту, та як незалежний і неупереджений посередник. Відтоді «третья сторона» може забезпечити:

вольове припинення конфлікту;

легітимно-силове розборонення конфліктуєчих сторін;

блокування боротьби (фізичними, військово-технічними засобами чи силою соціального тиску);

застосування правових санкцій до сторін;

визначення (за критеріями соціальних норм) винної та правої сторони;

надання допомоги щодо пошуку оптимальних рішень та відтворення співробітництва;

сприяння нормалізації відносин та організації спілкування;

контроль за виконанням мирної угоди.

Розв'язання правових конфліктів відбувається у різних формах: шляхом парламентських та інших конституційних процедур; за допомогою розгляду кримінальних, цивільних та інших справ у суді

та в арбітражі; шляхом прийняття рішень в адміністративних комісіях, податковій інспекції, міліції, ДАІ та багатьох інших установах, які застосовують право¹. Незважаючи на відмінності цих органів, у процедурах конфліктного регулювання, до яких вони вдаються, є суттєві спільні ознаки:

1) конфлікт врегульовується органом, який є уповноваженим на це державою та законом;

2) орган, що розв'язує конфлікт, діє на засадах права та заради виконання норм права;

3) конфліктуєчі сторони у період розгляду суперечки наділяються правами та обов'язками, що передбачені законодавством;

4) рішення, що приймається по конфлікту, є обов'язковим для його сторін та, як правило, для інших громадян та організацій.

Таким чином, конфлікт набуває чітких обрисів, формалізується, як і сама процедура його розв'язання.

Позитивним аспектом правових процедур є те, що остаточне рішення в них приймається на засадах права, отже не є безпідставним та мінімально залежить від суб'єктивізму; що ж до можливих помилок, то їх виправлення передбачене юридичною процедурою — затвердження рішення вищим органом; оскарження рішення; перегляд тощо.

Правові засоби розв'язання конфліктів можна поділити на три головні групи:

1) конституційні процедури, які застосовують головним чином при виникненні конфліктів у політико-правовій галузі;

2) судовий та арбітражний розгляд справ;

3) адміністративні процедури, що практикують різні правозастосовні органи.

Перш за все, конституційне судочинство — це конструктивна діяльність найвищого в державі органу судової влади, яка спрямована на те, щоб силою наданих йому прерогатив і повноважень розв'язати конфлікти політичних інститутів, що пов'язані з порушенням Конституції. Конституційне судочинство — одна з ефективних форм вирішення суперечок між гілками влади та усунення конфліктів, які виникають у законодавчій та виконавчій діяльності. Конституційний Суд безпосередньо контролює дотримання Конституції іншими органами державної влади і таким чином виконує

¹ Див.: Основи конфликтологии: Учеб.пособие / Под ред. академика РАН В. Н. Кудрявцева. — М.: Юрист, 1997. — С. 146.

функції балансу гілок влади в механізмі «стримань та противаг», що є невід'ємним принципом правової держави. Отже, Конституційний Суд забезпечує своїми діями розв'язання конфліктів, які виникають: між законодавчими і виконавчими органами; між центральною владою і регіонами; між органами держави і громадянами. Загальними засадами для розгляду цих конфліктів є те, що вони пов'язані з дійсним або можливим порушенням норм і принципів Конституції країни. Процедури роботи Конституційного Суду України, як і коло відповідних питань (у тому числі конфліктного змісту), що входять до його компетенції, чітко закріплені у юридичних нормах. Це забезпечує впорядкований розгляд конфлікту та прийняття обґрунтованого законного рішення. Надзвичайно важливо, що рішення, прийняте Конституційним Судом, не підлягає перегляду і є для всіх обов'язковим; отже, правовий конфлікт отримує оптимальне правове вирішення і має скінчитися.

Отже, конфлікти між гілками влади бажано розв'язувати конституційним шляхом. Однак слід пам'ятати, що над владними інституціями є ще й найвищий арбітр — суверенний народ. Тому окремі політико-правові конфлікти між гілками влади доцільно розв'язувати через процедури народної демократії (наприклад, референдум) або розглянути і вирішити безпосередньо владними органами у межах властивих їм функцій.

Так, конфлікти у парламентській діяльності часто виникають як суперечки і зіткнення між політичними партіями, фракціями, групами і окремими депутатами. Розв'язання цих конфліктів можливе за допомогою таких головних засобів:

«нав'язування» волі певної групи депутатів іншим, головним чином, через підсумки голосування, де рішення прийнято більшістю;

компроміс, досягнення якого можливе завдяки парламентським процедурам узгоджень, переговорів тощо;

консенсус, що є певним різновидом компромісу та принципом колегіального рішення і вимагає позитивного рішення на основі узгодження позицій, поступок, співпраці.

Залежно від виду парламентської діяльності виникають ті чи інші юридичні конфлікти, для розв'язання яких вдаються до певних парламентських процедур. Так, для владнання конфліктів у законодавчому процесі утворюють, наприклад, узгоджувальні комісії, проводять консультації та переговори, можливе повторне обгово-

рення закону та повторне голосування (порядок вживання цих процедур, як правило, закріплює регламент роботи парламенту). Конфлікти, що виникають під час парламентських дебатів (на пленарних засіданнях, в комітетах та комісіях), також процедурно розв'язуються через вказівки регламенту, або з урахуванням вимог і норм депутатської етики (наприклад, заборона неетичних образливих висловлювань, використання хибної інформації закликів до незаконних дій). Передбачені також санкції до порушників: позбавлення слова чи права на виступ протягом дня, попередження, вказівка, а також виведення із зали тощо.

Конфлікту при голосуванні можна запобігти, головним чином, завдяки ретельній регламентації цієї процедури та толерантній практиці головуючих на засіданні парламенту. Мова йде про використання механізмів трьох «читань» законопроектів із внесенням відповідних поправок, дотримання належного порядку голосування (відкритого, таємного чи поіменного) тощо.

Врешті, досить ефективним механізмом усунення правових конфліктів є узгодження нормативно-правових актів. Закони, Укази Президента, постанови уряду тощо нерідко суперечать одне одному, породжуючи юридичну колізію і, як наслідок, конфлікти у правозастосовній сфері. Запобігаючи можливим конфліктам чи розв'язуючи вже реальні конфліктні ситуації, слід застосовувати різні форми узгодження правових актів — скасування одного чи обох опонуючих актів, визнання акта недійсним, призупинення дії певної норми, внесення доповнень чи поправок, видання нового правового акта. Заради усунення протиріч між нормативними актами використовуються парламентські слухання, зустрічі й наради; конструктивну роль тут відіграє Міністерство юстиції; але найбільш ефективним для попередження таких конфліктів є чітко зважена і спланована законотворча діяльність, добре налагоджене інформаційне забезпечення законодавців і громадськості.

Судочинство, враховуючи також арбітражний процес, — це специфічна форма розв'язання конфліктів і суперечок, вироблена багатовіковою практикою людства. У суді «третьою стороною» виступає представник суспільної влади, його сила більш могутня, ніж у будь-кого з учасників конфліктного протистояння і, отже, він має змогу попередити насильство й свавілля у завершенні конфлікту.

Судочинство, як механізм розв'язання правових конфліктів, має свої особливості та переваги:

а) судове рішення по конфлікті спирається не на суб'єктивні явлення його учасників, а на систему права та силу суспільної влади;

б) суд як інститут влади та судді як її носії є незалежними і неупередженими в своїх діях і рішеннях, керуючись лише законом та внутрішніми переконаннями;

в) прийняті судом рішення є обов'язковими для виконання як сторонами конфлікту, так і іншими юридичними і фізичними особами.

В Україні, окрім конституційного, існують ще такі різновиди судочинства:

цивільне, яке функціонує при розгляді майнових суперечок, трудових конфліктів, земельних відносин, сімейних протиріч та проблем зі спадкоємством тощо;

господарське судочинство функціонує при розгляді справ, де сторонами виступають юридичні особи (установи, підприємства, фірми, акціонерні товариства, організації тощо). Тут конфліктанти свідомо довіряють роль «третьої сторони» — судді, рішенню якого добровільно зобов'язуються підкоритися (принцип так званого «третього суду»). Господарські суди вирішують здебільшого конфлікти, що виникли у ході підприємницької діяльності, але згодом набули юридичного характеру (економічні сутички між підприємцями, суперечки між бізнес-структурами і органами державного управління). У практиці демократичних держав існує також і приватний «комерційний арбітраж», що не є органом держави; він також керується механізмами медіаторингу, але менше зв'язаний правом, тому слід координувати його дії з чинним законодавством, щоб запобігти перетворенню такої медіації на «розбірку» у душі криміналу;

кримінальне судочинство застосовується лише у тому разі, коли йому передує кримінально-правовий конфлікт, змістом якого є вчинений злочин. У ході кримінально-судового розгляду конфлікт набуває процесуальної форми, перетворюючись у конфлікт між обвинувачуваним і його захисником, з однієї сторони, та потерпілим і прокурором — з іншої. Особливістю кримінального судочинства є те, що конфлікт тут найчастіше закінчується силовим рішенням —

легітимним застосуванням певної міри державного примусу згідно з санкцією, передбаченою законом;

адміністративне — це розгляд різних правових конфліктів державними органами чи інстанціями (від адміністративних інспекцій до інспекторів ДАІ, податкових, митних та інших служб). В останні роки все частіше застосовується адміністративно-судовий порядок розгляду суперечок, особливо з приводу реалізації прав громадян на оскарження у суді неправомірних дій та рішень органів влади і посадових осіб.

Зрештою, щодо запобігання юридичним конфліктам, треба відмітити тут визначальну роль об'єктивних чинників: стабільності політико-правової системи; усталеності законодавства; досить високої правової культури тощо. Крім того, досить важливу роль відіграють і більш конкретні механізми управління доконфліктними стосунками, в яких присутні, зокрема, суб'єктивні аспекти:

можливість інституціоналізації проблемних відносин, в яких потенційно присутні передконфлікти;

здатність юридично формалізувати конфлікт на будь-якому етапі розвитку;

нормалізація морально-психологічного клімату, зокрема, силою етичної норми, традиції, вживанням виховних заходів або гумору;

врахування потенціалу впливу будь-яких норм (правових, політичних, моральних, релігійних, корпоративних тощо) на запобігання початку конфліктного протистояння.

Запитання для самоконтролю

1. У чому полягає сутність поняття «правовий конфлікт»?
2. Які ознаки характеризують природу правового конфлікту?
3. Які відмінності вирізняють «чистий» і «змішаний» правовий конфлікти?
4. Визначте специфіку предмета і об'єкта конфліктів юридичної галузі.
5. Які існують класифікації професійно-правових конфліктів за різними критеріями?
6. Якими соціальними ролями та моделями поведінки вирізняються учасники правового конфлікту?
7. Доведіть, що фази розвитку правового конфлікту та динаміка протистояння опонуючих сторін мають власну специфіку, на відміну від інших соціальних конфліктів.

Рекомендована література

1. *Баев О. Я.* Конфликты в деятельности следователя (вопросы теории). — Воронеж, 1981.
2. *Водолазский Б. Ф., Гутерман М. П.* Конфликты и стрессы в деятельности органов внутренних дел. — Омск, 1976.
3. *Герасина Л. Н., Панов Н. И.* Актуализация юридической компоненты в конфликтологии // Проблемы законности. — Вып. 38. — Харьков, 1999.
4. *Герасина М. М.* Деякі проблеми українського парламентаризму в аспекті конфліктологічного аналізу // Держав. будівництво та місцеве самоврядування: Збір. наук. прац. — Вип. 3. — Харків, 2002.
5. *Герасина М. М., Панов М. І.* Політико-правові конфлікти в аспекті формування дуржавності / За ред. акад. НАН України В. Я. Тація, акад. АПрН України Ю. М. Тодики. — Харків, 2003.
6. *Дарендорф Р.* Современная социология конфликта // Иностр. лит. — 1993. — № 4.
7. *Козер Л. А.* Завершение конфликта // Социальный конфликт: современные исследования. — М., 1991.
8. Конфліктологія / За ред. Л. М. Герасіної та М. І. Панова. — Харків, 2002.
9. *Кудрявцев В. Н.* Юридический конфликт // Государство и право. — 1995. — № 9.
10. *Кудрявцев В. Н.* Юридическая конфликтология // Вестник РАН. — 1997. — № 2.
11. *Кудрявцев С. В.* Конфликт и насильственное преступление. — М., 1991.
12. *Лоренц К.* Агрессия (так называемое «зло»). — М., 1994.
13. *Мастенбрук В.* Переговоры. — Калуга, 1993.
14. *Тихомиров Ю. А.* Юридическая коллизия: власть и правопорядок // Государство и право. — 1994. — № 1.
15. *Тодика Ю. М.* Державно-правова конфліктологія як важливий напрям наукових досліджень // Вісник Академії правових наук України. — 1995. — № 6.
16. *Филимонов Н. В.* Конфликтные ситуации в деятельности оперуполномоченных аппаратов уголовного розыска. — Омск, 1985.
17. *Фромм Э.* Анатомия человеческой деструктивности. — М., 1994.
18. *Шестаков В. М.* Убийство на почве семейных конфликтов. — Л., 1981.
19. Юридическая конфликтология / Под ред. В. Н. Кудрявцева. — М., 1995.

20. Юридический конфликт: процедуры разрешения // Юридическая конфликтология. — М., 1995.
21. Юридический конфликт: сферы и механизмы // Юридическая конфликтология. — М., 1994.

ЛІТЕРАТУРА

1. Закон України «Про місцеве самоврядування в Україні»: Офіційне видання. — К., 1997.
2. Конституционный договор между Верховным Советом Украины и Президентом Украины об основных началах организации и функционирования государственной власти и местного самоуправления в Украине на период до принятия новой Конституции Украины. — Харьков, 1995.
3. Про судову практику у справах за позовами про захист права приватної власності. Постанова № 20 Пленуму Верховного Суду України від 22 грудня 1995 р. // Право України. — 1996. — № 4.
4. *Бобин В.* Историко-психологичні аспекти формування політичної і правової культури українського суспільства // Право України. — 1993. — № 2.
5. *Боботов С. В.* Буржуазная социология права. — М., 1978.
6. *Бобрищев-Пушкин А. М.* Эмпирические законы деятельности русского суда присяжных. — М., 1896.
7. *Богущий П.* Поняття правової реформи та методологічний підхід до проблеми її формування // Право України. — 1996. — № 4.
8. *Варчук В. В.* Социология права — отрасль социологии // Социс. — 1996. — № 10.
9. *Васильев В. П.* Юридическая психология. — СПб., 1997.
10. *Гегель Г.* Философия права. — М., 1990.
11. *Герасина Л. Н., Панов Н. И.* Актуализация юридической компоненты в конфликтологии // Проблемы законности. Республ. межвед. науч. сборник. — Вып. 3. — Харьков, 1999.
12. *Гречин А. С.* Социология правового сознания: Учеб. пос. для вузов. — М., 2002
13. *Гулевич О. А.* Господа присяжные заседатели (размышления психолога) // Общественные науки и современность. — 1996. — № 5.
14. *Двойменный И. А.* Рецидивная преступность: характер, факторы, уровень // Социс. — 2000. — № 1.

15. *Дюркгейм Э.* Норма и патология // Социология преступности. — М., 1966.
16. *Дюркгейм Э.* О разделении общественного труда. Метод социологии. — М., 1991.
17. *Жоль К. К.* Философия и социология права: Учеб. пос. — К., 2000.
18. *Заєць А.* Принцип верховенства права (теоретико-методологічне обґрунтування) // Вісник Академії правових наук України. — 1998. — № 3.
19. *Закалюк А. П.* Методологічні проблеми підвищення якості законотворення засобами науково-кримінологічної експертизи // Вісник Академії правових наук. — 1996. — № 1.
20. *Карбонье Ж.* Юридическая социология. — М., 1986.
21. *Касьянов В. В., Нечипуренко В. Н.* Социология права. — Ростов-на-Дону, 2002.
22. *Керимов Д. А.* Проблемы общей теории права и государства: В 3-х т. — Т. 1. Социология права. — М., 2001.
23. *Козлов В. А., Суслов Ю. А.* Конкретно-социологические исследования в области права. — Л., 1981.
24. Конфліктологія / За ред. Л. М. Герасіної, М. І. Панова. — Харків, 2002.
25. *Копейчиков В., Цельев О.* Институти приватної власності та підприємництва як основні складові громадянського суспільства // Вісник Академії правових наук. — 1998. — № 2.
26. *Козн А.* Отклоняющееся поведение и контроль за ним // Американская социология. — М., 1972.
27. *Кудрявцев В. Н., Казимирчук В. П.* Современная социология права: Учебник. — М., 1995.
28. *Кудрявцев В. Н.* Правовое поведение: норма и патология. — М., 1982.
29. *Кудрявцев В. Н.* Социальные деформации: причины, механизмы и пути преодоления. — М., 1992.
30. *Кудрявцев В. Н.* Юридическая конфликтология // Вестник РАН. — 1997. — № 2.
31. *Кудрявцев С. В.* Конфликт и насильственное преступление. — М., 1991.
32. *Кульчар К.* Основы социологии права. — М., 1981.
33. *Лапаева В. В.* Социология права. — М., 2000.
34. *Лапаева В. В.* Социология права в системе обществоведения // Государство и право. — 2000. — № 4.
35. *Лоренц К.* Агрессия (так называемое «зло»). — М., 1994.

37. *Ляковська Н.* Про культуру правотворчої діяльності // Право України. — 1994. — № 5—6.
38. *Максимов С. И.* Правовая реальность: опыт философского осмысления. — Харьков, 2002.
39. *Мастенбрук В.* Переговоры. — Калуга, 1993.
40. *Менюк О.* Правова культура в умовах розбудови незалежної України: поняття, структура // Право України. — 2002. — № 4.
41. Молодежная преступность как социальная проблема: США глазами американских социологов. — М., 1982.
42. *Молчанов А. А.* Правовая культура в социальной жизни: вопросы методологии // Известия вузов. Правоведение. — 1991. — № 1.
43. *Нерсесянц В. С.* Философия права. — М., 1997.
44. *Осипова Н. П.* Особливості поля правової соціалізації особистості в умовах трансформації суспільства // Харьковские социологические чтения. Сборник научных работ. — Харьков, 1998.
45. Основы государства и права / Под ред. В. В. Комарова. — 1992.
46. *Пастухов Ю.* Правові проблеми ринку праці в Україні // Право України. — 1996. — № 5.
47. *Петрухин И. Л.* Правосудие: время реформ. — М., 1991.
48. *Платонов К. К.* Структура и развитие личности. — М., 1986.
49. *Поляков С. Б.* К вопросу о независимости суда // Государство и право. — 2000. — № 10.
50. Преступные доходы и борьба с ними // Законность. — 1997. — № 1 (747).
51. Проблеми методології сучасного правознавства // вісник Академії правових наук України. — 1997. — № 1.
52. *Пушкін А.* Методологічні проблеми кодифікації законодавства в сфері підприємництва // Право України. — 1995. — № 5—6.
53. *Рабінович П. М.* Методологія правознавства: проблеми плюралізації // Вісник Академії правових наук України. — 1995. — № 3.
54. *Савчук С. В.* Юридична соціологія: предмет та місце в системі юридичних наук. — Чернівці, 2003.
55. *Селіванов В.* Приватно-правові заходи концепції державної політики захисту прав і свобод людини в Україні // Право України. — 1997. — № 11.
56. *Скурятівський А.* Правова культура: сутність, стан та шлях розвитку // Зб. наук. праць УАДУ. — Вип. 1. — 2000.
56. *Смирнова Е. Э., Курлова В. Ф., Матюшкина М. Д.* Социальная норма и возможности ее измерения // Социологические исследования. — 1999. — № 1.

57. Социология права: Учеб. пособие / Под ред. проф. В. М. Сырых. — М., 2001.
58. *Суллов Ю. А.* Конкретные исследования и развитие социологии права. — Л., 1983.
59. *Тадевосян Э. В.* Социология права и ее место в системе наук о праве // Государство и право. — 1998. — № 1.
60. *Тихомиров Ю. А.* Юридическая коллизия: власть и правопорядок // Государство и право. — 1994. — № 1.
61. *Тодика Ю. М.* Державно-правова конфліктологія як важливий напрям наукових досліджень // Вісник академії правових наук України. — 1995. — № 6.
62. *Фоков А. П.* Судебная власть в системе разделения властей (Научно-правовые, философские и исторические аспекты) // Государство и право. — 2000. — № 10.
63. *Фромм Э.* Анатомия человеческой деструктивности. — М., 1994.
64. *Хекхаузен Х.* Мотивация и деятельность. — Т. 1. — М., 1986.
66. *Штомпка П.* Социология социальных изменений. — М., 1996.
67. *Черечукіна Л.* Тернистий шлях виправдувального вироку // Право України. — 2000. — № 12.
69. Юридическая конфликтология / Под ред. В. Н. Кудрявцева. — М., 1995.
70. Юридическая социология. Учебник для вузов / Ответ. ред. В. А. Глазырин. — М., 2000.

ЗМІСТ

Вступ	3
Розділ 1. Соціологія права як науковий напрям	6
1.1. Предмет, структура і метод соціології права	6
1.2. Функції соціології права	15
Розділ 2. Історія соціології права	21
2.1. Становлення соціології права: «відкриття соціології юристами, права — соціологами»	21
2.2. Класичні теорії в соціології права: М. Вебер, Е. Дюркгейм, К. Маркс, Т. Парсонс	40
2.3. Сучасний стан соціології права	51
Розділ 3. Право як соціальне явище	65
3.1. Соціальна обумовленість та цінність права	65
3.2. Соціальна природа суб'єктів права	70
3.3. Система суб'єктів права та їх соціальні властивості	74
3.4. Механізм соціальної дії права. Соціальні функції права	80
3.5. Прогнозування у праві	86
Розділ 4. Соціальна ефективність права	93
4.1. Методологічні засади вивчення соціальної ефективності права	93
4.2. Критерії соціальної ефективності права	100
4.3. Показники соціальної ефективності права	102
4.4. Методика аналізу соціальної ефективності права	111
Розділ 5. Правова соціалізація особистості	120
5.1. Зміст і структура правової соціалізації особистості	120
5.2. Особливості процесу правової соціалізації особистості	125
5.3. Механізм правової соціалізації	129

Розділ 6. Правова культура та правова поведінка	149
6.1. Поняття і структура правової культури	149
6.2. Специфіка правосвідомості як елемента правової культури	155
6.3. Правова поведінка особистості	167
Розділ 7. Соціологія законодавчої діяльності	180
7.1. Сутність та зміст соціології законодавчої діяльності	180
7.2. Закон як соціальне явище	185
7.3. Соціальний механізм законотворчості	189
Розділ 8. Судова соціологія	196
8.1. Соціальна природа правосуддя та його цілі	196
8.2. Судовий процес як соціальна взаємодія	198
8.3. Соціологічна експертиза і соціологічне тлумачення закону	205
8.4. Соціологічні аспекти вивчення ефективності правосуддя	208
Розділ 9. Соціологія кримінального права	216
9.1. Предмет соціології кримінального права	216
9.2. Суспільна небезпека злочинів та соціальна обумовленість кримінально-правових заборон	218
9.3. Соціальний механізм дії кримінально-правових норм та забезпечення їх ефективності	223
Розділ 10. Соціологія правового конфлікту	228
10.1. Сутність та природа правового конфлікту	228
10.2. Класифікація соціально-правових конфліктів	231
10.3. Характеристика окремих видів правових конфліктів	234
10.4. Об'єктивні та суб'єктивні чинники правового конфлікту	240
10.5. Учасники правового конфлікту: соціально-рольова і поведінкова характеристика	247
10.6. Динаміка правового конфлікту. Розвиток конфліктної боротьби	253
10.7. Механізми розв'язання і запобігання правовим конфліктам	258
Література	270

**Панов Микола Іванович
Осипова Наталя Пилипівна
Герасіна Людмила Миколаївна
Клімова Галина Павлівна
Сердюк Олександр Васильович
Воднік Валентина Давидівна
Золотарьова Юлія Іванівна
Бринцев Василь Дмитрович**

СОЦІОЛОГІЯ ПРАВА

Підручник

Редактор	<i>Л. М. Трохимець</i>
Обкладинка художника	<i>В. С. Жиборовського</i>
Комп'ютерна верстка	<i>Л. С. Кулешової</i>
Коректор	<i>С. І. Бережинська</i>

Підписано до друку 20.11.2003. Формат 60 x 84 1/16.
Папір офсетний. Друк офсетний.
Умов. друк. арк. 16,04. Обл.-вид. арк. 14,0.
Зам. № 3-403.

Концерн «Видавничий Дім «Ін Юре»
Україна, 04107, м. Київ, вул. Багговутівська, 17-21.
Тел./факс: (044) 244-6480, 244-5189, 219-1406
E-mail: concern_inyure@e-post.com.ua
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до державного реєстру видавців, виготівників
і розповсюджувачів видавничої продукції
Серія ДК, № 1161 від 18.12.2002 р.

Віддруковано у друкарні Концерну «Видавничий Дім «Ін Юре»
Україна, 04107, м. Київ, вул. Багговутівська, 17-21.